

Шарқ юлдузи

Адабиёт журнали

2007

1-сон

ТАХРИР ҲАЙЪАТИ

Абдулла Орипов—
таҳрир ҳайъати раиси
Эркин Воҳидов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Жуманиёз Жабборов
Омон Муҳтор
Тўлан Низом
Хайриддин Султонов
Ибройим Юсупов
Пиримқул Қодиров
Ўткир Ҳошимов

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов
Туробжон Жўраев
Алишер Каримов
Бахтиёр Кубеев
Фатҳиддин Муҳиддинов
Ботир Парпиев
Неъматилло Худойбергенов
Ислом Шоғуломонов
Омонулла Юнусов
Рустам Қосимов
Қаҳрамон Куронбоев

БОШ МУҲАРРИР

Сирожиддин Саййид
Бош муҳаррир ўринбосари

Икром Отамурод

Масъул котиб

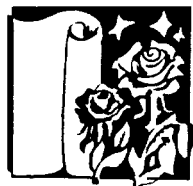
Юсуф Файзулло

Наср бўлими мудири

Асад Дилмурод

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРКАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ

Алишер Навоий

Ҳилъатин то айламиш...

*Ҳилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳарён қизил, сориг, яшил.*

*Гулшан эттим ишқ саҳросин самуми оҳдин,
Ким, эсар ул дашт аро ҳарён қизил, сориг, яшил.*

*Шишадек кўнглумдадур гулзори хуснинг ёдидин,
Табадоннинг аксидек айвон қизил, сориг, яшил.*

*Оразу холинг била хаттинг хаёлидин эрур,
Кўзларимнинг олида даврон қизил, сориг, яшил.*

*Лаългун май тутки, олтун жом бирла сабзада,
Ким, булардин яхши йўқ имкон қизил, сориг, яшил.*

*Факр аро бирранглик душвордур беҳад, ва лек,
Хирқада тикмак эрур осон қизил, сориг, яшил.*

*Эй Навоий, олтину шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил.*

ий

Иброҳим Фафуров

“Не қул эрмиш бу саодат нусрати бор?”

Ҳикоялар ва мансуралар

Боқирғон қоратоллари

*Кичикларга кичикдур умр асоси,
Улуғларга улуғроқдур қиёси.*

Алишер Навоий. “Фарҳод ва Ширин”.

Ҳеч билмасдик, билолмасдик Боқирғон қаерда? Турбати қайда? Марқад борми?

Оёқларим тагида эскидан қолган шох-шаббалар қисирлаб, шитирлайди. Қуриган тол навдалари заиф синади. Боқирғон шу ерларда деб эшитдик ва йўл босиб келдик. Катта йўлдан тор йўлга бурилдик. Текис йўл тугади. Бот-бот бурилдик, бот-бот айландик. Йўл ёқалари кета-кетгунча қамишзор, бутазор, тўқайзор, юл-ғунзор. Шўрхоқ йўл худди қамиш, юлғун деворлари билан бошдан охир ўраб олинганга ўхшайди.

Кўп ерлар илгари экилганга ўхшайди. Энди қалин шўр босиб, қамиш, қиёқ гуркираб ўсиб ётади.

Ёвшанзорлар. Туронғилзорлар.

Бу ерлар ҳозир шундай. Минг йиллар илгарилар қандай бўлган экан одамлар сийрак маҳалларда.

Йўлбарслар, қоплонлар, сиртлонлар, силовсинлар ҳоким юрган бу туронғилзорларда.

Бир тўда булут гувиллаб қайдандир пайдо бўлди. Бир қаттиқ гулдиреди ва дарҳол ҳеч тайёргарликсиз шатирлатиб йирик-йирик ёмғир урди. Ёмғирда қамишзорлар ғалати чатирлаб, гувлаб симфония чалар экан. Осмонга қарадим. Булут бошқа осмон пучмоқларида йўқ. Фақат шу ерда бизнинг бошимиз узра бурканган ва челақлаб ёмғирини ташлаган.

Туз босган йўлдан ҳар сафар бурилганимизда яна бошимиз узра пайдо бўлади ва айланиб ёмғир қуяди.

Неча бора бурилдик — саноғига етолмадим. Бошим ҳам айланди. Ўзимизни худди қуюн каби айланаётгандек тасаввур қила бошладим. Булут ҳамон бошимиз узра эвриллар, ёмғир қуярди. Унинг томчилари дурдай йирик ва тиниқ эди. Томчини тоғиб кўрдим. Ширин ва шўрроқ эди.

Юлғунзорлар ва туронғиллар бироз сийраклашди. Толзорлар бошланди.

Толзорлар туташ, ўрмон бўлиб кетган, толзорлар четидан дарё суви бўта-на бўлиб оқарди.

Мунчалик буюк толзорларни энди кўришим. Ҳаво аллақандай жуда юм-шоқ бўлиб қолди.

Лекин шамол тўхтамади. У айланади. Булутни шопиради. Толларни ҳар томонга буқади, қарсиллаган, иңграган товушлар дам-бадам эшитилади. Шамол қайрилиб ерга тушади. Йўл хокини бураб тўзғитади. Машиналар дарчаларига шиддат билан урилади. Бир тўзонлар олд ойнага ёпирилиб ҳеч нарса кўринмай қолади.

Юрагим ниманидир, ғайрифавқулда бир нарсани туйгандай ҳавола-нади, қайгадир талпинади. Жонона олдинда дейди.

Шу Қўнғиротларга келиб, ўпкамни тўлдириб-тўлдириб Турон ҳавоси-ни олишни орзу қилмаганмидим?

Достонларда ўқиганим Қўнғирот сўзини ҳар гал эшитсам, тилга олсам, юрагим ҳар доим аллақандай ҳаяжон, сурурдан тўлқинланмасмиди?

“Сурур” дейсан. Эсла “сурур” сўзига қачон, қайда дуч келгансан? Қўнғирот сўзида ана шу сурур мужассам, ана шу сурур Қўнғиротда сенга ҳамроҳ бўлади ва сен унинг нималигини биласан, тасаввур қиласан. Ойнага ури-лаётган катта-катта ёмғир томчиларини шамол бир зумда қуритади. Том-чилар ўрнида ғубор гардишлари қолади. Не бўлди?

Не бўлди сенга она табиат?

Кимнинг руҳини уйғотдинг?

Кимнинг руҳи бизни кутяпти? Атрофимизда эвриляпти?

Унутган болалар келяптими?

Асрий қоратоллар шовуллайди. Қоратолларнинг остилари чакалак бўлиб кетган, қуруқ синган шохлар, дарахтлар, ағнаб, тўнтарилиб ётади. Улар тагидан янги ниҳоллар бош кўтарди. Қоратолнинг бадани қора бўлса ҳам, япроқлари соф кумушранг. Худди кумуш денгизи тўлқин ураётгандек.

“Ҳовуз хор бўлади толи бўлмаса...”

Бирдан кўк тол билан ўралган ҳовуз олдидан чиқдик. Унинг сарғимтир сувлари шамолда текис мавжланарди.

Бу ерларда кўп дардли ва мард кўшиқлар туғилган, туркийларнинг илк унлари шу ерларда қуёш нурларига миниб кўкларга интилган.

*“Бир кун сизга ато қилдим сурурларни
Дийдор кўруб дўстлар ҳайрон қолсин тею...”*

Ҳовуз орти қамишзор мазорот экан. Унга томон ҳовузни айланиб сўқмоқ йўл боради. Сўқмоқ текис, ҳатто кимдир сўқмоқни асфалтлаб қўйибди.

Кимса кўринмайди.

Одам овози эшитилмайди.

Жонзод йўқ.

Фақат бужур, букир, аймоқланган, айқирган, чўл гардларини ютиб япроқлари нуқраланган толзор ўрмонлар.

Кимсасиз маконлар.

Сўқмоқ айлана-айлана мазорликнинг қўлда ясалган, ночор, омонот эшигига етди. Эшик ночор бўлмасин, унга зулф ўрнатилган. Илиғлик зулф-ни тушириб ичкариликка қадам қўйдик.

Унг томонимизда учта жуда катта баҳайбат тол ёйилиб ётар, тагида битта лойтомли, лойдеворли пастак уй, эшигида занглаган қулф. Толлар-нинг осмонни тутган, тарвақайлаган шохлари шамолда айланади. Уй ғоят ғариб, эшиги паст, ночор, тор, ғоят эски ва ёпиқ эди.

Бу ерда бир пас тин олдик. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Уч тол ва унинг эски қулбаси менга кўҳна достоннинг дебочаси бўлиб кўринди. Бу қулба ғариблик ва кўҳналикнинг, кимсасизликнинг тимсоли эди.

Қулбадан ўтиб сўқмоқ йўлдан яна давом этдик. У ана айлана-айлана бизни бениҳоя кўк, кўм-кўк, тиниқ кўк қора гужумларга рўпара қилди. Гужумлар навқирон, шохлари ва япроқлари қуюқ, гужум ичини кўрол-майсиз. Учала гужум худди янги бўрк каби кеккайиб қад кўтарган эди.

Гужумларга анграя-анграя ўтиб, қарангки, бирдан мақбарага дуч келдик.

Мақбара ғоятда содда, камтар, чоғгина қуббаси зангори эди.

“Кўк дўппили жонона”, деб ўйладим.

Мақбара кўз илғамас мазорот қибласида, худди бунда ётмиш сонсиз-саноксиз ўтганларни тинимсиз дуо қилаётгандай, мағфират тилаётгандай бир таассурот уйғотарди.

Мақбара шу яқин йиллар ичида ғишт билан тикланганлиги кўриниб турарди. Ҳамроҳимизнинг айтишича, бир замонлар Оллоқулихон ҳам бу ерда мақбара тиклаган. Чўл шамоллари уларни емириб ташлаган.

“Одам ўғли туғилдимиз ўлмак учун...”

Икки тавақали содда ўймакор эшикнинг тавақалари ташқарига очилдиган қилиб қурилган, ҳозир зич ёпиқ.

“Бу ўша қапуғ...” Ҳаёлимдан ўтди. У биз ўйлаган, билган эшик эмас. У ростдан ҳам қапуғ. Хоразмда қапи дейишади. Ҳозир қапига иккита ғишт тираб ёпиқ қўйилган.

— “Боқирғон мақбари шу...” — деди ҳамроҳимиз шивирлаб.

Ҳаммамиз жим қолдик. Сўнг ичимдан нидо келди:

— Очинг!

Ҳамроҳлардан бири сергак тортиб, дарҳол ғиштларни четга сурди. Эшик тавақалари очилди. Эски гилам, шолча, тоза кўрпачалар ташланган саҳн ортида бир неча зина юқори кўтарилган ва тўрда икки қабр ёнма-ён эди. Улар мато билан ўралган.

*“Одам келмагай эрди,
Мурсал туғмагай эрди,
Раҳмат экмагай эрди,
Арода ишқ бўлмаса...”*

Анча сукут сақлаб турдик. Сўнг пастга тушиб давра олдик. Тиловат мунги ёйилди атрофга.

Ҳаким ота Сулаймон Боқирғоний бунда саккиз юз йилдан буён уйқусини тарк этиб ётади.

Бу ерлар Кўнғирот, Мўйноқ, Уст Юртнинг этаклари. Орол елпиндилари бу ерларга дам сайин етиб келади.

Бу ерларни Уст Юрт, Турон дейдилар.

Уст Юрт, Турон менга дунёдаги энг чиройли номлар бўлиб туюлади. Аждодлар, туркийлар кўҳна шоир бўлмаса, юртни Уст Юрт ва Турон демасди. Улмас, шоирона мағиздор, жуссадор, кўкракдор, ноёб жарангдор номлар. Лазиз тил, лазиз ифода.

Улардан ёвшоннинг мангу ўткир ҳиди келади. Коинотнинг ҳиди бу ёвшоннинг ҳиди. Турон ва Уст Юртдан ёвшон ва коинот ҳиди таралади.

Ота Сулаймон байтларидан ҳам шу содда, лекин коинот билан баробар ёвшон ҳиди келади. Хоразмийлар, яссавийлар. сайфи саройилар, кунхожалар, абайлар, ажиниёзлар, бердақлар, махтумқулилар мана шу ёвшон тилида ёзганлар, ёвшон тилида куйлаганлар, мангу ёвшон гўзаллигини тартганлар. Таърифга сизмайди.

“Не қул эрмиш бу саодат нусрати бор?”

Айтинг, қай тилда яна шундай чирой ва ёвшон сифат бор?

*“Йўғлаюрман, инграюрман туну кун зор,
Манамма кўнглум ичра мунгларим бор!”*

Бу Ҳаким отанинг йиғиси эмас, коинотнинг йиғиси эди.

* * *

Ҳақ — Ҳаким отанинг айтишича, ишқ орқали билинади. Олам борлигининг асоси инсон учун ишқ. У борликда уйғунлик ва маърифатнинг

жавҳари. Ишқ борки, Боқиргон наздида ўлиб яна тирилиш, ҳаёт мангулиги мавжуд.

Ишқ борки, нифоқлар, кибру ҳаволар, фитна фасодлар, куфру жоҳилликларни одам боласи енгиб ўтади.

“Ишқ очар ич кўзингни...”—

деган буюк сўз Ҳаким отаникидир.

Бу сатрлар назаримча, Уст Юрт, Қўнғирот, Турон қоратолларининг япроқларига ёзилган. Энг кўхна афсоналарда бежиз келмаган асил турк шумтол бирлан туғилган деб.

Япроқлар замон-замонлар ўтиб доим янгилангай. Лекин тархию азал шаклини ўзгартмагай.

Ҳаким ота байтларидан ҳамиша ёвшон ва гужум нафаслари эсгай.

Бу толлар Тубо дарахти эмасдир балки. Лекин Тубодан унинг нимаси кам. Шу Турон туболари тагида ўтириб ҳасратли ўйларга толган чоғларда Боқиргон бобомиз айтмадимикин:

“Ул Тубо дарахтига қўнғум келур...”

Чунки у мангулик дарахти:

«Ул Тубо бутоқлари эгилур синмас...”

Олис гўшаларда қолиб кетган сипоҳ пиримиз...

Ислом дунёсида сиздан кўра шимолроқда ўзга авлиё чиқмади.

Сиз дунё ва Осиё кенгликларига энг шимолий авлиёсиз.

Энг шимолий, энг шимолий авлиё.

Бизга энг шимолий бўлиб туюлган бу Қўнғирот, ҳолбуки, ернинг ўртаси. Авлиё таваллуд топган макон ернинг ўртаси бўлолгай.

Энг шимолий юлдузим!

Ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, туркман, қирғизнинг энг шимолий юлдузи! Ҳакими ҳозиқ!

* * *

Уст Юрт бағрида турибман бошим яланғоч.

Шамоллар эсди ва мени букун худди мана шу ерга келтириб экиди. Мени шу шамолгоҳ, серҳаво, сернаво, сурур тўлғин ерга келтириб ўз шукуҳидан хабар берди.

Бошим яланғоч мен Уст Юртга эгиламан. Поёнсиз бу текисликка таъзим қилмаслик мумкин эмас.

Бу ер деб аталган сарзаминнинг энг гўзал, энг ноёб, энг сирли маконлари. Ер аввал бошда шу жойда бино бўлган. Аввал бошда шу жойда ер деб аталган. Юрт, уст деган сўзлар шу ерда туғилган. Коинотдан ёвшонлар илк шу ерларга тушган. Туронғиллар илк шунда бўй чўзган. Номни қарангким: Туронғил! Турон-ғил!

Ёвшон ер юзининг илк тирик гули.

Бошим яланғоч эгиламан. Бир бўй келур Уст Юртдан. Бу ёвшон бўйи.

Ёвшон эгилиб сенинг тубингга боқдим. Ложувард бир чечак очилибдир. Ложувард мунчоқдек.

— Э тирик мунчоғим, омон бормисан?

Ложувард мунчоқ бошини силкитади. Титрайди. Кафтимни чўзаман. Ложувард чечак тагида самандар нафас ростлаб ётган экан, менинг қўлимдан қочади. Бир сакраб чечак остидан чиқади. Менга қора нуқта кўзларини тикиб туради. Мени томоша қилади:

— Сен қайдансан? Йўқ эрдинг-ку бу ерларда?

Мен у билган чўпонларга ўхшамадим, шекилли.

— Ажаб, ажаб, ажаб! Уст Юртга кепсиз-да?! Оҳиста босинг оёғингизни! Бу ер муқаддас!

Ҳамроҳларим менинг энкайиб ётганимни кўриб, хавотирланиб яқин

ли- келадилар. Самандар шарпалар кўпайганини сезиб, лип этиб ўзини навқи-
ил- рон саксовул остига олади.

Мен эса, нилий кўҳна чечакдан сўрадим:

— Мен бирлан кетасанми?

Нилий чечак бош силкиди:

— Менинг маконларим шу ер.

инг Ха-я! Нега бу кўз илғамас Турон текисликларида бир баланд минора
урк йўқ? Улар Кўҳна Урганч, Жарқўргон, Хива, Деҳлида қолдимиз?

зали Ҳамиша баланд миноралар қуриб келган халқ нега Уст Юрт, Туронда
аси курмади уларни? Хаёлим ёришиб, Турон сарзаминидан нидо келгандай
ода бўлди:

— Бу ерларнинг энг баланд минораси Сулаймон Боқиргон. Унинг қадди
кўкларга бўй чўзган. У Тубо дарахтидай. Ўзга минор на даркор!

Ҳаким ота Сулаймон Боқиргоний шунча замонлар ўтиб кўк билан, ер
билан, одам билан сўйлашмоқдан тўхтамайди:

*“Ошиқни куйдурур ишқ ўти,
Ошиқлар ишқ ўтига мубталодир.
Манинг сен боқмагил бу суратимга,
Юрагим қон бўлуб, бағрим сўлодир...”*

ЎЗ ҲУШИМНИ...

*Рухсат беринг! Ўз ҳушимни ўзим яратай!
Рухсат беринг! Ўз ҳушимни ўзим бошқарай!
Рухсат беринг! Ўз ҳушимни ўзим шаклга солай!
Қанчалар қийиндир ишонмаса одам агар ўзига-ўзи?
Ишонмаса ўзига-ўзи одам.
Ким унга ишонар?
Ким унга суянар?
Ким уни суяр?
Ҳалокатдан сақлаб қолар ким?
Ишонмаса миллат ўзига-ўзи
ва қаттиқ турмаса миллат ўзига-ўзи,
янчилик кетмасми тарихнинг йўлларида,
ғуборга дўнмасми толеннинг қўлларида?
Рухсат беринг! Ўз ҳушимни ўзим яратай!
Рухсат беринг! Курашларга уни ўргатай!
Ишимга ишонай,
ҳушимга ишонай,
кучимга ишонай.
Қанот боғлаб учмасам, осмонларда не маъно?
Булулларни қучмасам,
кўкрагимни тўлдириб
ҳаволарни шиммасам, ичмасам,
булулларда не маъно?
Нега ҳаво яралди?
Рухсат беринг! Ўз ҳушимни ўзим яратай!
Соф кўк ҳаволарни шимириб, ичиб
шакллар яратай!*

Ўзғир деган сўзингизни нега унутдингиз малагим, миллатим?

АНДЕША

Бир нарсанинг ортини, оқибатини ўйлаш — андеша. Юз-хотир қилиш ҳам андешага киради. Мулоҳазакорлик, эҳтиёткорлик ҳам андешадан. Ари-стотел андешали одамни у мақтовга лойиқ, деб айтади. Андешали киши етти ўлчаб бир кесади. Ҳеч ҳисоб-китобдан ажралмайди. Енгилтак одам ўзини тутиб туролмайди. Андешали одам доим ўзини босади. Оқилликни қўлдан бермайди.

Таъмасиз одам йўқ.

Таъма одамни қувиб юради. Ҳол-жонига қўймайди. Таъма боис, ҳирс жунбушга келади. Фақат андешагина таъмани ва унинг энергетик манбайи — ҳирсни жиловлайди.

Билимлар ва тасаввурларнинг ноаниқлиги тортинчоқликка сабаб бўлади.

Андешали одам кучли интилишлар ва майллардан қочади. Улар бузуқлик, тартибсизлик, бевошлик, бесаранжомликка олиб боради, деб ўйлайди. Андеша боис, баъзан киши қилиши зарур бўлган ва, ҳатто, виждони ҳамда бурчи буюриб турган ишларни адо этолмайди.

Андеша орқага тортади.

Давлат, бойлик, шон-шуҳратнинг андешаси одамни бузиши мумкин. Агар давлат ва бойлик одамни бузишга қодир бўлмаса, бу ўша ерда ва ўша ҳолда — ахлоқнинг ғалабасидир.

Бундай ахлоқни ҳеч нарса енголмайди.

Ҳеч нарса ўзгартиролмайди.

Андеша ва оқиллик иккинчи “мени” бўлган одамгина бу ғалабага эришади.

КАТТАКОН ҚИЗИЛ ОЛМА

*Мана шу каттакон қизил олма,
қўл остингда бўлса—
бу бахт!*

*Шу каттакон қизил олма
фақат сеники бўлса—
бу бахт!*

*Шу каттакон қизил олмани бировга
бермоқчи бўлсанг— бу бахт!*

*Мабодо, у ўн саккиз яшар жонон
қиз бўлса—
бу бахт!*

*Шу каттакон қизил олмани ўн саккиз яшар қиз
қўлида ўйнаб турса—
бу бахт!*

*Сўнг, сенга қараб туриб, бирдан
қарсиллатиб бир тишласа—
бу энг катта бахт!*

КЕНГ МАЙДОН

Кенг майдон.

Издихом.

Шамол сўйлай бошлади.

Вақт пешиндан оғди.

Шамол тўхтамас сўздан.

Чинорларнинг япроқларига шамол сўйлади.

*Эшитмаганга қўймай уларни
тортқилади.*

Шамол сўйлар.

*Микрофонлардан гув-гув овоз чиқар,
япроқлар лапанглаб чирсиллаб
узилиб тушар.*

Пастда, қорамтир ҳовузни шопирар шамол.

*Япроқлар тирқираб қочар ўт босган
соҳилларга.*

*Шамол титкилайди наттоқнинг бошини,
чувалана-чувалана тутал сўзларни
олиб учар.*

*Кўксимга гувиллаб урар чувалашган
сўзларни,
ёқамни тортқилаб,*

таржима қилмоққа ундар,
бошим сирқирар.
Нима сенга ёқмади, эй кузнинг муздак шамоли?
Нега отиб урдинг пойондозларни ва
олиб қочдинг қайга асли йўқ маъноларни?

ЎЗАМАН ДЕНГ...

Ўзаман денг
яхшиликда,
эзгуликда
ўзаман денг,
Ўзғирман денг:
яратишда,
курашишда
ўзғирман денг.
Булар сизга муяссар бўлгач:
ўзбекман денг,
ўзликман денг,
шунда мен тушунгайман,
жами—
ёппа
ҳузурингизни...

ЯНГИ МАЙСА

Янги чиққан майсаларни топтама.
Яхшиси уларга юзингни қўйиб ёт.
Булғама уларни—
оҳиста шивирлаб уларга ўз сўзингни айт.
Менга ишон:
нақ бир йил майса ҳиди димоғингда тургай.
Менга ишон:
улар—
тойсанг— тутарлар,
йиқилсанг— қўллар.
Улар янги чиққан майсалар, ахир,
сен бирлан
шивир-шивир сўйлашгиси келар—
улар янги чиққан майсалар, ахир!..

ЖАҲЛ БУРУННИНГ УЧИДА

*Халқдин ҳар ярамас келса, хуш улким ҳақға
Деса бўлмас: “Менинг учун яна бир халқ ярат”.*

Алишер Навоий “Фавоидул кибар».

Нодон деб қайси томондан ўқиманг, барибир, нодон.

I

Оламда киши қўзларини ҳеч нарса қизитмасин. Бир қўз қизидими, та-
мом бу нодон вужудни тўхтатолмайсиз. Одам ўзини тўхтатолмайди ва не
кунларга қолади, не аҳволларга тушади.

Гўдаклик пайтларимда нима учундир шафтолини яхши кўрардим. Шаф-
толи она кўкрагига ўхшагани учунмикин, айтолмайман.

Вой, ўша шафқатсиз шафтоли! Вой, менинг у шафқатсиз ҳолим!

Қирқ саккизинчими, қирқ тұққизинчими йил, яхши эсимда йўқ. Ҳар қалай, ёшим ҳали ўн бирдан ошмаган эди.

Боғимиз жуда катта, унда барча мева дарахtlари ҳосилга кирган, фақат шафтоли йўқ улар орасида. Отам шафтоли дарахт эмас, уч йилда қарийди, овора бўлганинг қолади, деб эмас экан. Боғимизга тутшиб кетган ҳовлимиз ҳам жуда катта, унинг бир чеккасида катта ариқ ўтар, ариқ бўйида жоноқи олмалар, ҳурпайиб ўсадиган беҳилар қатор туташган эди. Ҳовли ўртасида айри бўлиб ўсиб осмонга бўй чўзган тош нок ва ундан анча нарироқда улкан балх тути ўсарди. Тош нок декабрда, биринчи қорлар ёққан кезларда пишар, андак музлаб узилиб тушар, музқаймоқдан ҳам лаззатлироқ бўларди.

II

Қўшнимиз Тоҳир аканинг боғ даласида сара шафтолилар ўсади. Баҳорда улар пушти тусга кириб кўпириб гуллар, бутун олам тумонотни шафтоли гулининг иси тутиб кетарди. Шафтоли данагини чўғда тутатсангиз, ундан шундай одамнинг димоғини қитиқлайдиган ажиб бир атир ҳиди таралади.

Июн ойининг ўрталарига бориб кунлар шу қадар қизир, бизнинг офтобда қорайган яланғоч баданларимиз ҳам лағча чўғга айланарди. Тоҳир аканинг зарғалдоқ шафтолилари ана шу пайтларда одамнинг кўзини қизитиб ранг ола бошларди. Шафтолилар йирик-йирик, майин туклари офтоб шуълаларида товланар, мурғак хаёлларимизни ўзига имлар, кел менга, ол мени, е, шарватларимни оқизиб ич, дегандай чорларди. Шафтолининг узунчоқ япроқлари уларни мулоғим елпирди.

Тоҳир аканинг боғ даласи бизга қўшни, ўртада икки пахса девор боғларимизни ажратиб туради. Зилол ариқ бизнинг ҳовлимиз ва боғимиздан пахса девор тагидаги ўмбор орқали Тоҳир аканинг боғига ўтади ва уни сероб қилгач, пастдаги бошқа қўшни боғларга ўтади ва анча боғ-роғлардан ўтгач, тўқай оралаб бориб машҳур Қичқирӣқ деган жарда оқадиган ваҳимали сойга қуйилиб кетади.

Тоҳир ака бўйи хийлагина паст, ўзи жуда сипо, ҳеч қачон кулмайдиган, оғир-босиқ юрса ҳам, лекин жуда тажанг, сержаҳл одам. Ундан барча ўғиллари ва ўғилларининг ўртоқлари бўлмиш биз ҳам кўрқиб, ҳайиқиб тураемиз. У гоҳида қандайдир шўхликлари учун ўғилларини — бизнинг жонажон ўртоқларимизни яшин тезлигида жазолаб туради. Агар экинни чопиқ қила туриб баногоҳ теша ёки кетмонни пича эҳтиётсиз ташлаб ўртоғимиз экин ниҳолини чопиб қўйса, нарироқдаги ариқда ўзи ҳам чопиқ қилаётган Тоҳир ака:

— Аҳа! Бадбахт! Кўзингга қарасанг бўлмайдими? — деб қичқиради. Ўрнидан туриб келиб, ўртоғим Сайфига тарсаки уради.

— Ҳушёр бўл бола! — деб дўқ уради ва сўнг яна бориб ўз ишида шитоб давом этади.

Сайфи бир пас ариқда ўтириб овоз чиқармай йиғлайди. Бизга қарамайди. Унга юрагимиз ачишади. Биз ўртоғимиз Сайфига қарашаётган бўламиз ва кўрқа-пуса ариқ пушталарида анча тиккайиб қолган ниҳоллар орасига сингиб кетгандай бўламиз. Сайфи дам ўтмай қизариб-бўзариб яна тешачаси билан чопиқни давом эттиради. Биз ҳам унга эргашамиз. Узоқ индамай чопиқ қиламиз. Ниҳоллар тагидаги тупроқ худди ғалвирдан ўтгандек эланади. Биронта ҳам бегона ўт ёки ёнғоқдек кесак қолмайди. Ер ипакдек бўлиб қолади. Кўк ниҳолларни ўраган майда чопилган тупроқ жуда ҳам чироқли кўринади. Бармоғимизни тиқсак, тагигача юмшоқ ботиб кетади. Ниҳол маза қилиб ўсади, маза қилиб гуллайди ва анча ҳосил тугади шундан кейин.

III

Кун тиккага келади. Қуёшга кўз тикиб бўлмайдди. Сайфининг баланд бўйли, юзини чит рўмол билан чирмаб ўраган ойиси сирланган оқ челакда андак ҳовури чиқиб турган мошҳўрда олиб келади.

Биз ҳаммамиз катта зарғалдоқ шафтоли тагига қурилган тахта шийпонга жам бўламиз. Кайковуз сойидан келаётган суви жуда ширин ва муздак ариқда қийқиришиб ювинамиз. Сувларни отиб шалола қиламиз. Сув шу қадар роҳат. Чўяндек баданларимизга муздек сув тегиши билан барча нарсани унутиб қувлашмачоқ ўйнагани тутинамиз. Ариқнинг у бетидан бу бетига сакраймиз. Ариқни ёқалаган пахса деворга миниб оламиз. Пахсадан тикка ариқ ошиб ким ўзарга сакраймиз.

Мен эса, ариқ ичига узала тушиб ётишни жуда яхши кўраман. Гавдамда тўсилиб дамланган сув устимдан ошиб ўтади. Сувнинг муз тиллари мурғак вужудимни ёқимли ялайди. Бошим сувга бурканади. Кўзимни сув тагида юймаман. Кўзимнинг косалари, қорачуқларимни сув худди она қўлларидай сийпалайди. Мен бу роҳатга чидолмай сувни шалоплатиб ҳар ёққа сочаман. Сўнг совуқ жонимдан ўтади, ариқдан дилдираб сакраб чиқаман ва девор ёқасига офтоб қизигига бориб ўтираман. Офтоб энди сувдан ҳам майин, сувдан ҳам ёқимли туюлади. Сайфи ойисига дастурхонга қарашади. Мен офтобда ўтириб каттакон ўрик устида ярми сарғайиб, ярми кўкиш бўлиб пишаётган ўриклар, энди ранг келтираётган шафтолиларни томоша қиламан.

Зарғалдоқ шафтолилар бирам пўрсилдоқ. Уларни икки паллага бўлиб оғзингизга солсангиз, эриб кетади. Бўлаётганда сариқ шарбати бармоқларингиз орасидан иштонга оқади.

Сайфининг ойиси мошхўрдани заранг косаларга тўлдириб чиққач, бизни шийпонга, дастурхонга қақришади. Ҳаммамиз дастурхон атрофидан чугурчиқлардек ўрин оламиз. Мошхўрда шунчалар мазали. Иссиқ ҳам эмас, совуқ ҳам. Заранг қосадан майдалаб кертиб солинган ялпиз ва райҳон ислари гуркирайди. Ёғоч қошиқда коса ўртасига бир қошиқ қатиқ ҳам солинган. Қатиқ устига янчилган ялпиз сепилган. Аста уларни аралаштирамиз. Улар аралашгач, мошхўрда шунчалар тотли бўлиб кетадики, ичиб тўймайсиз. Мошхўрда тугайди, қорнимиз тўяди ҳамки, унинг лаззати анчагача оғзимиздан кетмайди.

Сайфи оғайним бир куни чопиқ қила туриб, ниҳол тагидан тутиб турган ўрта бармоғини чопиб қўйди. Уткир юпқа теша бармоғини тирноғининг таги билан ялаб кетди, у қип-қизил қон оқаётган қўлини баланд кўтариб турди. Тоҳир ака югуриб келди. Дарҳол бошини танғиган қийиқни шарт ечди-да, унинг четини шариллатиб йиртиб негадир шафтоли япроғи билан бармоқнинг қон оқаётган ерини авайлаб ўраб, сўнг латта билан маҳкам тортиб боғлади.

— Бир пас кўлингни шундай кўтариб тур! Мошак!

Сайфи оғайним қип-қизариб кетди. Узи туси сариқдан келган жуда қобил бола Сайфи. Ҳеч ким билан уришмайди, нарса талашмайди, оғайничиликдан ҳам қолмайди. У бир пас қизариб тупроқ чизиб ўтирди. Тоҳир ака унга қараб раҳми келдими, яна тутақди:

— Ҳе сени тукқанни! Мана, — деди у ниҳол тагидан аста тутиб иккинчи қўлидаги тешани аста уриб тупроқни юмшатиб. — Мана, мана бундай қилиб чопмайдими тешани?! Урганиб олмайсанми! Кўзингга қара, бола!

Тоҳир ака гапни ортиқ чўзмай ўз чопиғига тутинди. У бели ва пешонасини бир неча қийиқлар билан маҳкам боғлаб ишлар, шунчалар тез ер чопардики, ҳеч ким ундек кетмон ё теша уролмасди. Биз уч-тўрт бола битта ўқ ариқни юмшатиб чиққунимизча, Тоҳир ака бундай узун ариқдан бир қанчасини чопиқдан чиқариб, ҳўв узоққа илгарилаб кетарди. У чопиқдан чиқарган ер ғалвирдан ўтгандек майин бўлиб қолар, бу тупроққа кушлар кўнишса, оёқ излари аниқ тушарди. Бизнинг томонларда Тоҳир акадай ерга ишлов берадиган кордон йўқ дейишарди.

Тоҳир аканинг худди машинадай аниқ ва тез ишлаши мени қанчалар маҳлиё қилмасин, барибир кўзимни сира пишаётган, қизариб, бўртиб турган шафтолилардан узолмасдим. Оғзимнинг суви қочди. Нега шафтолини яхши кўраман? Мазали бўлгани учунми? Ё юзи ғалати қизариб тургани учунми? Эрта пишар лўппи шафтолилар фақат Сайфи оғайнимнинг отаси Тоҳир акаларнинг боғ даласидагина бор эди.

Тоҳир ака асти биз гўр болаларни нозик иш — чопиққа қўйишни истасди. Кўчатларни нобуд қилиб қўйишимиздан, кейин шу жой ёз бўйи

оқариб бекор ётишидан чўчирди, шекилли. Чамаси, ёз тигиз келиб, бизнинг ҳашаримизга рози бўла қолган эди.

Тоҳир ака шафтолиларини то етилиб пишгунча кўз-қулоқ бўлиб қўриқларди. Зарғалдоқ шафтолилар ҳўп етилиб пишгач, уларни эҳтиётлик билан уздирар, челақлар ва яшиқларга жойлатар, бир қисмини биз томонларда уруш ва ундан кейинги йилларда жуда кўп бўлган болалар уйларига болалари билан кўтариб ўзи олиб бориб берар, бир қисмини оқ дока рўмоллар билан устини ўраб пастки бозорга элтиб сотарди. Даласига дори, ўғит, асбоб-ускуна харид қилар, уй-рўзғорга яратарди.

Тоҳир аканинг номига маҳаллада “Тажанг” деган сўзни қўшиб айтишарди. Бу нима дегани? Биз билмасдик. Бир куни гап очилганда, отамдан сўрадим. Отам кулдилар. “Тажанг — жаҳли тез дегани. Баъзи одамларнинг жаҳли бурнининг учиде туради”, деб жавоб бердилар. Жаҳлини-қу билман. Лекин бурнининг учиде жаҳлнинг туриши қандай бўлдийкин? Катталар бир-бирларини эҳтиёт қиладилар. Жаҳл ёмон бир нарса бўлса керакда, одамлар доим ундан ўзларини эҳтиёт тутадилар. Жаҳли чиққан одамга ачинишади. Ундан ўзларини четга олишади, пастроқ келишади, овозларини пасайтиришади. “О, жаҳл курсин! Бу эркакнинг шапалоғи-да!” дердилар тўқсондан ошган, менинг томир уришимни эшитиб кўришни яхши кўрадиган Ҳамида бувим.

IV

Биз томонларда урушдан кейин ҳамма боғлар хувиллаб, қаровсиз бўлиб ётарди. Эгасиз боғ шийпонларида куз ва узоқ қиш паллалари шамол хазонларни йиғиб шопирарди. Шундай эгасиз боғларнинг шийпонларида ёлғиз хаёл суриб ўтиришни ёқтирардим. Боғлар тинч ва осуда, жимжитлик одамни ютиб юборай дерди. Мен дарахтларни яхши кўрардим. Улар билан жонажон оғайни бўлиб қолган эдим. Янгиариқ, Қичқириқ ёқлардаги боғларда мен устига чиқмаган дарахт йўқ эди. Уларнинг ҳар бир шохини билардим. Ҳар бир айрисиде оёқларимни осилтириб ўтирганман. Оғайниларим билан бекинмачоқлар ўйнаганман. Дарахтларга тирмашиб чиқиш, шохлардан-шохларга лопиллатиб, қарсиллатиб сакраб ўтиш, осилиб ерга сакраш менга ҳузур бағишларди. Кушларнинг уялари кўп эди. Уларга яқин бориб, томоша қилардим. Лекин ҳеч қачон тухумлари ва жиш болаларига тегмас эдим. Қарқуноқ учирма бўлар кезлар садалар устида қўлларим, оёқларим шилиниб, уларни қидириб топар ва қўлга ўргатардим. Қарқуноқ бармоқдан-бармоққа лик-лик сакраб ўтади. Қиҳ! десангиз, Чағ! этиб сариқ оғзини очади. Чигиртка берсангиз, дарҳол лик этиб ютади.

Сайфи билан теша чопиқ қиларканмиз, бехос елкам шафтолининг шохига урилиб кетди. Битта катта зарғалдоқ шафтоли майда чопилган пушта устига тўп этиб тушди. Сайфи менга қаради, мен Сайфига. Тоҳир ака биздан анча нарига кетиб қолган, бир маромда берилиб чопиқ қиларди. Сайфи кўрқа-писа ўрнидан туриб шафтолини олди. Биз ариқ ичига энгашидик ва шафтолини иккига бўлиб едик. Бай-бай! Шунчалар ширин бўладими?! Мен бошимни кўтариб шафтоли тепасига қарадим. Шафтолилар новдаларда гўж тизилишиб қизариб-бўзариб туришарди. Қани энди бемалол ўтириб бир саватини еб олсанг.

Уруш энди тугаган йиллар. Қорнимизни фақат боғларнинг мева-чевалари билан тўйгазиб юрамиз. Нон, об-овқат кам. Юзини майин тук босган шафтолиларни тўйиб-тўйиб ейиш истаги юрагимни орзиқтириб юборди. Орзу-истак юрагимга ўрнашди. “Кечаси девордан тушиб, қўйнимни тўлдириб олиб кетсам бўлади-ку”, деган ўй миямга ўрнашиб қолди.

Истак тинчлик бермади. Кечаси ҳамма ухлаганда, аста тўшакдан сирғилиб чиқиб, боғ девордан ошиб ўтдим. Бир чети ушалган ой осмоннинг олис чеккасида осилиб турарди. Чигирткалар маст бўлиб чириллашарди. Шафтоли тагида чўнқайиб ўтириб ҳар ёққа қулоқ солдим. Кичкина юрагим дук-дук урар, худди бутун боғни уйғотиб юборадигандай эди. Боғ шийпон томонга анча қараб турдим. Ҳамма ширин уйқуда эди. Аста дарахт устига чиқдим. Ботаётган ой нурида шафтолилар бўртиб кўринарди. Оқ

кўйлагимнинг кўйинини тўлдириб шафтоли уздим. Этагимни маҳкам боғладим. Кейин базўр ерга тушиб, энгашиб девор томонга кетдим. Шийпон ёқда кимдир йўталди. Қотиб, тўхтаб қолдим. Йўтал босилди. Яна жимжитлик. Оқиста девор ошиб ўз боғимизга тушдим. Урушдан қайтган отам янги тандир қурган эди. Унинг тандир атрофида юрганини кўрдим. Отамга кўринмаслик учун уйга кўча йўлак орқали ўтмоқчи бўлдим. Йўлакка кирадиган эшик қия очик эди. Узимни йўлакка олдим. Шу заҳоти:

— Усмон ака! Бу ёқда экан! — деган амакимнинг овозини эшитдим. Амаким қулочларини ёзиб мени ушламоқчи бўлди. Унинг ёнидан чап бериб, шамолдай югуриб ўтиб кетдим. Дарҳол ҳовли эшигида отамнинг ўзига дуч келдим. Мен яна чап бермоқчи бўлдим. Лекин катта акам мени ушлаб олди. Отамнинг кўлига топширди.

Отам кечаси турганда, биз айвонда ётадиган болаларнинг ҳолимиздан хабар олар, устимиз очилиб қолган бўлса, яхшилаб ўраб кўярди. Бу сафар хабар олганда, ўрним бўшлигини кўриб ҳайрон бўлган, у ёқ - бу ёққа қараган, қидира бошлаган, шунда кўчадан менинг шарпам келган...

Қаерга йўқолганимни оқ кўйлагимда дўмпайиб турган шафтолилардан дарров билди. Кўлимдан маҳкам ушлаб, белидаги белбоғи ва камарини ечди. Иккала тўпигимни бирлаштириб маҳкам боғлади, сўнг камарини ўтказиб мени азот кўтариб ариқ бўйида ўсган сариқ олманинг кўл етадиган шохига осди. Амаким отамнинг кўлига ёпишди:

— Ака! Кўйинг! Кўйинг! Бола ўлиб қолади! Билмай қилган-да!

— Нарн тур! — деди отам бўғилиб.

Акам кўрқиб супадаги кўрпасига боши билан бурканиб олди. Шовқинга онам уйғониб келди.

— Вой-вой! Ҳой Мажид! Нима қияпсиз! Ўлдириб кўясиз-ку!

Онам мени жон ҳолатда тортиб ечиб олмоқчи бўларди.

Отам кутилмаганда уни итариб юборди. Онам ариқ четига йиқилди.

— Сиз тукқан эмассиз-да! — Зорланиб йиғлади онам. Онам ўрнидан туриб айвон четига ҳолсиз ўтирди. Менга мунғайиб қаради. Отам жаҳл билан тандирхонага кириб кетди. Мен бир пас осилиб турдим. Миям қизиб кетди. Бўғзимга бир нарса тикила бошлади. Сўнг ҳушимни йўқотдим.

Билмайман мени ким ечиб олди.

Бир ой касал бўлиб ётдим.

Ёз ўтгач, учинчи синфга мактабга бордим.

Ҳеч ким бир марта ҳам бу воқеани эсимга солмади.

Баъзан ёмон туш каби алаҳсираб эслардим. Шундай воқеа бўлганига сира ишонмас эдим.

Ўша йили кузда сариқ олмамизнинг япроқлари сарғайиб, қуриди. Отам уни кесиб ташлади ва ўрнига стаканга ўхшаб пишадиган олма ўтқазди.

Мен эса, ҳали ҳам шафтолиларни яхши кўраман. Ҳамширам шафтоли эмайди: “Бад қилади”, дейди. Уйга шафтоли олиб келмайман...

Хуршид
Дўстмуҳаммад

Сўз — халоскор

Атоқли адабиётшунос олим, маҳоратли таржимон, зукко публицист Иброҳим Ғафуров қаламига мансуб китоблар — мазмунларга бой бир бутун бадий оламнинг самарасидир. "Гўзалликнинг олмос қирралари" (1963 йил), "Жозибани" (1970 йил), "Ёнар сўз" (1973 йил), "Ям-яшил дарахт" (1976 йил), "Юрак — аланга" (1980 йил), "Ўттиз йил изҳори" (1987 йил), "Илтижо" (1991), «Дил эркинлиги» (1998 йил), "Ҳаё — халоскор" (2006 йил)... Бу номларнинг бирортаси ўз-ўзидан, тасодифан пайдо бўлган эмас, иттифоқо, ҳаёлга келиб қолган эмас. Улар муаллифнинг шууридан, ҳаётий, адабий-эстетик принципларидан тузилган.

Китобга ном танлашдаги юксак маҳорат мақолаларни номлашда давом этади: "Тонг туққан шеърят", "Ҳавасда аланга бўлсайди", "Ишқ сурагининг поғоналари", "Аввалбаҳорда", "Қалбнинг абадий доираси", "Озод нафас", "Руҳият хазратлари", "Достоевский билан тунги суҳбат", "Европанинг шом юлдузи", "Одам — одамнинг сайқали"... Бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин. Жазибали номларнинг ҳар бири кўз тушган замони ўқувчининг диққатини оҳанграбодек ўзига тортади, уни асарни ўқишга, аввал ўқиган бўлса, такрор мутолаага ундайди. Бир марта ўқиб завқ туйган ўқувчи иккинчи, учинчи дафъа ўқишдан фурсатини аямайди. Негаки, такрор мутолаа самарасиз кетмайди. Бунинг сабаби Иброҳим Ғафуров стихиясидаги фикрчанлик, топқирлик, таҳлил, қиёс ва ҳоказо ўзига хосликлар устознинг ўзи айтмоқчи, санъатнинг чинакам салтанати бўлмиш пафосга айланади. Сарлавҳалардаги бу пафос матнни ташкил этган ҳароратли, маърифатли сўзлардан, ибора, жумла ва гаплардан, уларнинг моҳиятидаги маънодор-мазмундор фикрлардан ўсиб-униб чиқади. Фикрсиёз одамнинг сўзамоллиги пахтавошлиқдан нарига ўтмайди. Шу боис, сўзамоллик фикрий бой, фикрий бадавлат кишиларга ярашади. Мен Иброҳим Ғафуровнинг бутун фаолияти, шахси-камоли, ўзлиги руҳияти, умуман, номаи аъмоли фикр, фикрчанлик ва уларнинг ифодаси бўлмиш сўзга муносабатдан иборат деган бўлур эдим. Бу ўринда салоҳият, нозиклик, нафосат мужассам топган муносабат назарда тутилмоқда, албатта.

Иброҳим Ғафуров адабий жамоатчиликка билимдон, зукко, ўзига хос бағри кенг мунаққид сўзи билан кириб келди. У кишининг дастлабки танқидий мақолаларидаёқ, ўша даврнинг ибораси билан айтганда, оригинал стил, ҳозирги тил билан айтганда, ўзига хос услуби яққол кўзга ташланади. Бу услуб таҳлил этилаётган, сўз юритилаётган асарга бениҳоя катта эҳтирос билан ёндошишда кўринади. Мисол учун Иброҳим Ғафуров таҳлил қилаётган шеър аслидагидан бойроқ, аслидагидан кенгроқ, чуқур-

роқ туюлиб кетади. Чунки, Иброҳим Ғафуров ҳеч нарсани шунчаки ёзмайди, у киши шунчаки қўлига қалам тутмайди. Ёниб ёзмаса — ёзмай қўя қолади. Бунга қўшимча ўлароқ, мунаққид, албатта, ҳеч ким англамаган ёки чала англаган нуқтаи назарни топади, унинг ифодалари шеърдаги ифодалардан кўра, қаттиқроқ таъсир қилади, кучлироқ таассурот қолдиради.

Юксак маърифий шавқ-завқ сўзда туғилади, сўзда қад ростлайди, унда яшайди. Баъзан, Иброҳим Ғафуров, биринчи навбатда, муайян асарни таҳлил-талқин этиш учун эмас, ўша асар баҳонасида, ўзида йиғилиб қолган туйғулар пўртанасини тўкиб солиш учун унга мурожаат қилаётгандай туюлади. Шу боис, шекилли, деярли барча мақолаларида муаллиф "мен"и бўртиб кўзга ташланади, муаллифнинг бой дунёқараши, унинг кўнгил нозикликлари таҳлил этилаётган объектдан устун мавқега кўтарилади. Сал кам элик йилдан буён ўз йўналиши ва қатъиятини йўқотмаган бу услубнинг боиси, ниҳоят, 2006 йили чоп этилган "Ҳаё — халоскор" китобидан жой олган "Таржимаи ҳол чизгиси"да "фош" бўлди: "Эссеистикани жуда ҳам севман. Адабий танқидни эссе жанрига яқинлаштириш, икки жанр-ни омухташтириш учун кўп йиллардан бери уринман".

Ушбу икки оғиз иқдор Иброҳим Ғафуровнинг 50 йилдан буён бўй кўрсатиб турган феномени моҳиятини ташкил этган сирни аён қилади. Эссе жанрининг табиатига хос бош шартлардан бири бўлмиш муаллиф "мен"и, нуқтаи назари, салоҳиятининг устуворлиги, бирламлиги, ўзига ишонганлиги, субъектив қарашларидаги мутлақлиги, турфа фикрларга кўр-кўрона қўшилиб кетавермаслиги, ўжар ва қайсарлиги, шафқатсизлиги, қониқиш ҳосил қилиш қийинлиги, меҳри, латифлиги, жозибадорлиги... шулар сингари яна кўплаб ўзига хос қараш, туйғу ва эҳтиросларга мос ифода тили — мана шулар эди Иброҳим Ғафуровнинг ҳаётий ва ижодий концепцияси, феномени!

Истеъдод деганлари ҳам шудир, ахир?! Иброҳим Ғафуровда "чинакам талант — исён", деган жумлани ўқигандим. Адабий исён, бу — ўзгалардан ўзгача фикрлаш, ўзгача ёзиш дегани-ку, ахир!

Мунаққид одатда ўзи таҳлил этаётган асар реаллигида фикр юритади, ундан узоқлаша олмайди, Иброҳим Ғафуров эса, юқорида таъкидлаганимиздек, таҳлил этилаётган асар реаллигида қолиб кетмайди, у билан чекланмайди, балки таҳлил этилаётган асар реаллигини ўз реаллиги — бадиий олами даражасига олиб чиқади ва шундан сўнггина мулоҳазаларини, кечинмаларини эмин-эркин баён этишга киришади.

Асарга бу тарзда ёндошиш тўғрими-нотўғрими? Бу каби саволларга жавоб излаш алоҳида муаммо, аммо-лекин Иброҳим Ғафуров Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Данте Альигери сингари даҳо истеъдод салафларини истисно этганда, жуда кўп ҳолларда у таҳлил этилаётган объект реаллигини ўз бадиий олами реаллигига кўтаради. Маърифатли ва зарофатли олим сифатида у киши бунга ғоятда назокатли ёндошади. Кўнгилнинг нозиклиги Иброҳим Ғафуров феноменининг муҳим омилларидан, ҳаракатлантирувчи кучидан бири ҳисобланади.

Иброҳим Ғафуров табиатидаги нозиклик, аввало, тақдир инъоми бўлса ("Мен шу муҳитда жуда таъсирчан, кўзига тез ёш келадиган бола бўлиб ўсдим", дея хотирлайдилар устоз), бу туғма таъсирчанлик, зарифлик буюк Алишер Навоийни ўқиш-ўрганиш ҳисобига неча ўн ҳисса бойиган, кўпая борган. "Навоий ўз замондошлари ўртасида кўнгилнинг ўта нозиклиги билан машҳур бўлган", деб бошлайди Иброҳим Ғафуров "Кўнгилнинг нозиклиги" манзумасини. "Кўнгилнинг нозиклиги аслида тенгсиз бойлик. У оламни тушуниш ва ҳис қилиш бойлиги. Кўнгилнинг нозиклиги ҳеч истисносиз атрофдаги барча нарсалар, барча ҳодисалар ва мавжуд ҳаракатларга бадиий кўз билан, нафосат нигоҳи билан қарашдир. Фақат қараш эмас. Балки энг олий савиядаги нафосат назари билан баҳолашдир".

Таниқли француз шоирларидан бири: "Дунё мен учун жуда қўпол туюлади", деб ёзирган эди. "Кўнгли нозик бўлмиш одамларнинг, — дея гўё француз шоири изтиробини изоҳлашга урингандек бўлади Иброҳим Ғафуров, — яшашлари жуда қийин кечади. У атрофни тушуниб, англаб ту-

радио атроф эса, кўпинча уни тушунмайди. Тушунганда нотўғри тушунади”.

Иброҳим Ғафуровнинг фавқулодда таҳлиллари, фавқулодда қиёслари, фавқулодда хулосалари ҳар ким томонидан бир текис ва силлиқ қабул қилинмаслигининг боисларидан бири шунда эмасмикан? Зеро, ҳамма замонларда ҳам катта истеъдод эгалари ўз даврида тушунтиришлар ва тушунмовчиликлар чорраҳасида худ-беҳуд яшаб ўтганлари бежиз-бесабаб эмас.

Оламни нозик идрок этишга одатланган қалбнинг ўзи ҳам муттасил нозиклаша боради. Бу ҳол унинг “хат-услугига ҳам кучли таъсир кўрсатади. Навоийнинг бадиий услуби тамомила унинг кўнгил нозиклигига қамралгандир. ... Навоий қалбнинг нозиклиги унинг бутун бадиий услубини қамради десак, Навоий даҳосининг гўзал ва сирли оламига нечуқдир яқинлашгандай бўламиз. ...Айтиш мумкинки, нозиклик унинг қаламларини бошқаради”.

Иброҳим Ғафуров ижодий дунёсининг алоҳида бир минтақасини ташкил этган унинг таржимонлик фаолияти майдони ҳам ана шу қалб нозиклиги самарасидир, дейиш мумкин.

Бу минтақада жаҳон адабиётининг энг мумтоз — элита қатлами намёндалари, бадиий сўз санъатининг том маънодаги сеҳргарлари, мўъжизакорлари ҳақида, мутолаа, бадиий дид — бир сўз билан айтганда, бадиий сўз дурдоналари хусусида фикрлашиб, ўй суриш, мулоҳаза уммонига шўнғиш мумкин. Рўйхатга эътибор қилинг: “Панчагантра” (Ҳинд эпоси), “Жиноят ва жазо”, “Телба”, “Қиморбоз” (Ф. Достоевский), “Чол ва денгиз”, “Алвидо, қурол!” (Э. Хемингуэй), “Азизим” (Г.де Мопассан), “Қиёмат” (Ч. Айтматов), “Мустабиднинг шоми” (Г. Маркес), “Зардушт таваллоси” (Ф. Нитше)...

Мазкур асарларнинг ҳар бири ҳақида, ҳар бирининг ўзбекчалаштирилиши мавзуида жилд-жилд асар ёзиш мумкин. Лекин шуни айтиш ва таъкидлаш керакки, буларнинг бирортаси ҳам Иброҳим Ғафуров томонидан фақат таржима китоб чиқариб қўйиш учунгина ўзбекчалаштирилмаган. Уларнинг бари Иброҳим Ғафуровнинг адабий дунёсидан мустаҳкам ўрин олган, унинг тафаккурига, дунёқарашига сингиб кетган, бинобарин, Иброҳим Ғафуровнинг ҳаёт, адабиёт, бадиий сўз ҳақидаги кўплаб қарашлари силсиласи ушбу муаллифлар ва ушбу бетакрор асарларда муҳрланган қарашлар билан, таъбир жоиз бўлса, ғафуровона кўнгил нозиклиги билан омўхта бўлиб кетган. Мен Шарқ ва Ғарб адабиётини — унинг мумтоз ва замонавий намуналарини қўшиб айтганда ҳам бирдек чуқур, бирдек қамровли истифода эта билладиган мутахассисни жуда кам учратганман. Иброҳим Ғафуров Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб ижодидан нечоғли тўлиб-тошиб, тўлқинланиб сўзласа ва ёза олса, Достоевский, Кафка, Сартр ҳақида ҳам, ҳинд ёки япон адабиётига, замонавий инглиз, француз, испан адабиётигаги тенденциялар ҳақида ҳам ўша шиддат, ўша муҳаббат, ўша маърифат билан баҳслаша, фикр алмаша олади. Биргина “Зардушт таваллоси”ни ўтириб, Ф. Нитшени ўзбекча сўзлата олишни, ўзбек тилимизни Нитше даҳосининг энг мураккаб тушунчаларини-да ифода этишини амалда исботлашни том маънодаги маърифий жасорат деб атаган бўлур эдим.

— Бир орзуим бор, — деб қолдилар устоз суҳбатлардан бирида. — “Улисс”ни таржима қилсам эди...

Тўғриси, қулоғимга ишонмадим.

— Жойсининг “Улисс”ини айтяпсизми?! — деб сўрадим ҳамон қулоғимга ишонқирамай. — Уни ўзбекчалаштириб бўлармикан?..

— Бўлади! — дедилар Иброҳим Ғафуров ишонч билан. — Кў-ўп улур иш бўларди-да!..

Турган гап, беҳад улур иш бўлур эди.

Ўз “мен”идан қониқмаслик ва ўз “мен”ининг маънавий эҳтиёжларини қониқтира олмаслик аксарият фикрчан кишиларга хос ғурбат бир савдо. Адоқсиз изланишлар, ҳаловотни беҳаловотликдан топишлар, эришилган маррадан навбатдаги марра сари ошиқишлар ана шу хусусият аломатларидандир. Иброҳим Ғафуров адабий-бадиий танқидчиликни эссе мақомига кўтаришга ҳарчанд уринмасин, назаримда, адабиётшунос-мунаққид “мен”и,

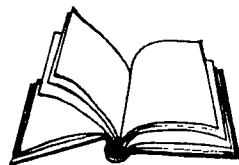
таъбир жоиз бўлса, камдан-кам ҳоллардагина хумордан тўла чиқолган. Бу жанрда айтилмаган гаплар оташин публицистика кўринишида қорозга тушди. Буюк асарлар таржимаси жараёни ушбу "мен" учун чинакам маънавий-руҳий бошпана, изҳори дил вазифасини ўтади. Ушбу изланишлар тўлқинида мансуралар дунёга келди. Муаллифнинг ўзи бу ҳақда шундай ёзади: "Кейинги ўн-ўн беш йиллар давомида кўпроқ адабий-маданий-маънавий мавзуларда эсселар ёздим. Борхес, Монтен ва Сен-Сёнагон ҳамда ҳинд, хитой, япон файласуфларининг асарлари таъсирида кучли нутқ оқимига асосланган "мансуралар" деган жанр яратдим. Мансуралар эркин шеър жанрига жуда яқин, лекин эркин шеър эмас. У мени ўртаган ўй, хаёл, орзу ва эришилмаган, йўқотилган нарсалар тўғрисида фикр оқимлари".

Бу эътироф-иқрор Иброҳим Фафуров мансуралари дунёсининг бир қиррасини ойдинлаштиради, холос. Назаримда, иқтибосда келган "мени ўртаган... кучли нутқ оқими" жумласига эътибор қилиш керак. Иброҳим Фафуровнинг бутун ижодий таржимаи ҳоли сўз билан чамбарчас боғлиқ. Устознинг олимлик, публицистик, таржимонлик ва адиблик стихияси маркази-моҳиятида сўз, сўзга муҳаббат, сўзга эҳтиром туйғуси турибди. Кучли нутқ оқими ҳам сўздан ташкил топади, ахир! Зеро, Иброҳим Фафуровнинг мансураларида ғоядан, сюжетдан, тадқиқ этилаётган руҳий ҳолат ёки портретдан қатъи назар, сўз ўйнайди. Муаллиф сўзларни ўйнатади, сўзларга мутлақ эркин ёндашади, уларни истаган кўйда гап сафига киритиб ўзини ўртаган қалб тебранишларига ифода излайди. Бу изланишлар натижасида ғоятда камнамо сўзлар фаолашади, улардан теша тегмаган ташбеҳлар кашф этилади, ғоятда мураккаб руҳий ҳолатлар бир-икки жумлада ўқувчи кўз ўнгида гавдалантирилади.

Иброҳим Фафуров сўз излаб толиқмайди, ҳузур топади, сўз — у киши учун мўъжизакор халоскорга айланади. У кишининг наздида керакли сўз олис тоғ чўққиларида занжирли ҳолда ётади, ҳассос ва зукко қаламқашгина у сўзларни занжирлардан халос этиб ҳаётга олиб тушади. Бундай тотли машаққат чинакам маърифатли, зиёли инсонлар учунгина фароғат саналади. "Икки буюк дарё оралиғида яратилган буюк тариқат — нақшбандийликда "калимаи қудсий" деган тушунча бор. Бу — сўзни илоҳий деб тушуниш, уни муқаддас деб билиш".

Сўзни илоҳий деб, муқаддас деб тушуниш устоз ва мураббий Иброҳим Фафуровнинг ҳаётий, ижодий, инсоний ақидасига айланиб кетган.

Гулчехра Жўраева

МЕҲРИДАРЁ

Мустақиллик ва эзгулик монументи ёнидаги ўйлар...

Жажжи дўмбоғини олиб бағрига
Юзидан нур ўпган бугун она-ким?!
Буюк келажакни босиб бағрига
Эзгулик онлардан мамнун она — ким?!

Меҳнат юлдузими, санъат юлдузи,
Олима, шоира, деҳқон аёли.
Балки сен, балки у, балки мен ўзим,
Бу аёл-ўтмишнинг ширин хаёли.

Сен-онам, сен-опам, сен-синглим, қизим,
Замонлар юкини кўтара олган.
Матонат кучининг теран илдизи-
Хаёт синовидан голиб ўта олган.

Сен шундай яралдинг, Хурликка тимсол,
Юртбошим қалбидан чиққан садодай.
Сен шундай яралдинг, мушфиқ дил мисол,
Сочларинг силаган саррин сабодай.

Иссиқ кучоғингда яйрайди боланг,
Олғунча лабидан аримас ханда.
Бу шундай лаҳзаки, унутдир олам,
Эй тақдир, бу бахтдан этмагил канда.

Юксакка талпинган митти қўлчалар
Осмондан юлдузни узаман, дейди.
Митти хаёлида митти ўйчалар
Эзгулик наҳрида сузаман, дейди.

* * *

Мозийни эслайман, бувим Тўмарис
Ватан ва эл учун умрини тиккан.
Тегинабегимлар жасурга ворис,
Улуғ зот-Темурни ўзбекка тукқан.

Тарихга кираман, хаёлан бир зум,
Лолақизгалдоққа айланган қонлар.
Зиёни чачвонга бекитган тузум
Оёғи остида сўнган Нурхонлар.

Жасорат, заковат аёлга ҳамдам,
Фақат руҳ шикаста, кўнгил шикаста.
Файратда эркақдан эмас эди кам,
Ер юмшоқ бўлганда, осмон ҳам пасда.

Ўтмишни кўраман хаёлан бир зум,
Болалик чоғларим кечган замонни.
Радио остидан кетмасдим ўзим,
Жангга кетган опам тирик, омонми?

Жароҳат малҳами бўлиб ҳамшира
Ота-акаларга қайтарган ҳаёт.
Уруш ортида ҳам тинмаган сира,
Эркақдан қолмагач уйда бирор зот.

Онам етимларнинг силаб бошини
Қучоғида сийлаб деди: “Боламсан!”
Ёш бошига ортиб ғамлар тошини
Деди: “Сен-қувончим, аччиқ болимсан...”

Фарзандлар доғида қалби ярадор —
“Мотамсаро она” куяди ҳануз.
Қорани ташламас — ҳамон азадор,
Қанча қорлар ёғди, ўтди ёзу куз.

Ва, лекин, синмади ирода буткул,
Мушкуллар тоғига дош берган аёл.
Қанча оғир тортса, шу қадар енгил
Қанотин кенг ёзди лочинлар мисол...

Етмишга етгунча кўрдимми озни-
Билган, билмагандек бир шингил, холос.
Меҳрида эритди неча аёзни,
Аёлнинг сабрига қойилман, хуллас.

* * *

Йўл босдик, мўл босдик, узундан-узоқ,
Шукур, етиб келдик ойдин манзилга.
Наҳот парчинланди кўринмас тузоқ,
Наҳот қисматимиз қутилди зилдан?

Қўлдаги юлдуздек йироқ эди Ҳақ,
Наҳот кутиб олди асрий эзгулик?
Наҳот ўзбек билди ўзни беклик халқ,
Наҳот ортда қолди барча кўргулик?

Энди Боғи эрам — ўлкам меники,
Топганим, тутганим-улкан меники,
Бўй етган ўғлонлар — эркам меники,
Ўтмишим, бугуним, эртам меники.

Яримта нонимиз энди бус-бутун,
Тўйгунча едирдик ётга беминнат.

Эгмоқни кўзлаган — келмангиз бугун,
Энди керак эмас, таъмагир “ҳиммат”.

Меҳмондўст номимиз — азалий унвон,
Дўст излаб келганга очиқ уйимиз.
Дўстларга ҳамиша ёзиқ дастурхон
Туташса тил ва дил, эзгу ўйимиз.

Б. М. Т. да таниб юртим байрогин
Кўзимда ёш билан балқди ифтихор.
Давлатлар сафида шаҳдам бормоғи
Жаҳоннинг наздида топди эътибор.

Ҳавасим келтирар фозила қизлар
Вашингтон, Токио, Пекин, Лондонда
Илм олиб, илм бериб минбардан сўзлар,
Бундай бахт бўлганди қайси замонда?

Санъати, ҳунари, ақл маҳоратин
Денгизу тоғ оша тан олди башар.
Оламда ягона ҳусн малоҳати,
Ўзбек қизларининг доврўғи яшар.

* * *

Муҳаббат дунёси ғаройиб эртак,
Гоҳ олов, гоҳо муз, гоҳ бол, гоҳ захар.
Ҳаёт ҳам, мамот ҳам, эмасдир эрмак,
Олинмас, сотилмас, тўксанг-да сиймзар.

Муҳаббат — муқаддас, кемирмасин гард,
Оллоҳим аёлга берган сўнмас ҳис.
Аёлнинг ишқига дучор бўлган мард
Кетолмас ёридан бир қадам олис.

Эркаклар лафзида — уй фариштаси,
Аёлсиз хонадон — совук, музхона.
Дарддош у, дилдош у — ҳаёт риштаси,
Барокот, файзга тулуғ нурхона.

Аёллар севгиси — афсонавий ишқ,
Бағри кенг кечирар бевафони ҳам.
Санамлар севгиси — энг нозли қўшиқ,
Сехрида ювилар барча гумон, ғам.

Бахтиёр кунларнинг моҳи — ҳилоли —
Аёллар қуёшга интилиб тинмас.
Шу бахтга мушарраф жуфти ҳалоли
Мардона ва мағрур қадди букилмас.

Муҳаббат меваси — энг олий неъмат,
Юракнинг парчаси — шириндан-ширин.
Болалик уй бозор — йўламас ғийбат,
Бахтларнинг ҳикмати шунда яширин.

Ўнта дилбандига топар ўнта жон,
Энг буюк зотларнинг қўйиб номини.
Илоҳим йўлидан урмасин ёмон,
Ҳалоллаб есин, дер, болам нонини.

* * *

Ватанни асрамоқ энг олий туйғу —
Муқаддас бурчимиз бўлгайдир ҳар он.
Истиқбол чорлайди —
Нурафшон ёғду,
Куёшдек порлайди хур Ўзбекистон!

Кўркам чиройига эл-элат мафтун,
Янгидан ясанди қишлоқ ва шаҳар.
Меҳнатда шукрона ризқимиз бутун,
Ишонч-ла уйғонар юртим ҳар саҳар.

Кундан-кун, ойдан-ой, йилдан-йил сайин
Тўкинлик мевасин бермоқда турмуш.
Инсонлар онгида улғайиш тайин,
Демайди: “Олма пиш, кел, оғзимга туш!”

Тобора олдинга чорлар нурли йўл,
Ўтолдик мушуқлар тоғлари оша.
Аммо ечилмаган саволлар ҳам мўл,
Белимиз маҳкамдир, ғайратимиз шай.

Дилларда ғуруру қадр кўп баланд,
Ўз йиллик манзилга етгаймиз омон.
Ёндириб яшатган зафарлар билан
Бизга муносибдир мустақил даврон.

Ардоғу эъзоздан яшарар аёл,
Умрига умрни улайди замон.
Соғлом авлодимиз ўсар баркамол:
“Энг кучли, энг бахтли ва энг билимдон!”

Аёллар юзида — Ватан кўзгуси,
Аёл кулиб турса, демак, у бахтли.
Аёлнинг гуллардек турфа орзуси,
Эзгулик шониға, демак, у ҳақли.

Буюк келажакнинг илдизи унган
Ватаним бораверар чўққилар сари.
Истиқлол Аркининг кифтига кўнган
Парвозга шайланган лайлак сингари.

Исмоил Маҳмуд Марфилоний

Ҳар кишининг қалбида

Ҳар кишининг қалбида бир ғойиби ҳикмати бор,
Ким анинг сиррида юрса ҳамма вақт омадга ёр.

Бу ғанимат дамни хуш бил, дилни бедор айлагил,
Кўнгли бедор ҳар кишининг умри доим бахтиёр.

Комил инсон бу синоат ичра топган баҳри дил,
Оқил ул ким ўз хатоси бирла этмас ифтихор.

Қўллагай ҳар ишда эл-юрт ўз асл фарзандини,
Ҳақ йўлинда ҳақ сўзини айласа ўзга шиор.

Хур Ватан боғини кўркам айламак ориф иши,
Бу муқаддас ҳисга хуш дил боқмагай беъътибор.

Турфа хил инсон аро ўтгай ҳаёт, эй дўстлар,
Бу сифатлар ичра дил бўлгай туну кун хушёр.

Бас, кўнгли лавҳига, Маҳмуд, ишқини ёз ҳар нафас,
Тўғри йўлдан ҳеч қачон оздирмасин парвардигор.

Боғлагил дил риштасин...

Боғлагил дил риштасин ул азиз рухсора чин,
Туну кун бошингда бедор сарвари ғамхора чин.

Ҳикмати бирла мукаррам айлагай суйгонини,
Лаҳзани ўтказма бекор, тез югур изҳора чин.

Асрагай ҳар дам балодин бандасини, шубҳасиз,
Ки қадам қўйсанг бўлиб, ошиқ ўшал дийдора чин.

Топдилар Ҳақнинг ризосин аҳли диллар ишқ аро,
Икки кунлик бу жаҳонда ёр бўлиб дилдора чин.

Маҳлиё бўлма ғанимлар ишвасига, эй кўнгли
Ким, маломатлар ичинда дўст бўлиб ағёра чин.

Қудратин кўнгилда тутгил, бўл умидвор ҳар нафас,
Ул амр этди, олов айланди бир гулзора чин.

ИШҚИ ҲАҚНИНГ РИШТАСИ
... МАҲМУД БИР ВАРҶАН
... АНУВАРИ АҚИЛИ

Бандаи ожиз сифотинг бирла, Маҳмуд, қўй қадам,
Чин муҳаббат бирла етгай ҳар киши ул ёра чин.

Яхши ният

Яхши ният ҳар замон инсонга омад келтирур,
Икки дунёсин безаб, роҳат-фароғат келтирур.

Лафзи хушлик ҳар кишининг толедан бир нишон,
Бу кўнгул одоби ҳар ишда шарофат келтирур.

Яхши сўз жон ичра жонким, руҳга бахш этгай ҳузур,
Ул абад дўстларга дўстликдан қаноат келтирур.

Яхши сўз яхши дегайлар, пиру устозлар мудом,
Ҳар латиф қалбларга ҳимматдан каромат келтирур.

Яхши сўздан покланур ҳар бир кўнгил, ҳар бир вужуд,
Бил, шамс олдида зулмат доим итоат келтирур.

Эл аро, Маҳмуд, кўнгилдан яхши сўзни сўзлагил,
Яхши ният, яхши сўз мангу саодат келтирур.

Аён этмай

Аё, жонимни ёндирдинг жаҳонингни аён этмай,
Ки жонимға бўлувчи жон забонингни аён этмай.

Қилиб жоду хушим олдинг, ёнурман дарду ишқингда,
На қилдинг бу ғарибингга ниҳонингни аён этмай?

Хуснда тенги йўқ хурсан, юракда ғойиби нурсан,
Жаҳонда мисли йўқ дурсан, мақомингни аён этмай.

Вафодин сўз очурсан деб, йўлинг узра ётурман, лек
Ўтурсан бенаво, бедил маконингни аён этмай.

Севишганлар ўтар бир-бир бу олам саҳнидан, эй дил,
Назар этмас бу тош кўнглинг камонингни аён этмай.

Висолинг истабон токай чекар, Маҳмуд, алам-зорлар,
Кетурсанми абад шу тарз ямонингни аён этмай.

Улуғлар суҳбати

Улуғлар суҳбати доим кўнгилга файзу роҳатдур,
Бу неъматдан, аё, дўстлар вужудда бир фароғатдур.

Ёнурлар шамсу анвардек, ки, юртнинг бахти бу зотлар,
Бири дарёйи раҳматдур, бири соҳиб кароматдур.

Ки элнинг ёди ёдида, ки юртнинг бахти бахтида,
Кеча-кундузи Ҳақ йўлда, умр йўли шижоатдур.

Кўринмас кўзга ул бот-бот, қаю дил излагай имдод,
Яратган қудрати, ҳайҳот, улар ботинда қат-қатдур.

Ки тангрим қудрати будир, бу туйғу мангу туйғудир,
Ки тангрим суйган ул қулдир дилида чин саодатдур.

Улуғлар пойини, Маҳмуд, ҳамиша дилга ошно қил,
Бу зотлардин тўкилган нур илоҳ берган муҳаббатдур.

Зор айлама

Нури ишқингдин дилим кўз очди, бас, зор айлама,
Бир нафас бўй кўрсатиб, сўнг қалбни бемор айлама.

Бераҳм ёр зулмидан қон бўлди, э воҳ, бу кўнгил,
Боз анинг комида доғлаб, қалбни хунбор айлама.

Эй нигоро, бори ишқингни дариг тутма менга,
Бир ғуломингман кўйингда, ўзгани ёр айлама.

Бор мунаввар ишқи ҳақдин руҳда мангу бир Ватан,
Сенга чин, қалбимга чин бу ишқни бекор айлама.

Хуш умид бирла ўтар дил жоми васлингга боқиб,
Сен ўзинг ишқингда ёндир, ўзгани бор айлама.

То абад Маҳмуд жамолин васлининг шайдосидир,
Бу муҳаббатни қулингдек ростга душвор айлама.

Марғилон

ДРАМА

Эркин Аъзам

ЖАННАТ ЁЗИ ҚАЙДАДИР ЁХУД ЖИЙДАЛИДАН ЧИҚҚАН ЖЎРАҚУЛ

ва унинг хонадонида кечган савдолардан нақл этувчи
икки қисмли драматик қисса

ТОМОША КЎРСАТУВЧИЛАР

- ДОМЛА ЁКИ УСТОЗ** — собиқ марксчи олим, академикликка даъвогар, эътиқодидан қайтмайдиган одам, 60-65 ёшларда
- ХОНИМ ЁКИ ЯНГАМУЛЛО** — Домланинг хотини, “оёқ чиқарган” тижоратчи, орзуси — яна-яна яхши яшамоқ, 55-60 ёшларда
- ТУРСУННИЙ ЁКИ ШОГИРД** — Домланинг шогирди, “қирқ йиллик” аспирант, энди фан номзоди, докторликка ҳавасманд, 35-40 ёшларда
- РАҲМАТУЛЛОҲ ЖИЙДАЛИЙ ЁКИ БОЙ ОТА** — америкалик ўзбек, “ватанпарвар”, хонадоннинг доимий меҳмони, роса тетик кўринса-да, 60-65 ёшларда
- КЛАРА ЁКИ КОМИЛАХОН** — Домланинг қизи, аридек чақишга уста, ҳаётидан норози, аросатда, 35-40 ёшларда
- МЭЛИС ЁКИ МЕЛИВОЙ** — Домланинг асл меросхўри, лекин “Капитал”ни қўлига ҳам олиб кўрмаган, “тинғир-тинғир” мусиқачи, “дарвеш”, 28-30 ёшларда
- АСАЛ ХОЛА ЁКИ АММАШКА** — бенаво оқсоч кампир, тили заҳар, ўзи меҳрибон, 70 ёшларда
- “ОҚ КАПТАР” ЁКИ ОПЕРАЧИ ҚИЗ** — Мэлисга тегиб олишга қаттиқ аҳд қилган, бу йўлда

мошинанинг юкхонасида димиқиб
ўлмоққа ҳам тайёр унвонпараст
қайлиқ, 25-26 ёшларда

С А Р Д О Р

— “отаси депутат бўлса-да”,
ўзи репетитор йигит, 22-23 ёшларда

ЛУИЗАХОН ёки “АЙ ЛАВ Ю”

— Кларанинг эркатой қизи, ўзбек
бўлмоққа орзуманд, 17-18 ёшларда

ЭР - ХОТИН

— буларнинг кимлиги ҳали
номаълум, 35-40 ёшларда

Бу манзаралар янги аср бошидаги таҳликали кунларда Тошкент ва шаҳар атрофидаги соя-салқин чорбоғлардан бирида кечади.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ТАЛВАСА ёхуд ШАҲАРДА НИМА ШОВҚИН?

МУҚАДДИМА

Саҳнанинг парда олдидаги хилват бурчаги. Енгил ҳалинчак-курсига ястаниб олган Х о н и м, бурнининг учида жимжимадор кўзойнак, қўлида калькулятор, алланимани ҳисобламоқда. Оёғининг тагида сандиқдек келадиган баҳайбат жомадон. Ундан олинган кийим-кечак, лаш-лушлар емак столининг устида уйилиб ётибди.

Х о н и м. Тўртта “буклэ” костюмчик — етмиш олти доллардан — уч юзу тўрт доллар. Олти жемпер — йигирма саккиз баксдан — бир юзу олтмиш саккиз қўқонга тушди. Беш жуфт “лодочка” туфли — олтмиш олти... Қимма-ат. Қирқ дона колготка, йўғ-а, қирқ тўрт дона — йигирма икки доллар. Тузу-ув. Ҳалиги савиллар қаёққа кетди экан-а? (Энгашиб жомадонни титкилайди, ниҳоят бир тўп ялтироқ филофли сийнабанд чиқади. Бирини филофидан суғуриб томоша қилади.) Зўр кетади аммо! Неча баксдан десамикин?..

Ташқарида мошина келиб тўхтагани эшитилади. Эшиги қарсиллаб ёпилиб, зум ўтмай М э л и с пайдо бўлади. Ғирт маст, оёғида туролмайди.

М э л и с. Ма-а-ма, привет!

Хоним (қўлидагини апил-тапил жомадонга ташлаб). Мэлисчик, жоним, қаёқларда юрибсан? Аэропортга чиқиб бизларни кутиб оладими десам... Соғиндим! Ке, бир ўпай!

М э л и с (гандираклаб унинг бошига келади). Ма-ма!

Х о н и м (таънаомуз оҳангда). Ойи!

М э л и с (баттар гашиқиб). Мама!

Х о н и м (қойиниб). Ойи! Энди “ойи” бўлади, жиннivoй! Биров эшитса нима дейди? Булар ҳалиям... (Уптиришга энгашган ўглининг гарданига лаб уриб қўяди.) Энди у ёғидан... Мэлисинома, эркатойим!

М э л и с (гўддайиб). Меливой! Энди Меливой бўлади, ойивой!

Х о н и м. Ҳа, майли-майли. Меливой, вой-вой!

М э л и с. Ва-абше, энди Меливой бўладими, Мэлискул бўладими — бари бир гўр! Қачон келинди? Бой отам ҳам келдиларми?

Х о н и м. Боя... У ҳам келди. Ҳамма шу ерда, Мэлисчик. Кутгани чиқмадинг?

М э л и с. Бу ёқда нима гап-у... Яна хотин овлаганими? Ёки бу гал ҳовли кўрганими?

Х о н и м. Унақа дема, тойчоқ! Эшитса, хафа бўлади. Ўзи қандоқ мировой одам! Бизларга қандоқ ёрдамлар қиляпти!

М э л и с (стол устидаги лаш-лушни титиб кўриб). Вой-бў, Туркияни кўчириб келмадингизми ишқилиб? Кожинка қани? Камера қани?

Х о н и м. Келаси сафар-да, Мэлисчик. бу гал харажат кўпайиб кетди. Хўпчик?

М э л и с. Хўпчик! Папам қани?

Хоним. Папанг... Дада дегин, уят бўлади! Домла-а ишляптилар. Қаттиқ ишляптилар! Муҳим мақола устида! (Кимгадир, афтидан, Домлага тақлидан.) Устида, билдин! Узинг қалайсан, жужунчик? Менсиз қийналиб қолмадингми? Клара... ия, Комила опанг овқат-повқатингга қараб турдими ишқилиб? Уникиям каша-пашадир-да? Маза-матрасиз ўрисча алламбалолар дегин! У кишининг фикр-хаёллари ҳалиям ўша ёқда, Ленинградда! Петербургми энди? Ер ютсин! Балога йўлиққур Виктор! Гулдек боламни... Шуни анови Раҳматжонга бир...

Мэлис. Кўйсангиз-чи, мама! Бой отам нақд ўн етти яшарини кўзлаб юрибдилар. Ун саккиз яшари бўлса ҳам — қарамайдилар. Узлари айтган. Шахсан менга!

Хоним. Ҳазилингни қўй, жоним. Ранг-рўйингга нима бўлди, тузукмисан ўзи?

Мэлис. Расво!

Хоним. (ташвишланиб). Нима бўлди, жоним? Йўлда мелиса-пелисага тушдингми, нима бало? Нима деди, нима қилди?

Мэлис. Нима қиларди, честь берди! Кўзи кўр эмас, кўриб турибди — “иномарка”!

Хоним. Ҳа-а, тузу-ув... Тағин нима деди?

Мэлис. Миллионер мамашкангга салом айт, деди! Айтгинки, бу арава уриниброқ қопти, дурустроғини олиб берсин, “вольво” сидан бўлса, яна яхши, деди! Шундай деди, честний пионерски, шундай деди! (Кафтининг қиррасини пешонасига тираб “салют” ясаydi.)

Хоним. Майли-майли, майнавозчиликни қўй. Қорнинг очдир, нима ейсан? Аммашканг бир бало қилаётувди, жизза-пиззасидан татиниб турасанми? Асал хола-а, хув Асал хола!.. (Бўйинини чўзиб қақира бошлайди.)

Мэлис. Керакмас! Шу тобда овқат ўтадим томоқдан!

Хоним. Бунақа одатинг йўқ эди-ку, жужуқ! Яна денг — рўлда! Шунақа қилаверсанг, кожинка ҳам йўқ, “вольво” ҳам йўқ, билиб қўй, бола!

Мэлис. Мен ичмай ким ичсин, мама! Ҳаммаси расво! Ҳаммаёқ бардак!

Хоним. (жонсаракланиб). Нима қилди, болам?

Мэлис. Нима қиларди, ўша — папамнинг!..

Хоним. Узингдан кўргин-да, жоник! Униси ўпоқ, буниси — сўпоқ, дейсан. Папангнинг ҳам жони ачийди-да. Ешинг ўттизга қараб бораётган бўлса!.. Чарчаб-сан. Кир, ётиб дамингни ол. Аммашкангга айт, ичкари уйга жой қилиб берсин.

Мэлис. Ётаман! Уйғотганни — отаман! (Кетади.)

Хоним. (Хўп, хўп, борақол. (Яна буюм титишга киришади.) Шаҳарда тинчликми? (Шунчаки.) Аэропортдан тўппа-тўғри бу ёққа келавердик. Шаҳарда нима бор!.. Ўттизга лозимча... Қанчадан олинган эди?

Мэлис. (ичкаридан). Шаҳарда шовқин, тўполон! Эҳ, ҳаммаси кетди! Ҳаммаси! Мустақиллик ҳам! Эркинлик ҳам! Орзу-умидлар ҳам! Ҳаммаси барбод бўлди! “Оқ каптар, оппоқ каптар” миш! “Кел, севгилим” миш! Мана сенга! Ҳаммаси остин-устун! Аммашка! Аммаш!..

Хоним. (машғулотиға шўнғиб кетганидан унинг гапига парво қилмай, ҳардамхаёллик билан). Шаҳарда шовқин, шаҳарда шовқин... Қанчадан олинган эди бу савил?.. Ҳаммаси кетди, ҳаммаси кетди... Икки долларга биттаданми, бир долларга иккитаданми?.. “Кетди, кетди, ке-етди... (Хиргойи қилади.) Ҳаммаси кетди... Мустақиллик, эркинлик... кетди, кетди, ке-етди...” Мустақиллик... Неча доллардан эди? Ҳа-а, эсладим, эсладим... бир доллардан! Мустақиллик... бир доллар! Эркинлик... бир доллар! Ҳаммаси бўлиб қанча? “Кетди, кетди, ке-етди...” Ўттизга лозимча — ўттиз доллар! “Кетди, кетди, ке-етди...” (Кўққисдан ўзига келиб.) Нима?! Мустақиллик дедими боя? Кетди? Вой! Қаёққа кетади? Вой, вой! Энди нима бўлади... булар? Ҳаммаси?! (Жонҳолатда стол устидаги нарсаларни шипириб жомадонга тикади ва йиғламсираб чинқиради.) Домла-а! Хув домла-а! Бу ёққа қарасангиз-чи, ахир! Кўйдик, адо бўлди!

Қаёқдандир кимнингдир бўғиқ овозда хиргойиси эшитилади. Кимдир Муясар Раззоқованинг овози билан “Оқ каптар, оппоқ каптар” кўшиғини куйлаётир.

Бир лаҳза талвасада қолган Хоним апил-тапил антиқа таккурсида турган телефонга ёпишади. Гўшакни бўйни билан қисиб, рақам теради.

Хоним. Бўсто-он! Ҳой Бўсто-он! Алё! Ал-ё! (Гўшакни қарсиллатиб жойига қўяди.) Ҳе, падарингга лаънат! Саккиз хонадонга — битта телефон! Буям бир

кун ишласа, бир ҳафта гингиллаб тургани турган. Ҳе, топилмай кет! Домла-а! Бормисиз, ахир! (Баҳайбат жомадонини зўрга судраб, ён тарафга кириб кетади.)

БИРИНЧИ МАНЗАРА

Шаҳар яқинидаги чорбоғ — дача. Қўшқават иморатнинг фақат биқини кўринади. Ҳовли ўртасида каттакон жимжимадор чорпоя. Хонтахтанинг гирд-атрофи кўрпа-кўрпача, ёстиқлар. Турда, бизга кўриниб-кўринмай бир киши ёнбошлаб ётибди. Ухлаяпти, чамаси.

Иморат дарахтзор боққа қараган. Бериоқда — тепаси рангдор шифер билан ёпилган омонат ўчоқбоши. Уша тарафда — дарвозахонадан нари хилватроқ жойда тизза бўйи мрамар қопланган иншоотнинг бир бурчаги кўзга чалинади. Бассейн, кўм-кўк суви мавжланиб турибди.

Дарвозахона устидаги бежирим панжарали кўшксимон шийпонда Д о м л а миз макон қурган. Стол-стул, чойнак-пиёла. Бир ёнда саватдан ясалган тебранма курси.

Домла кўзойнагини пешонасига кўтариб девор оша кўча томондаги ким биландир сўзлашмоқда. Қўшни шекилли.

Қ ў ш н и. (овози). Ёғи чиқиб қолгандир, домла? Қачон қарасам...

Д о м л а. (ҳафсаласиз). Ҳай энди, эрмак-да. Бекорчиликдан.

Қ ў ш н и. (овози). Фойдаси йўқ, фойдаси йўқ. Кўриб турибсиз-ку!

Д о м л а. (олдидаги ёзиб ўтирган каттакон дафтарига ишора қилиб). Бунни биров мендан тортиб олармиди? Ўзим учун-да. Ўтган-кетганни хотирлаб дегандай...

Қ ў ш н и. (овози). Сўнгра бир кун опкетасиз-да, ўша ёққа? Сизнинг ўтган-кетганларингизни нашр қилиб бўлмас, домла!

Д о м л а. (паришон). Қайдам. Шундай бўлади шекилли. (Дафъатан илжайиб.) Тайёр ёстиқ-да. У ёқда ёстиқ бўлмасмиш-ку... Чиқинг бу ёққа, чой қуйиб бераман.

Қ ў ш н и. (овози). Уйга борай. Шеригим келди. Навбатчиликка. Эртага институтда йигин бормиш.

Д о м л а. Йигин ҳам қилиб турасизларми? Чатоқ-ку. Қанақа йигин экан?

Қ ў ш н и. (овози). Ростми, ёлғонми, академияга сайлов бўлармиш, деган гап чиқиб турибди.

Д о м л а. (беихтиёр жонланиб). Йўғ-э? Зўр-ку! Анчадан бери пайсалга солиб келинаётувди ўзи...

Қ ў ш н и. (овози). Яна бир уриниб кўрмайсизми, домла? Қилинган хизматлар етарли бўлса! Гардкамига-да!

Д о м л а. (иккала қўлини таслимона кўтариб). Бас энди, иним! Тавба қилдик! Ўзингиз айтасиз-ку, “фойдаси йўқ, фойдаси йўқ” деб. Шу гап-да. Бир ёзувчимиди, “Энди мени букаман деб, синдириб қўйманлар тагин” деган экан. Яхши айтган! Узимизни кўчқор санамасак ҳам, шохлар синиб тамом бўлган, ука!

Қ ў ш н и. (овози). Қўй бўпқолганмиз денг?

Д о м л а. Ундан ҳам баттари! Энди ёшлар кўрсин бу ёғини. Мана, ўзингиз ҳаракат қилинг. Фан дўхтири, профессор!

Қ ў ш н и. (овози). Ҳазиллашяпсизми, домла? Шунча фан дўқайлари турганда бизга йўл бўлсин! Фойдаси йўқ, фойдаси. Сиз билан бизнинг фойдани анови бассейндан топиб турганимиз ўзи фанимат. Қўйинг! Сизникига ҳам келиб туришгандир?

Д о м л а. (ўнғайсизланиб). Э, йўғ-э... Кечамиди, уч-тўрттаси адашиб кепқолган экан, ҳайдаб юбордим. Ановинақа қизлар билан келишибди, бор-э, дедим. Сувни наҳса ботириб...

Қ ў ш н и. (овози). Тирикчиликнинг айби йўқ, домла. Чўмилиб бўлиб уч-тўрт сўм ташлаб кетади, ҳарна-да. Сизникидан чиқиб кейин менга боришди. Сув-ку, сув, ювиб кетар... Нима қилай, уй тўла бола-бақра, ейман-ичаман деб турибди! Ҳа, кечагиларнинг орасида анови академик ошнангизнинг неварасиям бор экан. Ҳув анови, ўтган галги сайловда сиз билан тушган... Мустақил домла дейсизларми?

Д о м л а. (ижирғаниб). Мустафоқулов... Мухбир денг! Қайсидир газетани тўлдириб ҳар ҳафта мақола чиқаради-ку. Маддох! Мустақилликни хусусийлаштириб олган у! Узиники! Кечаги замондаги ўйинларини биларсиз?

Қ ў ш н и. (овози). Қўяверинг, домла, фойдаси йўқ. Охиратда жавобини берар!

Д о м л а. Содда бўлманг, укам! Жавоб-павоб бермайди — атеистларнинг пешвоси у!

Қ ў ш н и. (овози). Чорбоғингизда ўтиравериб замондан орқада қолибсиз, домла! Ҳозир ошнангиз — маънавият ва маърифатнинг пешвоси! Беш маҳал намозни қанда қилмайди деб эшитаман.

Д о м л а. (бўшашиб). Ҳай, шундай бўптими? Майли, иймонини берсин. Замон шуники бўлиб қолди, начора!

Қ ў ш н и. (овози). Хоним келдиларми, домла? Кеннойимиз? Сафарда эдилар чоғи?

Д о м л а. (истар-истамас). Келгандай. Биттаси ивирсиб юрувди, ўша бўлса керак.

Қ ў ш н и. (овози). Ҳа, яхши, кўнглингиз энди хотиржам. Шу дейман, домла, хотин-қизларимиз дунёга чиқиб кетди-я! Сиз билан биз бу ерда бассейн кўриқлаб, жўхори қайириб...

Д о м л а. “Эрлари уйда туриб, хотинлари савдо қилур”. Эшитганмисиз? Охирзамоннинг аломатларидан бири шундай эмиш-ку.

Қ ў ш н и. (овози). Астаъфируллоҳ денг, домла! Охирзамонга ҳали анча бор!

Д о м л а. Мен ўзимни айтяпман, иним. Ҳар банданинг охирзамони ўзи билан экан. Майли, йўлдан қолманг сиз. Чақирса — чиқмадингиз. Эртага бирор янгилик бўлса, келганда айтиб берарсиз.

Қ ў ш н и. (овози). Индинга келаман. Навбатим — индин.

Д о м л а. Индингача биз ҳақ деб жўхори қайириб ўтирар эканмиз-да?

Қ ў ш н и. (кетаётиб, ҳайқирган овози). Глобаллашув замонида яшаяпмиз, домла! Дунёда бир гап бўлса, зум ўтмай эшитасиз — радио бор, телевизор!

Д о м л а. (кўзойнагини пешонасидан тушириб, ишига киришаркан). Майли, иним, яхши боринг.

Уйдан югуриб чиққан Х о н и м ҳовли ўртасида бир зум тўхтаб, кўкрагига туф-туфлайди. Сўнгра атрофга аланглаб, ўчоқбошида куйманиб юрган Асал холага кўзи тушади.

Х о н и м. (зарда билан). Амма! Кулоқларинг том битганми, нима бало?

А с а л х о л а. Ҳа, ҳа, хонимжон? Мен бу ёқда эканман-да.

Х о н и м. (энсаси қотиб). “Хонимжон, хонимжон”! Мен сизнинг хотинингиз эмасман-ку, амма! Неча йилдан бери айтаман-а: Роза Ҳасановна, тамом!

А с а л х о л а. (туси ўзгариб). Ҳай, нима фарқи бор? Хўп, ана — Рўза Ҳасан...

Х о н и м. (ижирганиб). Заҳар хола! Домла қанилар деяпман?

Асал хола тумшайиб, қўлидаги капгир билан шийпонга ишора қилади. Домла кўзойнагини пешонасига суриб, панжарадан пастга энгашади.

Д о м л а. Ҳа, хоним, тинчликми? Дунёни бузвордингиз-ку шовқин солиб! Нима гап ўзи?

Х о н и м. (бўшашиброқ). Ўзингиз-чи! Боядан бери чинқираман... Ким билан бунча гўнғир-гўнғир қилдингиз?

Д о м л а. Ҳе, кўшни. Уйига кетаётган экан. Прокурорнинг ҳовлисида турадиган-чи!

Х о н и м. (беписанд). Ҳа-а, анови қоровулми? Ўша билан шунча гаплашадими одам? Э, қойилмасман сизга, домла!

Д о м л а. Билсангиз, хоним, у одам — физика-математика фанлари дўхтири, профессор! Худди эрингизга ўшаган, керак бўлса! Соҳаси бошқа, холос.

Х о н и м. Вой-вой, шу киши-я?! Кўйсангиз-чи, домла! Бир жулдурвоқи-ку! Дўхтир бўлса, профессор бўлса, бировнинг ҳовлисида қоровуллик қилиб юрармиди?!

Д о м л а. Аввало, бегона эмас, туғишган жияни. Прокурор! Ҳафтада икки-уч бор келиб жиянининг ҳовлисини кўриқлаб кетса нима қипти? Прокурорнинг ўзи бу кошонага келиб туролмайди-ку, тўғрими? Қолаверса, илм одами, қўли калтароқ. Бунинг устига, бола-чақаси кўп эмиш.

Х о н и м. Мана, сиз ҳам илм одамисиз — қўлингиз узунми?

Д о м л а. (ҳазилга буриб). Менинг қўлим ҳам, оёғим ҳам узун! Хоҳласам — Туркияга етади, хоҳласам — Деҳлию Дубайга!

Х о н и м. Кесатяпсиз-а? Узингиз ҳам роса кезгансиз Москваю Ленинград қилиб!

Д о м л а. Сизниям армонингиз қолмаган, хоним! Сочию Қиримлар эсларидан чиқдими? Кейин-кейин ундан ҳам нари — Болгария, Ўрта Ер денгизи бўйлаб

саёхатлар! Мазахўрак бўлганлар-да, ўшаларни хумор қилибми, мана, уйда ўтиролмайд қолдилар. Урганган кўнгили...

Х о н и м. (паст тушиб, ҳам қофиясига). ...ўртанса қўймас! Ўзингиз оборгансиз-ку!

Д о м л а. Ана шунисига доғман-да... Бизга келсак, бизники илмий кенгаш, конференция ё семинар деб аталгучи эди. Яланг сайру саёхат эмас!

Х о н и м. Бизники ҳам саёхат, ҳам тижорат деб аталади! Чидайсиз-да, хўжайин! Чидаялмасангиз... сиз шўрликда прокурор жиян ҳам йўқ!

Д о м л а. (ночор илжайиб). Бизга унақа даҳмаза жияннинг кераги ҳам йўқ, хоним афандим, ўзингиз борсиз, етиб ортади!

Х о н и м. (ҳалиги таҳликада бу гапнинг тагига етмай). Э, худога шукр-э! Шундай деб туринг. Айтгандай, эшитдингизми?..

Дарвозахона тарафдан яна “Оқ каптар” қўшиғи янграётир.

Д о м л а. Эшитдим, эшитдим. Боя ҳам эшитгандай бўлувдим. Шу қўшиқни яхши кўраман-да, хоним. Худди оппоқ гуллаган олчазорда сайр қилиб юргандек бўлади одам. Сизни қўлтиқлаб! Хув бир вақтлардагидек! Ён-верингизда оқ каптарлар чарх уради, жаннатнинг ўзи! Саодат Қобулованинг қўшиғи...

Х о н и м. Шоир бўпкетинг-э! Мен бошқа гапни айтяпман, домла...

Д о м л а. Қулоқ солинг, қулоқ солинг! (Бош тебратиб.) Шундай ашулалар ҳам бор-а дунёда! Эҳ, қани менинг ёшлигим?!

Х о н и м. (қулоқ тутиб). Анови мошинадан келаётганга ўхшайди. Радиосини ўчириш эсидан чиқибди-да.

Д о м л а. Ия, сўтакўзингиз шу ердами? Қачон келдилар?

Х о н и м. Хув, қачон эди! Ижодга шўнғиб, мошинанинг ҳам товушини эшитмагандирлар-да?

Д о м л а. Балки, балки. Чақиринг, ўчириб қўйсин.

Х о н и м. Чарчаб келган эканми, ичкари кириб тарракдай қотиб қолди!

Д о м л а. Улгудай уриб келган денг! Шу аҳволда мошинага ўтириб... Одам бўлмади бу бола!

Х о н и м. Қўйсангиз-чи, хўжайин, ким одам экан шу замонда!

Д о м л а. Кларангиз кўринмай қолди?

Х о н и м. Пастда, подвалда. Дам оляпти. Қизи билан. Муздеккина! Қаранг, бу иссиққа чидаб бўладими? Битга сизга билинмайди. Хур-хур шийпонда ўтирибсиз-да.

Д о м л а. Зерикяпти-я шу қиз? Шаҳри шовқинга ўрганган...

Х о н и м. (хўрсиниб). Э-э, гапирманг... Ҳой, тушиб ановининг радиосини кўрсангиз-чи энди!

Д о м л а. (шўхчанлик билан). Хўп бўлади, хоним! Хўп бўлади, Роза Ҳасановна! Ҳозир-да.

Домла ёғоч зинапоядан тушиб келади ва шийпоннинг орқасида — бизга кўринмай турган мошинанинг эшигини очгани эшитилади. Ул-бул мурватини текшириб чиққан бўлса керак, эшик яна қарсиллаб ёпилади. Бу вақт бояги қўшиқ ҳам тинган.

Д о м л а. (шийпон тагидаги чорқирра устунга суюниб турган хотинининг олдига қайтиб). Э, кўча-кўйдан келяпти шекилли... (Учоқбоши тарафга қараб.) Амма! Бирор нарсангиз борми? Қорин пиёзнинг пўстлоғи бўпкетди-ку!

А с а л х о л а. Бирпасгинада бўлади, айланай, сабр қиласиз.

Х о н и м. (энсаси қотиб). Айланай, ўргилай... Бу киши — домла!

А с а л х о л а. Хўп, хўп, хоним... Руза Ҳасан... (Бирдан захри кўзиб.) Ўзингиз уйга кириб андаккина дамингизни олсангиз-чи, айланай! Йўлдан келган одам! Бу хотин чарчамайдиам!

Х о н и м. Чарчаб бўпти! Заҳар хола!.. (Домлага юзланиб, бирдан паст овозда.) Ҳеч гапдан хабарингиз йўқми, домла? Мустақиллик кетганмиш-ку!

Д о м л а. (беихтиёр, ажабланиб). Мустақиллик?! Қанақа мустақиллик? Қаёққа кетади? Нега? Уйлаб гапиряпсизми ўзи, хоним? Алахсирмаяпсизми ишқилиб?!

Х о н и м. (ўзини оқлагандек). Ким билсин, боя ўғлингиз шундай деб тўнғиллагандек бўлувди. Узим ҳам яхши англаёлмай қолдимми...

Д о м л а. (бесаранжомликка тушиб). Эси жойидами ўзи?! Бор, уйгот!

Х о н и м. Ухлаяпти бола. Туролмайди.

Д о м л а. (дарғазаб). Уйгот деяпман ҳозир!

Х о н и м. Вой, вой! Ўзингизни босинг, хўжайин! Ундай бўлса, куйиб қолади-ган мен-ку! Шунча мол, сармоя! Сизга, қайтага, яхши бўлмайдами? Ишларингиз яна юришиб, академия, сайлов...

Д о м л а. (хезланиб). Ўв, хотин, эс-песингни едингми?! Ўйлаб гапиряпсанми, ахир? Наҳотки, мен... Кир, уйғот!

Х о н и м. (дафъатан чатнаб). Уйғотмайман! Керак бўлса, кириб ўзингиз уйғотинг! (Иўлни тўсиб.) Уйғотиб бўпсиз! Мен бу одамни суюниб кетадими десам...

Д о м л а. Суюниб кетади? Оббо-о! Менинг, мендақаларнинг иши юришиши учунгина кечаги замон қайтиши керак эканми? Буни хаёл қилмоқнинг ўзи бориб турган телбалик, разиллик-ку!

Х о н и м. Хўв бирда ўзингиз ижтимоий адолат, тенглик ғоялари яна қайтиб майдонга чиқиши мумкин, дегандек бўлувдингиз шекилли?

Д о м л а. (бир зум гангиб, сўнг ётиги билан, сабоқ маромиди). Айтгандирман. Чунки бу — орзу, инсониятнинг ўлмас орзуси! Тарихий шароит, мавжуд тузум ё сиёсат тақозоси билан, ёки уруш-тўполонлар даврида у маълум муддат кун тартибида турмаслиги, унутилиши ҳам мумкиндир. Аммо одамзод бор экан, бу идеал ҳеч қачон эскирмайди, йўқ бўлиб кетмайди. Шу гапларни ўзингиз ҳам биласиз-ку, хоним — фан номзоди деган ҳужжатингиз бор кўлингизда! Лоақал, қадимги Рим демократияси, Форобий бобонинг одил жамият ҳақидаги орзуларини эсланг!..

Х о н и м. Эсладик, эсладик, домлаи калон! Лекин — ҳаёт бошқа, анови орзу-хаёллар бошқа!

Д о м л а. (фикридан чалғимай). Йўқ, хоним, сиз гапни чалкаштиряпсиз. Мустақиллик бошқа, озодлик тушунчаси бир бошқа, ижтимоий адолат, тенглик ғоялари — бошқа! Ахир, миллий мустақил мамлакатда ҳам адолатсизлик, бедодлик ҳукм суриши мумкин-ку. Мисол керакми сизга?.. Билгингиз келса, мен ижтимоий адолат, инсоний тенглик тарафдориман, холос. Зинҳор-базинҳор кечаги истибдоднинг эмас! Қолаверса, одамзод муайян бир ғоядан чарчаса ёки ижтимоий табақалашув, ҳақсизлик ҳаддан ошса, жамиятда мувозанат бузилади. Ана шунда ислоҳот ё инқилоб зарурати туғилиб, мулк қўлдан қўлга ўтади. Хўв Октябрь инқилоби чоғида шундай бўлган, биласиз.

Х о н и м. Оғзингиздан бол томади-я, домла!

Д о м л а. (бирдан бўшашиб, чўнқайиб қолади). Робия! Сенга нима бўлди? Шунча йил бирга яшаб, наҳотки, мени билмасанг?! Наҳотки мен... Агтанг, аттанг!

Х о н и м. (ийғламираб). Билганим учун айтяпман-да! Шундай одам, шунча меҳнат қилган олим, бугунги кунга келиб аҳволингизни қаранг! Мен ҳам куйман-да! Куйганимдан...

Д о м л а. (вишиллаб ўрнидан кўзғалади). Аҳволимга нима қипти, мочахар, оғзингни юм-э!

Х о н и м. (гезариб, “озод Шарқ аёли” қиёфасига кириб). Менга бақирманг, хўпми! Мени сиз боқаетганингиз йўқ! Сизнинг даврингиз ўтди энди, домла! Ҳозир — демократия замони!

Д о м л а. (қувлагудек талпиниб). Ҳе, ўша демократия-пемократиянгга кўшиб сени!..

Ўчоқбошидан Асал хола, кўлида капгир, саросимада эр-хотин томон йўрғалаб келади.

А с а л х о л а. Иби, айланайлар, сизларга нима бўлди? Уят бўлади-я, домлажон! Уят-а, хонимжон! Сиз бир гапгинадан қолиб уйгинага кирсангиз-а!

Чорпояда ётган меҳмон — Раҳматуллоҳ Жийдалиё ёстиқдан бош кўтариб, бу машмашани таажуб билан кузатади.

Ж и й д а л и й. Э, э, домулло! Овозларингиз баланд-баланд чиғди, янгамул-ломизга ҳазил қияпсизми дейман?

Д о м л а. (ҳовридан тушиб, хижолатомуз, аммо заҳарханда билан). Янгамул-лонгиз бизга хотин бўладилар, Раҳматвой! Сиз аралашманг, баҳузур дамни олаверинг. Сиз айтган ҳазилни биз хў бир замонлар чимилдиқда қилганмиз, укам!

Жийдалий. Хўп, хўп, домулложон, узр. (Кейин бамайлихотир, мароқ билан давом этади.) Бизга денг, домулложон, чимилдиққа кирганда келинчакни аввал бир шапати урганлар, “вой” деса — бир тепганлар. Ана сўғра ўла-ўлгунча бош кўтариб бетингизга қарасин-чи! Ё бир оғиз сўз айтиб кўрсин-чи!

Д о м л а. Американи айтяпсизми, Раҳматвой?

Ж и й д а л и й. Йў-ўқ, домулло, Афғонни, шамолий Афғонни. Амрикода келин сизни уради, сизни тепади-я! (Кулади.)

Д о м л а. Биз ҳам Америкадай бўқопмиз-да унда?

Ж и й д а л и й. Йўғ-э, домулложон, ундай деманг. Худо сақласин! Сизлар, фикримча, Амрико билан Афғоннинг ўртасида ҳозир. Мўътадил.

Д о м л а. Мўътадил бўлгани курсин денг! (Ҳамон сerratийб турган хотинига қараб, одатдагидек юмшоқлик билан.) Сиз кириб бундай бир радио-телевизорни кўйиб кўринг-чи, ростдан ҳам нима гап экан?

Х о н и м. (тумшайиб уй томон буриларкан). Эркак зотининг бари — бир хил: Америкада ҳам, ўша Афғонда ҳам! Феодал!

Ж и й д а л и й. (хонимнинг ортидан). Янгамулломиз кўп олиму оқила аёл-да, домулло! Барака топсинлар.

Д о м л а. (паришонлик билан). Э, сўраманг, Раҳматвой! Илму амалларини намоиш қилдилар-ку боя, кўрдингиз!

Домла чорпоянинг бир четига ўрнашади. Ҳар эҳтимолга деб капгирини ўроқ мисол кўтариб олган Асал хола ўчоқбошига қайтиб кетади.

Ж и й д а л и й. Домулло, сиз ҳали янгамулломизга ҳамма тенг бўлмоғи лозим, дегандай гап қилдингиз-а? Қандоқасига тенг бўлсин, ахир? Мана, беш панжа баробар эмас-ку!

Д о м л а. Беш панжа баробар эмас, тўғри. Аммо ҳадеб шу нақлни одамга ишқайвериш ҳам нодуруст-да, Раҳматвой. Ахир, инсон деганингизнинг беш бармоқдан бошқа аъзолари ҳам — яна бир қўл, икки оёқ, елкасида калла, калласида мия ҳам бордир! Кўнгли-чи, кўнгли, юраги?! Беш панжа дейсиз, шунинг қайбирини тишламанг — бирдай оргийди-ку! Демак, зоҳиран узун-калталигига қарамай дарди, ботини бир хил экан-да, тўғрими? Бандалари ҳам Оллоҳга ана шу йўсин боғланган, унинг олдида ана шундай тенг, баробар эмасмикан? А, лаббай? Эски китобларингизда ҳам ёзилган-ку!

Ж и й д а л и й. Локин бу дунёда аҳвол бошқачароқ-да, домулло! Мана, масалан, ман мулкдору сармоядор. Сиз бўлсангиз, тенглик, баробарчилик қилман деб, шуни олиб йўқсилларга тақсимлаб бермоқчисиз. Йўқсил деганингиз рўйи жаҳонни канадайд босиб кетган, эҳ-ҳэ! Уни барибир тўйдириб бўлмайди, ишонинг! Ҳов кечаги замонда ҳам, ўзингиз биласиз, ота-бобомнинг бор сарватини бир сидра шундай гонат қилиб эдилар, энди келиб яна... Инсофдан эмас-да бу ишингиз, домулло!

Д о м л а. (беғубор кулиб). Йўқ, йўқ, Раҳматвой, мол-давлатингиз ўзингизга буюрсин, укам. Уни энди ҳеч ким сиздан тортиб ололмайди, кўрқманг. Дунё бутун сизларнинг кўлингизга ўтган-ку! Мана, сиз инсоф-инсоф деяпсиз. Мен ҳам шу адлу инсофни айтмоқчиман-да. Қайсидир куни газетда ўқидим: Россияда рақиб отиб ўлдирган бир ашаддий каллакесарни дафн этишга уч минг одам тўпланибди, уч минг! Тобути йигирма беш минг доллар турармиш. Кийиб ётган костюми — беш минг, оёғидаги пойабзали ҳам неча минг доллар! Ана шу тобуту кийим-бош билан кўмилади, билсангиз. Бу ёқда бўлса — ҳали сиз айтган канадайд сон-саноқсиз йўқсил бир парча нонга зор! Кўнгилхуши ёки бачкана бир эрмакка миллион-миллионлаб совуриб ётган наҳангларни эса ўзингиз мендан яхши биласиз, биродар!

Ж и й д а л и й. (қизганиш билан). Ҳайф, ҳайф! Локин пулу сарват ўзиники бўлгандан кейин ихтиёри ҳам ўзида бўлади-да, тақсир!

Д о м л а. Хўш, шунча миллионни биргина одам қаёқдан, қандай қилиб топибди экан, қани, айтинг? Ҳа-а, балли, қинғир йўллар билан, найрангу фирибгарлик билан қўлга киритган! Демак — ҳаром, ҳаром аралашган! Сиз бўлса инсофдан гапирасиз! Ё инсоф дегани фақат бечороҳол йўқсилга тегишли матоҳми? Тўғри, бу нафсу манфаат дунёсида ҳамма бир хилда бой-бадавлат бўлмоғининг иложи йўқ. Лекин худо барчани тенг қилиб яратгани ҳақиқат-ку! Ҳар кимнинг феълига яраша бергани ҳам ҳақиқат. Дейлик, сизга насиб этгани — менда йўқ, менда бори — сизда бўлмас. Олий адолат дегани мана шу эмасми?! Мен боя шундай тенглик, умуман, асл моҳият ҳақида гапирган эдим, дуруст англамабсиз, биродар. Эшитгандирсиз, қадимда бир доно дарвеш зўру зўравон подшоҳнинг ҳузурига иккита бош чаноғини кўтариб келиб, қайсиси шоҳниқию қайси бири гадоники эканини ажратиш беришни сўраган экан. Подшоҳ ҳарчанд тикилиб қарамасин — бош чаноқлари бир хил эмиш!..

Деразадан Хонимнинг чийиллагани эшитилади.

Х о н и м. На радиоси ишлайди, на телевизор ўлгур! Тўк йўқ, яна ўчириб қўйишибди. Сахро бу, сахро! Сахройи Кабирда ҳам телефон-пелефон бўлар! Бўстондан сўраб билай десам, Туркияга кетишдан олдин соткамни Луизага берган эдим, йўқотиб қўйибди касофат. Раҳматжон, телефонингиз ёнингиздами, ука?

Ж и й д а л и й. Маникининг қуввати ўлган, янгамулло. Чироқ келса, қизитиб оламиз ҳали, ташвиш қилманг.

Шу чоғ дарвозахона тагидаги машинадан яна ўша қўшиқ эшитилади.

Ж и й д а л и й. Мелибой укамиз бир қўшиқни қайта-қайта ёзиб олган эканлар. Лекин оҳанги кўп мусаффо-я, домулло?

ИККИНЧИ МАНЗАРА

Ўша кун, ўша манзара. Кечга яқин палла. Кўшксимон шийпон. Домла тебранма курсида ўтирибди. Рўпарасида — “оқпадар” шогирди Турсуний.

Д о м л а. Қани, гапирсинлар, Турсуний жаноблари, оламда нима гап?
Т у р с у н и й. Ўша-ўша, устоз. Ҳаммаси ўзингиз билгандек. Буюк келажак сари интилиб ётибмиз!

Д о м л а. Яшанг, интилинг! Шаҳарда тинчликми ишқилиб?
Т у р с у н и й. Тинчлик бўлмай нима бўларди? Ҳар қадамда — посбонларимиз! Ҳаммаёқ сув куйгандек... (Таажжуб аралаш.) Боя ҳам сўрадингиз-а шу гапни, домла, тинчликми ўзи?

Д о м л а. Мен қайдан билай, укам? Шаҳардан келган — сиз! Биз мана шу хилватгина Астрободда, дунёдан беҳабар, ҳақ деб ўтирибмиз-да. На телефон ишлайди, на телевизор. Дашти биёбондай гап!

Т у р с у н и й. Унақа деманг-э, устоз! Боғингиз нақд жаннатнинг ўзи-я! Айниқса, ҳозиргидек ёз кунлари! Мана, ўзимиз ҳам югуриб-ютоқиб келиб ўтирибмиз-ку!

Д о м л а. Сиз-ку, укам Турсуний, бекорга келмагандирсиз?
Т у р с у н и й. Нега, устоз? Сизни бир кўрай дедим-да. Иннакейин, сюрпризимиз ҳам бор — мошинани янгиладик! Шунини бир кўз-кўз қилиб, дуонгизни олиб, ювиб бермоқчи эдик-да сизга.

Д о м л а. Э, муборак бўлсин, муборак бўлсин! Мошинангиз ҳали бежиримгина эди-ку, Турсуний? Қанақасидан олдингиз?

Т у р с у н и й. “Волга” деганларининг замони ўтди энди, домла! Ўзиям кўп хизмат қилган эди.

Д о м л а. Ҳа-а, кўпларга хизмат қилди, кўпларга...
Т у р с у н и й. (пинак бузмай). Раис бува — дўстингиз тагин бир мардлик қилдилар-да.

Д о м л а. Омон бўлсинлар! У кишининг касблари — мардлик доим! Бизга ҳам кўп ҳиммат кўрсатганлар.

Т у р с у н и й. Э, сизга ҳар қанчаси оз, домла!
Д о м л а. Кўпирманг, укам, кўпирманг. Раҳмат.

Т у р с у н и й. Бир маслаҳат билан ҳам келувдим, устоз.
Д о м л а. Хўш, хўш?

Т у р с у н и й. Дўхтирликни бошласамми деб турибман...
Д о м л а. (ошкора таажжуб билан). Дўхтирлик?! Оббо, сиз-эй! Зўр-ку!

Т у р с у н и й. Бу гал ҳам ўзингиз бош бўлсангиз...
Д о м л а. Шошманг, шошманг. Мавзу-павзу тайинми ўзи? Тасдиқлатиб олганмисиз?

Т у р с у н и й. Бу ёғини ўзингиз тасдиқлаб берасиз-да, домла! Мавзумиз шу... замонавийроқ бўлсами дедим. Ҳар жиҳатдан қулай-да.

Д о м л а. (дангалига). Яъни? Қайси жиҳатдан?
Т у р с у н и й. (қизариб-бўзариб). Ўзимнинг устозимсиз, домла, айтаверай: ўсмоқчиман, карьера қилмоқчиман! Доцент аталиб шўлттиллаб юравериш ҳам жонга тегди. Бугунги замонда ўзагидан олмасангиз, оёқ остида қолиб кетар экансиз...

Д о м л а. Ўсинг, марҳамат! Лекин илмнинг, дўхтирликнинг нима аҳамияти бор экан бунда?

Т у р с у н и й. Ҳар ҳолда, анкетага фан номзоди дегандан кўра фан дўхтири деб ёзилгани зўр-да, домла! Лавозимга танланаётганда шуниси ҳам қаралар экан...

Д о м л а. (ўзини гўлликка солиб). Оббо, Турсуний, Турсуний! Бунини қаранг-а,

илм-фан деганлари ўша ерда ҳам асқатар экан-а, а? Хайрият! Лекин — ўзими ёки куруқ номми?.. Ҳай, майли, мавзудан гапиринг!

Т у р с у н и й. Айтдим-ку, мавзу — ўша... мустақиллик, мустақиллик йилларида қўлга киритган ютуқларимиз... Янги тарих-да!

Д о м л а. Номзодлигингиз ўн тўққизинчи аср тарихидан эди-ку?! (Ғижиниброқ.) Гап бундай, укам: шу мавзунини танлаган бўлсангиз, Мустафоқулов домланинг олдига борганингиз маъқул. Бунақа мавзуларнинг пири — ўша одам! Бунинг ўстига, менга ўхшаб пўпанак босган бир профессор эмас, кимсан — академик! Узингиз айтгандай — ҳар жиҳатдан қулай! Кейинги вақтда давраларинг, гап-гаштак ҳам бир эмиш-ку...

Т у р с у н и й. (ерга қараб). Дадам, дўстингиз “Бу ёғига ҳам устозингнинг этагидан маҳкам тутасан!” деганлар.

Д о м л а. (бирдан бўшашиб, мунғайиб). Ҳай, бир гапи бўлар. Ўйлаб кўрайлик-чи... Дарвоқе, академияга сайлов эълон қилинармиш, хабарингиз бордир?

Т у р с у н и й. (жонланиб). Ростданми? Ўшитмаган эканман-ку ҳали. Бир калла қилиб кўрамизми яна? Мана, бу ёқда биз турибмиз!

Д о м л а. Сиз?!

Т у р с у н и й. Югур-югурига-да! Бусиз битармиди унақа ишлар?!

Д о м л а. (эрмакка киришиб). Мен нима қилишим керак бўлади унда, хўш?

Т у р с у н и й. Уч-тўртта долзарброқ мақола ёзасиз, тамом!

Д о м л а. Мақола?! Қанақа мақола? Нега?

Т у р с у н и й. Мустақиллик ҳақида-да, домла!

Д о м л а. (ошқора масхарага ўтиб). Хўп, майли. Нима деб ёзамиз, қани?

Т у р с у н и й. Устимдан куляпсиз-а, домла? Узингиз биласиз-ку ҳаммасини! Мана, масалан: “Ажойиб замонда яшамокдамиз. Мустақиллик шарофати билан халқимиз...” Ва ҳоказо.

Д о м л а. Ва ҳоказо денг? Ўқиган одам кулмайдими? Кечаги замонда бошқа ашулани айтарди, домласи қурғур энди бу ёққа ўтибди-да, мунофиқ, иккиюзламачи экан, демайдими?!

Т у р с у н и й. Ҳаммаси шундай қиляпти-ку, домла! Бир оғиз кечирим сўраб, бошлайверасиз-да. “Замон шунақа эди, начора” дегандай...

Д о м л а. Кечиримни кимдан сўраймиз, сизданми?

Т у р с у н и й. (хижлатомуз). Халқдан-да, устоз.

Д о м л а. Келинг, шуни сиздан сўрайқолайлик. Майлими? Сиз ҳам халқнинг бир вақилисиз-ку! Фақат битта шарт бор: шу мақолани сиз ёзиб берсангиз, қалай? Биз ҳам ўзларига ёзиб берганмиз-а, эсларидадир? Хўш?

Т у р с у н и й. (ерга боқиб). Одамни ёмон оласиз-да, домла!

Шу чоқ шийпондан пастда сув шалоплайди — кимдир бассейнга калла ташлайди. Ноқулай вазиятдан қутулган Турсунийга жон кириб, панжарадан ўша ёққа эгилади.

Т у р с у н и й. (қувноқ оҳангда). Ия, Мэлисбой, маза-ку! Чақирмайсиз ҳам одамни...

М э л и с. (сувнинг шалоплаши орасидан овози). Ҳа, Тўлик домла, салом! Келинг, пахалиста.

Т у р с у н и й. Калла қизиганми дейман? (Домлага ўгирилиб.) Ҳалиям уряптиларми? Диссертацияни ташлаб қўйди-я шу бола?

Д о м л а. Ким билсин, балки тўғри қилгандир... Униси-ку майли, ўттизга бораётган одам, уйланмаяпти. Юрибди...

Т у р с у н и й. (тап тортмай). Осилтириб денг!

Д о м л а. (ўқрайиб). Узидан сўрарсиз у ёғини! (Кейин эзгин бир кўйда.) Турсуний, гапни эшитинг. Бундан бу ёғига академиклик ҳам, укадемиклик ҳам — сизларга сийлов! Бергиси келса, лойиқ кўрилсак, шу чоққача берарди. Бермадими, демак, муносиб эмас эканмиз-да. Узи шундай, бирор баҳона билан бирикки дафъа панада қолдингизми, галингиз ўтдими — бўлди, бутунлай унутилиб кетаркансиз. Биз-ку биз, алломаи замон аталгани ҳам! Буям бир омад, пешона-да. У ёғини сўрасангиз, фалончи нимасига унвон олди дегандан кўра, нега шу одамга берилмади, дейилгани афзал эмасми?! Энди, етмишга қараб кетаётган мендай одам, академик бўлди нимаю бўлмади нима! Анови Чиғатойга кўмилиш мартабасини айтмаса! Ўлгандан кейин қаерга кўмилиш-кўмилмаслик барибир эмасми? Менга деса, ўт қўйиб ёқиб юборсин! Мусулмон қавмидан бўлганимиз билан, суюк савил шўро замонида қотган, начора! Ҳай, ўлигимиз кўчада қолмас...

Т у р с у н и й. (шоша-пиша). Йўғ-э, нима деяпсиз, домла! Сиздай одамни албатта...

Д о м л а. (ўзи билан ўзи, хаёлчан). Одамгарчилик юзасидан тобутимнинг бир ёғидан сиз — вақт топсангиз-да, бир ёғидан, қайфи бўлмаса, анови касофат кўтариб, бирор ерга элтиб ташларсизлар. Хўпми? Узимга қолса-ку, хўв олис Жий-далимга бориб, ота-онамнинг ёнида ётсам! Во дариғки!.. (Бирдан шўхчан тус олиб.) Йў-ўқ! Бир шоиримиз айтибмиди, “лекин ҳали-вери ўладиган тентак йўқ”! Нима дедингиз, Турсуний?

Т у р с у н и й. Домла-а, кўнглингизга келмаса, бир гап айтсам?

Д о м л а. Биздаям кўнгилдан қолган экан-да, қаранг!

Т у р с у н и й. Ия, домла, нима деяпсиз! Устозимизсиз ахир, улуг олим!

Д о м л а. Шу улуг-пулугингизни қўйсангиз-чи, Турсуний! Қани, гапиринг, нима демоқчисиз?

Т у р с у н и й. Мен шоир-поир эмасман-ку, энди ановинақа демасангиз, илтимос!

Д о м л а. Ҳамма соҳанинг ҳам шоири бўлади, укам. Сиз ўзингизнинг соҳан-гизда шоирсиз!

Т у р с у н и й. Менинг соҳам... нима у?

Д о м л а. Гапни чувалтирманг, Турсуний, балогинани билиб турибсиз! Ажабо, шу вақтгача сира малол келмаган бир ҳазилимиз энди... Ёки “иномарка” минган одам бирдан ўзгариб қоладими?

Т у р с у н и й. (ўпкалаб). Биз ҳам энди ёш эмасмиз-ку, домла!

Д о м л а. (бу ёғини ҳазилга буриб). Ҳа-а, тагингизда — “иномарка”! Фан номзодисиз! Мана, энди дўхтир бўлмоқчисиз!

Шу вақт чой кўтариб Х о н и м келиб қолади.

Хоним. Устоз-шогирд яна топишибсизлар-ку! Кўринмай кетдингиз-а, Турсунбой, бизларни унутиб? Келинни опкелмаб- сиз-да?

Т у р с у н и й. Сизларни унутиб бўладими, янгамулло!

Х о н и м. (хушламай). Э, қўйинг шу янгамулло-пангамуллони! Сизам анови Раҳматжонга ўхшаб... Улар-ку энди эскичароқ. (Домлага юзланиб.) Хўжайин, кечга бир ош қилсакми девдим?

Д о м л а. (беихтиёр). Яъни, масалан?

Х о н и м. Биз галва сафарлардан соғ-саломат келдик! Нозик меҳмонимиз бор — Раҳматжон. Мана, бу ёқда Турсунбой кептилар. Хуллас, жамоат жам. Бугун шанба, дам олиш куни. Ким билади, яна биров-ярим кепқолар.

Д о м л а. Бозорга чиқиб келиш керак эди-ку?

Т у р с у н и й. (жон кириб). Ташвиш қилманг, домлажон, ҳаммаси есть! Ўзим сизларга бир ош ясаб берай. Қўлбола қилиб! Бўптими, кеннойи... Роза Ҳасановна? (Панжарадан ҳовли томон эгилиб ҳайқиради.) Асал хола-а! Қозон-товоқни тай-ёрланг, ош!..

Турсуний эр-хотиннинг кўзини шамғалат қилиб, ёнидан олган оқ конвертни стол устидаги қоғозлар орасига тиқиб кўяди-да, шахдам ўрнидан туриб, зинапоя ҳатлаб ҳовлига тушади. Ҳовлида қовушмайгина чорпояга жой ҳозирлаётган Кларага дуч келади.

Т у р с у н и й. (эски кадрдонлар мисол дали-ғулилик билан). О-о-о! Клара Цеткинга саломлар! Как жизнь, дорогая? Не скучаем?

К л а р а. Ия, қирқ йиллик аспирантимизми? Салом, салом.

Т у р с у н и й. Какой аспирант! Керак бўлса — кандидат наук, доцент! Яна керак бўлса — будущий доктор, профессор!

К л а р а. Буни қаранг, аломат-ку! Форсларда бир нақл бор: “Аз зоғ андалиб пайдо шудасть”. Тушундингиз-а?

Т у р с у н и й. (сув юқтирмай). Э, менинг форсча-морсчаси билан ишим йўқ! Ўзингиздан гапиринг. Нева бўйларини соғинмаяптиларми?

К л а р а. Худди Нева бўйларида мен билан кўлтиқлашиб юргандек гапирасиз-а, Турсунбой!

Т у р с у н и й. Ҳавасимиз келади-да, Кларахон, ҳавасимиз!

К л а р а. (чўрт кесиб). Ош қилмоқчисиз шекилли, шундайми? Нима ёрдам керак сизга?

Т у р с у н и й. (хижолатомуз). Йў-йўқ, ҳаммасини ўзимиз есть қиламиз! Сизлар шакароб-пакароб дегандай...

Турсуний ўчоқбошидан болтани олиб, бизга пана боғ этагига тушиб кетади.
Карс-курс ўтин ёраётгани эшитилади.

Иморат биқинидаги деразадан Л у и з а нинг боши кўринади.

Л у и з а. (ҳовлида юрган Кларага). Ма-а-м! Купаться хочу!

К л а р а. Иди искупайся! Чўмилавер!

Л у и з а. (тантиқлик билан). А там — дядя!

К л а р а. Ну подожди тогда. Тоғанг сени еб кўядими?!

Кўшксимон шийпон. Хоним Домлага чой қуйиб узатади.

Х о н и м. Яна искаланиб қолибдими бунингиз? Бир қоп нарса кўтариб кепти-я: гўшту ёғ, арағу коньяк!

Д о м л а. Дўхтир бўлмоқчилар укажонингиз!

Х о н и м. (кўзлари ола-кула бўлиб). Дўхтир?! Вой-вой, ушланг, йиқилиб тушаман ҳозир! Фан дўхтири-я! Яна шўрлик домлажони ёзиб берсалар керак-да, а?

Д о м л а. (таассуф билан). Ким ёзиб беради бўлмаса? Манови ҳовли-ҳарам, анови бассейн ўз-ўзидан бино бўптими? Қаёққа қараманг, раис буванинг мўйло-ви кўринади! Туриб-туриб, барига ўт қўйинг келади-я!

Х о н и м. Вой-вой, ўзимиз-чи? Ўзимиз қараб турибмизми?!

Д о м л а. (зарда аралаш). Э, хоним, сизнинг анови мозорбосди колготкаларингиздан қолган чақа-чуқа урвоқ ҳам бўлмасди бунга!

Х о н и м. (кўлларини белига қуйиб). Бундан чикди, биз фақат сайру саёхат қилиб юрган эканмиз-да, а?

Д о м л а. (икки кўлини баланд кўтариб). Бўлди, бўлди, шу ерда тўхтанг! Бу жангноманинг адоғи йўқ, биламиз!

Х о н и м. Ёзмайсиз, тамом! Кечагина кетингиздан “домла, домла”лаб чопган Мустафоқулов ана — академик, директор бўлиб олиб даврини суриб юрибди! Сиз бўлсангиз бу ёқда, бировларга...

Д о м л а. (овозини пасайтириб). Хўш, айтинг-чи, сизга ким ёзиб берган? Сизни олим қилган ким?!

Х о н и м. Менга? Мени? (Бўшашиб.) Ўзингиз қўймагансиз мени! Зиёлининг хотини зиёли бўлиши керак деб мени сиртқи ўқишга жойлаган ким? Мэлисгинамни манови Заҳар холангизга ташлаб, мени кутубхонама-кутубхона югуртирган ўзингиз эмасмидингиз? Топганим — мана нима! Қайтага, уйда жимгина тикув-бичувимни қилиб ўтирсам бўларкан ўшанда. Битта қўйлак тикдириш неча пул ҳозир, биласизми?

Д о м л а. (ўйчан). Ҳаётимдаги энг катта хато шудир балки...

Х о н и м. (Домлага энгашиб, пичирлаб). Жа-а кўлингиз қичиётган бўлса, ана, Бўстонга ёзиб беринг! Дўхтирский ёздиришга одам қидириб юрибди. Соққаси тайёр. Унта бермоқчи! Кўқидан!

Д о м л а. (анграйиб). Бўстонга?! Унга нима керак экан илм? Ҳаммаёғи тўлиб-тошган, дейсиз-ку!

Х о н и м. Номи-чи, номи?!

Д о м л а. Номи? (Энсаси қотиброқ.) Қуруқ номни нима қилади? Агар шугина керак бўлса, мана, келиб меникини олсин. Теп-текин! Худо ҳаққи, бервораман — безорман ўзи!

Х о н и м. (ўзиникини қўймай). Бугун бўлмаса, эртага бир кун керак бўпқола-миш. Бурун борида симириб қол дегандай-да...

Д о м л а. Эй хотин, сени адо қилган шу Бўстон бўлди аслида. “Бўстон ундоқ деди”, “Бўстон бундоқ қилди”... Бўстон, Бўстон... Шунинг номини эшитсам, кўнглим айнийдиган бўлган, худо ҳаққи. Бу ёқда — манови, укажонингиз!..

Х о н и м. Уша Бўстоной дугонам бўлмаганда, менга бизнес сирларини ўргатмаганида, сизу биз бу ерда очимиздан...

Д о м л а. Рози эдим! Минг бора рози эдим! (Безор бўлиб.) Энди бирпасгина ишимни қилай, илтимос... Ҳай, шошманг, телефон ишладими?

Х о н и м. Қаёқда!

Д о м л а. (бирдан жонсаракланиб). Эркатойингиз турди-я уйқудан? Ҳа, чўмилаётувди боя. Чақиринг бу ёққа! Нима деб валдираган эди ўзи у?

Х о н и м. Ҳозир ундан ҳеч гап ололмайсиз барибир! Кўйинг, яна бирпас сув ўйнаб ўзига келсин, кейин сўрарсиз. Шунчаки бир ваҳимадир-да. Ҳаммаёқ жимжит-ку. Бир гап бўлса!..

Д о м л а. Астафидуллоҳ деб гапиринг, хоним!

Х о н и м. (кетатуриб). Уйлаб кўринг, эй — ўнта! Кўкидан-а!

Домла бошини чангаллаб ўтирибди. Яна аллақаяқдан бояги қўшиқ эшитилган-дек бўлади.

Д о м л а. (қалласини сарак-сарак қилиб). Қаёқдан келяпти бу? Ё мияга ўрнашиб қолганмикан?

УЧИНЧИ МАНЗАРА

Боғ этагидаги олма соясида — бир учига болта санчиб қўйилган узун кунда устида ёнма-ён Турсуний билан Раҳматуллоҳ Жийдалиий сигарет тутатиб ўтиради. Олдиларида “яримта”, талинкада парракланган — бодринг-помидор.

Ж и й д а л и й. Турсуний укажон, қачондан бери сўрайман деб доим фаромуш қиламан-а. Бу, Турсун дегич манзил қай вилоятда ўзи?

Т у р с у н и й. Турсун — менинг отим-ку, қанақа манзил?! Унақа жой борлигини билмайман мен.

Ж и й д а л и й. Ахир, сизни Турсуний демайдиларми?

Т у р с у н и й. Домлам шундай дейдилар-да. Ҳазиллашиб. Ўзим — Турсунбой, Турсунали.

Ж и й д а л и й. Э-э, шундай денг. Билмаб эдим, укажон, ўтин, ўтин.

Т у р с у н и й. (орқага ишора қилиб). Ана, ёриб қўйдим, етар.

Ж и й д а л и й. Йўқ, манинг айбимдан ўтинг, гуноҳимни ўтин қилинг, деепман. Билсангиз, Ватандан ташқари биз ўзбаklarнинг ҳар биримизда тахаллус бор. Бирларимиз — Туркистоний, бирларимиз — Бухорию Андижоний. Яна бирлари — Бойсуний, Ғузорий ва ҳоказо. Мани, масалан, ота-бобомиз асли Жийдали маконидан бўлганлари учун, Жийдалиий деб атайдилар. Раҳматуллоҳи Жийдалиий! Афғону Саудиёда ҳамма шундай деб танийди. Узим кўрмаганман ҳали у ерни. Тоғ этагида жойлашган кўп зебо манзил деб таъриф этадилар. Бобою бобокалонларимизнинг ватани-да. (Узрхоҳлик асноси у таржимаи ҳолининг шарҳига тушиб кетади.) Биз бўлсак, Афғонистонда таваллуд топдик. Оллоҳнинг ҳукми билан. Ота-энамиз ямоннинг зулмидан қочиб, Амударёдан гупсарда сузиб ўтган эканлар, қаранг! Етти пуштимиз дўкончию сармоядор бўлган-да. Боз устига, бобомиз Бухор мадрасасини хатм қилган нафаслари кўп ўтқир мулло ўтганлар. Янги ҳукумат исми муллою дўкондорга душман чиқибди. Нима қиласиз — қочасиз-да! Э, укажон, (қалласига муштлаб) бу сабил бош нималарни кўрмади дейсиз! Бегона юрт, ғарибчилик, хору зорлик! Охири Амрико бордик денг. Мамлакат бой! Қимирлаган жон нонсиз қолмайди. Биз ҳам шуларга қўшилиб елдик, югурдик, сармоя топдик. Мана, одам бўлдик. (Илжайиб.) Бугун кимсан — миллионер Раҳматуллоҳи Жийдалиий! Бу орада Ватан озод бўлди. Келдик чопиб. Фобрик, дав-дастгоҳ олиб келдик. Сех очдик, корхона очдик. Совун чиқарамиз, қандолат чиқарамиз. Энди мана шу жойлардан бир ватан сотиб олиб, обод қилмоқ ниятимиз бор, укажон.

Т у р с у н и й. (мамнун-маҳлиёга ўхшаб). Яшанг! Яшанг, Раҳматжон ака, қойил! (Атай меровсираб.) Нима, у ёқда, Америкада дейман-да, уй-жой йўқми?

Ж и й д а л и й. (ғурур-қаноат билан). Бор! Бир эмас, бир нечта! Бола-чақамиз ўша ёқда. Локин, ман сизга айтсам, укажон, Узбакистондай юрт дунёда йўқ! Жаҳонгашта акангизнинг гапига ишонинг! Бу бир тайёр жаннат-ку! Қаранг, ҳамма нарса арзон, бемалолчилик! Бу жойларнинг сафосини, мана шу ором ўтиришимизни айтинг! Амрикода бундай бахузур гурунг қуриб, чақчақлашиб бўпсиз! Икки кунда хонавайрон бўлиб кетасиз! Бой мамлакат бўлгани билан жаҳаннамнинг ўзгинаси у! Масалан, мана шу (қўлидаги сигаретни кўрсатиб) бир қутича тамаки у ёқда, биласизми, неча пул туради? Беш доллар! Бу ерда-чи, шунга яна беш доллар қўшиб, бир ой тирикчилик қилсангиз ҳам бўлади.

Т у р с у н и й. Бизда ойликни доллар қилиб бермайди-да, ака!

Ж и й д а л и й. Бу бир мисоли гап-да, укажон... Бачалардан нечта? (Жавобини кутмай.) Сизга маслаҳатим: ҳозир, мана шу арзон замонда икки-учта ҳовли қилиб қўйинг. Кейин бориб раҳмат айтасиз манга.

Т у р с у н и й. Ҳозирданоқ сизга раҳмат-у, лекин ҳовли дедингизми? Икки-учта?!

Ж и й д а л и й. Ҳа-да! Кивартир дейди-я сизларда? Мана, ман ўзим Навоий кўчасидаги уйлардан иккита ўшандоғини сотиб оляпман. А-арзон! Бири — олти минг долларга тушди, бири — саккиз яримга. Дунёда бундоқ арзон уй-жойни тополмайсиз, биродар!

Т у р с у н и й. (қувлик аралаш). Узр, Раҳматжон ака, айбга буюрмайсиз. Доллар деганлари ўзи қанақа матоҳ бўлади, бир кўрсатмайсизми?

Ж и й д а л и й. (ранжиброқ). Сиздан ёшим улуғ, укажон, мани майна қилманг.

Т у р с у н и й. (ғирт қасамхўрлик билан). Худо ҳаққи, кўрмаганман сира! Ҳамма “доллар, доллар” дейди...

Ж и й д а л и й. Хўш, қандоқа бўлади деб ўйлайсиз?

Т у р с у н и й. Хув мактаб дарсликларимизда шундай бир расм бўларди: қорни семиз, шляпали бир жаноб оғзи очиқ қопнинг олдида ҳассасини ўйнаб турибди. Қоп тўла танга-чақасимон нарса. Шу бўлса керак-да доллари? Расмнинг тагига “Миллионер капиталист” деб ёзилган эди...

Ж и й д а л и й. (астойдил қаҳ-қаҳлаб). Манга ўхшармиди? Қаранг, манда ундоқа қорин ҳам йўқ, асоча ҳам! Лекин ман ҳам миллионерман. Шундоқ бўлганим билан сармомдан бир танга ҳам сарфламайман. Тушган фоизига тирикчилик қиламан фақат. Бўлмаса, қандоқ миллионер бўласиз, укам! Мана шу хонадонни айтаман-да, “қийналыпмиз, қийналыпмиз” дейдилар-у, бундаги келди-кетди, сарф-харажатни кўриб ёқа ушлайсиз!..

Т у р с у н и й. Раҳматжон ака, булар билан, янгамулломиз билан-да, қанақа танишсиз ўзи?

Ж и й д а л и й. (завқ билан). Э, бунинг тарихи қизиқ, укажон! Биларсиз, Амрикодан чиққан тайёра гоҳида Истанбулда бир-икки соат тўхтаб, сўғра бу ёққа қараб учади. Булар — икки дугона тижорат қилгани борган эканлар. Тайёрада учовлон бир жойда ўтириб қолибмиз денг! Бўстонай дегич шериклари бор экан. Э, аломат! Бало, бало! Туркон Хотун-а дейсиз! Гапдан гап чиқиб, янгамулломиз манинг Жийдалиий эканимни билдилару апоқ-чапоқ топишдик-қолдик. Ўзлариям аслан ўша ёқдан эканлар-да. Мана, энди қиёматли опа-укамиз, қаранг! Кўп удда-бурон, фазилатли аёл, барака топсинлар! Воқеан, домулломизнинг ўзлариям Жийдалидан бўладилар, биласиз-а? Шу ҳисобда биз бу хонадон билан ҳамватан, ҳамюрт, қариндошдай бир гап... Домулломизнинг ҳам юртни зиёрат қилмаганларига кўп замон бўлибди. Ман-ку бир мусофиру муҳожир, бу киши нега туғилган ватанларига бормадилар экан... Икковлашиб бир ўтиб келамиз деб ваъдалашиб қўйганмиз ҳали, худо хоҳласа!

Т у р с у н и й. (куйиниб). Устознинг ишлари орқага кетиброқ қўйди-да. Эртаиндин академик бўламан деб турганларида бирдан мустақиллик келиб қолди...

Ж и й д а л и й. (таажжуб билан). Ия, қайтага зўр бўлибди-ку! Мустақиллигу озодликка нима етсин! Энди икки карра академик бўлсалар ҳам кам!

Т у р с у н и й. (энсаси қотиброқ). Энди бўлолмайдилар. Замон ўзгариб кетди-да, ака! Устоз ўша замоннинг одами эдилар. Бўлганда ҳам энг зўри, энг номдори! Эҳ-ҳэ, у даврларни билсангиз! Манаман деган алломалари ҳам устозимизнинг оғизларига қараб турарди!..

Ж и й д а л и й. (астойдил афсус чекиб). Чатоқ, чатоқ бўлган экан. Ҳай, бу замонга ўтсалар нима қилади? Домулломиздан бошқалари ўтгандир? Ёки улар ҳам четда қолиб кетдиларми?

Т у р с у н и й. (диққати ошиб). У ёгини ўзларидан сўрарсиз, ака!

Ж и й д а л и й. Лекин ўзлари кўп улуғ одам. Авлиё, авлиё! Бир уй китобни хатм қилиб эканлар-а, офарин! Янгамулломиз ҳам сўйлаб эдилар. Тағин денг, ўша китобларнинг бир қанчасини домуллонинг ўзлари ёзиб эканлар. Мана, энди ана шуларнинг бари хатога чиқибди! Буям бир фалокат-да, укам. Ман ҳам денг, бундан кўп йиллар бурун Покистонда бир дўкон очиб эдим...

Шийпон тарафдан Домланинг ҳайқириғи эшитилади.

Д о м л а. Қозонга ўт қаландими, Турсунбой?

Турсуний бир ҳатлаб ўчоқбошига боради-да, ўтинга олов ёқиб, жойига қайтади.

Т у р с у н и й. (ҳайқириб). Гуриллаб ётибди, устоз, зўр!

Жийдалиий ҳовли бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юмуш қилиб юрган Кларага суқ билан тикилади.

Ж и й д а л и й. Бу, Килорахон синглимиз кўп барно, кўп хушрўй эканлар-а, Турсунбой! Энди кўриб туришим! Утган сафар келганимда йўқ эдилар... Лекин тиллари аччиқроқ.

Турсуний. (эски армон билан). Эй-й, ёшлигида кўрсангиз эди бу қизни!..

Жийдали. Қўлдан чиқариб юборган экансиз-да, укам! Оталарингиз қалин дўст эмиш-ку...

Турсуний. У вақтларда бу жонон бизни назарига ҳам илмасди, ака! Лениградларда ўқиб, ўрисча гапириб!.. Бунинг эри — ўрис, биласиз-а? Уша ёқларда бирга ўқиб, топишиб қолишган. Икковиям шарқшунос! Замон бошқача эди-да. Ўрисми, мусулмонми, кўпам ажратиб ўтирилмасди. Устознинг ўзлари ҳам кўпроқ ўша тарафларга тортиб турардилар. Қизларига унча қаршилиқ қилмаганлар. Яна денг, коммунист эдилар-да. Бир гап чиқса, чатоқ бўлишини ўйлаганлар шекилли, розилик берганлар. Лекин эри яхши йигит, ўзбекка ўхшаб кетади. Мусулмончиликка ҳам ўтган, дейишади, ким билсин. Ҳар ёзда эр-хотин келиб-кетиб юришарди. Эштитишимча, куёвимиз нима баҳона биландир чет элга кетиб қолганмиш. Бу энди аразлаб бу ерда юрибди... Барибир, аслига тортар экан-да, ака, нима дедингиз?

Жийдали. Жигар — жигар, дигар — дигар, дейдилар-ку! Энди нима қилар экан булар, ажа-аб! Бир саройга малика бўлгудек аломат жувон-а! Узи буларнинг бари кўзга яқин, истарали экан. Томирлари тоғдан-да! Мелибой ҳам... Ҳай, Мелибой — ўзимизнинг улфат. Исmlарини ўзим қўйганман. Булар Милисми-пилисми дейишар экан уни. Тилим келишмади... Чўмилиб чиққанмиканлар, нима дейсиз?.. Ана, бояги ялла яна бошланди!

Турсуний, кулоғи динг, кўрсатгич бармоғини лабига босиб “тишш!” дейди-да, икки ҳатлаб дарвозахонага етади. Мошинанинг атрофини айланиб, искалана кетади. Бир маҳал кўшиқ тиниб, машина орқа юкхонасининг қопқоғи аста кўтариллади. Ундан бир соҳибжамол кушдек сакраб чиқиб, у ер-бу ерининг чангини қоқа бошлайди.

Турсуний. (эси оғгудек бўлиб). Кимсиз, синглим? Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз? Қандай келиб қолдингиз ўзи?

Киз. (елкасини қисиб, қўллларини ёзиб). Билмайман...

Домла. (шийпондан овози). Ашулани ким ўчирди, ҳей?..

ТҶРТИНЧИ МАНЗАРА

Оқшом чоғи. Ҳовли ўртасидаги чорпоя. Ёстиғу якандозлар жой-жойида — зиё-фатга шай. Хонтахта устида дастурхон тузалган; бир четда арағу коньяк ҳам терилиб турибди. Домладан бошқа ҳамма шу ерда. Аммо ҳеч ким чорпояга чиқишга ошиқмайди. Раҳматуллоҳ Жийдалиий билан Турсунийгина чорпоянинг қирғоғига омонатроқ ўрнашган. Олдиларида — бояги шиша, “отган”лари сезилади. Қолганлар — Хоним, Клара, Асал хола ва Луиза чорпоя панжарасига суянганча тизилиб туришибди. Нарирокда яланғоч баданига каттакон сочиқ ташлаб олган Мэлиса ерга чўнқайиб ўтирибди; сочлари ялтирайди — ҳали ҳўл. Ҳамманинг кўзи бир четда ерга қараб турган нотаниш қиз — “Оқ каптар”да. Гўё уни сўзсиз-унсиз муҳокама қилишяпти. Зинапояда Домла кўринади.

Домла. (яқинлашаркан). Ўҳ-ў, жамоат жам-ку! Чиқиб ўтирмайсизларми? (Мэлисага кўзи тушиб, Жийдалийга юзланади.) Раҳматуллоҳ иним!

Жийдали. (қўлини кўксига қўйиб ўрнидан туради). Лаббай, домулложон!

Домла. Фарзандлардан нечов эди?

Жийдали. (ҳозиржавоблик билан). Учовгина, домулложон. Учови ҳам ўғил.

Сизга айтиб эдим чоғи.

Домла. Умрларини берсин! Қайси бири ўзингизга ўхшайди? Хўш?

Жийдали. (ўйланиб, кулимсираб). Бирининг кўзи ўхшайди, домулложон, бирининг — сўзи, бирининг қилиғи...

Домла. Ҳеч бир жойи ўхшамаса, ундай ўғилни нима қилардингиз?

Жийдали. (довдираброк). Ҳеч жойи ўхшамаса... унда бизники бўлмайди-да, домулло!

Домла. Отангизга раҳмат, Раҳматуллоҳ! (Мэлисага бармоқ нуқиб.) Бундан чиқадики, мана шу яримяланғоч ўтирган беҳаё укангиз бизга фарзанд эмас экан!..

Хоним. (чийиллаб). Вой-вой!..

Жийдали. Иби, домулло, астаъфируллоҳ десангиз-чи!

Домла. (бўшаштирмай, бояги пардада). Бола бўлиб бу менинг йўригимга юрмади сира. Илмий ишни чала ташлаб аллақандай томошахонага ўтиб кетди. Ўттизга бораётган одам, бўйнида бир тинғир-тинғир асбоб, касб-кори — ялло!

ЭЪЪЪАМ ◆ ЖАННАТ ЎЗИ ҚАЙДАДИР... ◆ ДРАМА

Ўттизга бораётган одам, уйланишдан сўз очсангиз — тиржайгани тиржайган: кейин, кейин! Қачон? Пенсия ёшига етгандами?! Мана, кўриб турибсиз, янги қилиқ чиқарибдилар бугун! Узи ўлгудек маст, бир балоларни валдираб, эрталабдан бери ҳамманинг кўнглига гулгула солиб ўтирибди...

М э л и с. (инграгандек). Папа!..

Д о м л а. (дарғазаб). Ҳе, папаларинга лаънат сени! “Мустақиллик кетди! Озодлик кетди!” деб алаҳлармиш нукул. Қаёқдан топдинг бу гапни? Гапир!

М э л и с. (алам билан). Кетди! Ҳаммаси кетди! Мустақиллик ҳам, озодлик ҳам!

Д о м л а. Бу нима деганинг, ҳайвон?! Эсинг жойидами ўзи?.. Йўқ, бу болага бир бало бўпти. Аниқ!

Кўмак сўрагандек, бошқаларга ўгирилган Домла ҳамма бир тарафга қараб турганини кўради. Нотаниш қизга шундагина кўзи тушади унинг. Сўнгра ҳаммага бир қур саволомуз, таажжуб аралаш назар ташлаб чиқади. Барча сукутда.

Д о м л а. Меҳмонимизни таниёлмадим...

“Оқ каптар”. Ассаломалайкум. (Барчага бир-бир артистона таъзим қилиб чиқади.)

Д о м л а. Келинг, қизим. Ким бўласиз?

“Оқ каптар” ияк қоқиб Мэлисга ишора қилади: ўғлингиздан сўранг!

Д о м л а. Қаёқлардан сўраймиз? Бу ерга қандай кепқолдингиз? Нима деб?..

“Оқ каптар” яна ияк қоқади: ана, сўранг!

Т у р с у н и й. (ширакайфроқ). Э, домла, уни-буни қўйиб, тўйни бошлайверайлик! Боя укамизни изза қилаётувдингиз, мана — келин ўз оёғи билан кепти! Маладес Мэлисвой! Горько!

“Оқ каптар” (дарвозахона томон ишора қилиб). Мошинада!

М э л и с. (тўнғиллаб). Юкхонасида!

Асал хола. (бармоғини чаккасига босиб). Иби-и, шарм эмасми?

Х о н и м. (жеркиб). Шундай пайтда жим турсангиз-чи, амма!

Асал хола. Хўп, хўп, айлан... Рўза Ҳасан...

Х о н и м. (мулойимгина). Кимнинг қизи бўласиз, қизим?

Т у р с у н и й. Энди сизники бўладилар-да, янгамулло!

К л а р а. (қўшиқ оҳангида). Замон, замон, янги-и замон...

Л у и з а. (онасига қараб). А чё, красивая! Правда, мамуль?

Д о м л а. (Жийдалийга). Қани, Раҳматуллоҳон, сиз гапиринг!

Ж и й д а л и й. Биз нимаям дердик, тақсир? Борига барака... Ўзлари ойдай эканлар. Хуш кептилар.

Д о м л а. (ҳорғин бир қониқиш билан). Мустақиллик, озодлик... Гап бу ёқда экан-да. Ҳалитдан бери одамни таҳликага қўйиб... Ҳе, касофат! Нима деймиз, унақа мустақиллик, унақа озодликнинг бас бўлгани ҳам маъкул... Ҳай, чиқинглар бўлмаса чорпояга. (“Оқ каптар”га қараб.) Келинг, қизим... Сизни энди Озодий деймиз-да, манов боланинг эркини олиб қўйибсиз-ку. (Мэлисга.) Тур энди сенам. Масхарабоз! Эгнингга бирор нима илиб кел... Амма, ош тайёрми?

А с а л х о л а. Тайёр, тайёр, айланай. Сузаверайми? (У пилдираб ўчоқбоши томон юради.)

Домла чорпояга чиқишдан олдин, бир нима эсига тушгандек, шимининг чўнтагини кавлаб, оқ конверт олади.

Д о м л а. (у ёқ-бу ёққа аланлаган бўлиб). Манови кимники? Менинг столимда ётибди...

Домла ижирганиб конвертни хонтахтага ташлайди. Хонтахта узра сирғалган конверт ерга тушиб очиладию ичидан доллар сочилиб кетади.

Ж и й д а л и й. (кўзининг пахтаси чиққудек олайиб). Доллар-ку бу, домулло! Доллар-а! Ўбол, ўбол! (У апил-тапил ерга энгашиб, пулни териб конвертга жойлайди-да, Хонимга тутқазади.) Буни олиб қўйинг, янгамулло! Сизларга керак бўлмаса, манга берасизлар кейин! Ҳаммаёқда бекордан-бекор сув оқиб турса,

доллар ерларга сочилиб ётса, бу мамлакат — мамлакат бўладими, айтинглар! (Кейин Турсунийга қараб.) Доллар деганлари мана шу, укажон, кўриб олинг!..

Т у р с у н и й. (ўзини қаёққа кўярини билмай). Узимиз билган оддий бир қоғоз экан-ку буям, ака!

Ж и й д а л и й. (беихтиёр маънодор қилиб). Ҳа-а, укажон, ўша ўзингиз билган қоғоз!..

Ҳамма жой-жойини билиб чорпояга ўрнашади. Луиза “Оқ каптар”ни кўлидан ушлаб даврага бошлаб келади. Янги меҳмон Клара билан Луизанинг ўртасидан жой олади. Йўл-йўлакай кўйлагини тугмалаб Мэлис кўринади. Ҳамма жам.

Д о м л а. Қани, Раҳматуллоҳхон, бирор нима деб юборинг!
Ж и й д а л и й. (дуога кўл очиб). Ўзбекча бўлсинми, арабчасигами?
Д о м л а. Фарқи бор эканми?..

Шу маҳал кутилмаганда, бузуқ ётган телефон чўзиб-чўзиб жиринглайди. Хоним шоша-пиша чорпоядан ташлаб, уйга югуради. Дуога очилган кафтлар туширилади.

Х о н и м. (ичкаридан овози). Бўсто-он! Бўстон, ўзингизми? Ҳа, ҳа... Нима-а? Нима бўпти?.. Алё! Ал-ё! Э, падарингга лаънат! Тагин ишламай қолди-я! Уй эмас бу, сахро! Сахройи Кабир!

Шу замон ҳовлида чироқлар порлаб, ичкарида эрталаб қулоғи бураб қўйилган радиою телевизор бараварига шовқин солиб гапира бошлайди. Лаҳза ўтмай уйдан Хоним югуриб чиқади.

Х о н и м. (ваҳима билан). Вой, бу ёққа келинлар, бу ёққа! Яна портлаш! Тоғларни террорчилар босиб кетганмиш! Сурхондарёдами, Қашқадарёдами — ишқилиб, қайсидир дарёда! Утган йили Тошкентда портлатган эди-я! Вой, тинчлик бўладими-йўқми бу мамлакатда, айтинглар!

Асал хола лаганда ош кўтариб чорпояга яқинлашади.

А с а л х о л а. (ҳамма жойидан тураётганини кўриб). Иби, ош-чи? Ҳай, кейин эшитарсизлар шуни...

Х о н и м. (жиғибийрон). Э-эй, қўйиб туриг шу ошингизни! (Жийдалига интилиб, ялингансимон.) Раҳматжон! Кўриб турибсиз, бу юртда яшаб бўлмай қолди. Қачон қарасанг — бир гавго! Олиб кетинг бизни ўша Американгизга! Жон ука, илтимос!

Ж и й д а л и й. (пароканда даврага қараб, тантанавор). Амриконинг эшиги бутун дунёга очиқ, биродарлар!

Ҳамма ҳар ёққа тумтарақай бўлади. Ўртада лаган кўтарган Асал хола ёлғиз қолади.

Асал хола. Иби, ош-чи, ош нима бўлади, яхшилар?..

Парда

ИККИНЧИ ҚИСМ

ВАСВАСА ёхуд АМЕРИКА, ҚАЙДАСАН...

БЕШИНЧИ МАНЗАРА

Орадан бир йил ўтган.

Домланинг шаҳар квартираси. Каттакон меҳмонхона. Одатдаги жиҳозлар: стол-стул, диван, сервант, юмшоқ курсилар, бурчакда телевизор. Гилям осилган ён тараф деворда Домла билан Хонимнинг ёшликда олинган сурати. Чап томонда даҳлиз, ўнг томон — ошхона ва ҳоказо. Тўғрида — қатор кетган уч эшик — ётоқ бўлмалар. Энг четдагисининг эшиги қия очиқ.

Даҳлизга яқин бурчакдаги оромкурсига ястаниб олган Х о н и м телефонда сўзлашаётир. Уни деярли таниб бўлмайди. Ута замонавий, гўё “американча” ли-

босда. Кўлида сигарет, кулини пастак столчадаги гаройиб кулдонга чертиб-чертиб кўяди.

Х о н и м. (гўшакка). Хуллас, ҳаммаси о'кей!.. Ҳа-ҳа, Раҳматжоннинг ўзи кузатиб кўйди. “Жип”ида. Барака топсин... Ие, у ёғини ўзи пишириб, менга телефон очади. Шундай деб келишдик... Ҳозирча қаерданлиги номаълум. Кўрамиз-да... Кейин гаплашамиз. Олду тамам, жоним, бай-бай! Упдим! (Гўшакни жойига кўйиб, у қия очиқ эшикка қарай-қарай маъни қила бошлайди.) Бўстон... Пенсильвания деган жойдан уй олганмиш. Вилла! Ҳовлисидаги газон компьютер билан суғори-лармиш. Зўр-а? Уша ёкдаги агенти гаплашиб кўйибди. Бало бу хотин! Иўқ жойдан эрли ҳам бўлиб олди. Тўйида кўрувдингиз-а? Ёшгина, укасига ўхшайди. Лекин роса келишган! Аллақайси вилоятдан экан. Ўзи намозхон. Ҳеч қаерда ишламас-миш, қаранг. Эртадан кечгача уйда ўтиради, дейди. Шунга ҳам рози бу хотин. Яккаю ёлғиз ўғлини уйлаётиб, элнинг кўзига бошини пана қилгандек бўлди-да. Бўлмаса, эликдан ошган хотинга эр нима керак денг! Тўғрими?.. Ҳай, бўлдин-гизми? Намунча? Вой-бў!..

Қия очиқ эшикдан Домланинг овози эшитилади.

Д о м л а. Ҳозир, ҳозир, хоним... Ўзингиз кўймадингиз-ку! Бу ўлгур шими торроқми, белни сиқворди-я!..

Ниҳоят, Д о м л а нинг ўзи кўринади. Аммо бу киши биз билган Домла эмас, гўёки ажабтовур бир кекса жаноб! Ажи-бужи расм солинган олабайроқ майка, жун босган эгри оёқларга “роса ярашган” калта шим — шорти, бошда — тумшуғи бир қаричли бейсболка!

Д о м л а. (қипяланғочдек қимтиниб). Одамни истейфога чиққан Санта-Клаус-га айлантингиз-кўйдингиз-а, хоним!

Хоним ўрнидан туриб, кўллари белида, бошини бир ёнга солинтириб синов-чан тикилада унга.

Х о н и м. Ўхшадингиз! Худди ўзи! Вери гуд!

Д о м л а. (хавотирда). Кимга ўхшадим? Кимга?

Х о н и м. Америкалик жанобларга-да!

Д о м л а. Шу рўдаполарсиз кўймас эканми Америкасига?

Х о н и м. Сиз, домлагинам, анови советча костюм-шиму бўйинбоғларга ўрганиб қолгансиз-да! Ҳозир бутун дунё мана шундай юради. Эркин дунёнинг либоси бу!

Даҳлиздан югуриб кирган Л у и з а бир зум ҳайратда қотиб қоладию ўзини чапдаги эшикка уради.

Л у и з а. (ичкаридан овози). Мам! Смотри, дедуль как настоящий клоун!

Ўша эшикдан чиққан К л а р а ҳам донг қотади.

К л а р а. (ғижиниб). Дада! Ярашмабди сизга!

Д о м л а. (ерга киргудек). Ана, мамангдан сўра!

Клара боя Домла чиққан хонадан тезгина бир чопон келтириб, отасининг елкасига ташлайди.

К л а р а. Ойи, кўрган одам нима дейди!

Х о н и м. Э, бор, бор, аралашма! Американи кўрибсанми сен?!

К л а р а. (қайтиб хонасига кираркан). Як чизро донем — аз худро худо ронем. (Билганимиз бир нарасагина-ю, ўзимизни худо чоғлаймиз.)

Х о н и м. Нима деярти бу? (Домлага юзланиб.) Бошқа тилга ўқитсак бўларкан шуни. Форсчани биламан деб, чулдираганлари чулдираган!

Домла елкасидаги чопонни ростакамига кийиб, диванга чўкади. Хоним ҳам беихтиёр унинг ёнидан жой олади.

Д о м л а. (ўйчан). Бирга бориб келсак бўларди-да, кампир?

Х о н и м (энсаси қотиброқ). Қаёққа, чол? Жийдалингизгами?

Д о м л а. Жийдалимизга! Ҳарнечук, Тўйтепага кетаётганимиз йўқ-ку. Дунёнинг нариги чеккаси бўлса — Америка деганлари! Шу кетиш билан қачон бу ёққа келамизу қачон борамиз Жийдалига! Ёшимиз ҳам бир жойга боряпти. Насиб қиладими ҳали, йўқми...

Х о н и м. Э, қўйсангиз-чи, домла! Аввал борайлик, жойлашайлик. Балки бирдан бойиб кетармиз! Америкада шундай эмиш-ку: бир гўрлардан келармишу тезда бойиб кетармиш одам!

Д о м л а. Афсонангизни кўйинг, хоним! Ҳазинасининг оғзини очиб ўтирмагандир сизга? Жаннат ўзи қайда экан... Ҳар ерни қилма орзу — ҳар ерда бордир тошу тарозу!

Х о н и м. (қатъият билан). Ишонинг, хўжайин, жаннат дегани худди ўша ерда! Ўзим кўриб келдим-ку, ахир!

Д о м л а (ночор). Майли, майли, ишондик. Лекин ит жонивор ҳам бирор ёққа жўнаганида ялоғига бир қайрилиб қарайди-ку! Сизу бизнинг ота-онамиз ўша ерда ётибди. Қавм-қариндош ўша ерда. Бормаганимизга неча йиллар бўлди. Уларни бир зиёрат қилмасдан, “Қайдасан, Америка?” деб индамай жўнайверсак, арвоқлар чирқиллаб қолмайдими? Улар ҳам йўл бермас...

Х о н и м (қатъий). Сиз — ўзингиз биласиз, хўжайин. Мен бормайман. Боролмайман. Қандай қилиб кетай, айтинг? Бу ёқда шунча ташвиш, югур-югур! Харидорни зўрга кўндириб турибман ўзи, қўлдан чиқиб кетса!.. Бу уйни тезроқ гумдон қилиш керак. Раҳматжон у ёқда кутиб турибди-я! Бир ҳафтага қолмасдан жой топиб, хабарини етказмоқчи эди. У ёқларда биздагига ўхшаб чўзиб юрилмайди. Уй керакми сизга? Қанақасидан бўлсин? Қаердан бўлсин?.. Компьютерни босасиз — тамом! Қолаверса, виза-миза дегандай ғавғолар... Олти одамнинг ташвиши — бир ўзимнинг бўйнимда! Мэлиснинг аҳволи ўзингизга маълум. Тинғир-тинғирдан бўшамайди ҳеч...

Д о м л а. Олти киши дедингизми? Кимлар?

Х о н и м. Ким бўларди, шу... ўзимиз! Сиз, мен, Мэлис, хотини, Клара, қизи билан.

Д о м л а. Ҳамма кетадими? Бирданига-я?

Х о н и м. Вой, ҳа! Бу ерда қолиб нима қиларди?

Д о м л а. Кларангизни айтаман-да, қетармикан? Эри нима дейди ҳали?

Х о н и м. Балога йўлиққур Виктор! Ўзлари чет элма-чет эл изғиб юрибдилар, қизим шўрлик бу ерда эзилиб кетди. Эрми шу? Боради! Балки ўша ёқларда бахти очилиб...

Д о м л а. Бошқалар-чи? Ўғлингиз, келин...

Х о н и м. Вой, ҳаммаси жон-жон деб қанот чиқариб ўтирибди-ку! Америка бўлади-ю, бормайдими?!

Д о м л а (хаёлчан). Ҳаммаси-ку майли-я, шу, аммамизни норози қилиб жўнатганимиз чатоқ бўлди-да, хотин! Сизнинг қистовингиз билан кўнишга кўндим-у, лекин ўша кундан бери ўзимга келолмайман, тўғриси! Худди бир жойим камдай, нимадир етишмаётгандай...

Х о н и м. Амма, амма! Э, қўйинг ўша Заҳар аммангизни!

Д о м л а. Заҳарми, Асалми, шунча йил хизматингизни қилди, болаларингизга қаради, рўзгорингизга чўри эди! Шу ишимиз ноинсофлик бўлди, хотин. Йўқ, нокаслик! Охири кўчага ҳайдагандай қилдиг-а! Э, аттанг!..

Х о н и м. Шунча йил кимсасиз бир кампирни едирдик, ичирдик денг! Энди у кишимни Америкага ҳам опкетиш қолувди! Ўзи бир қари кампир бўлса! Инглизчани билмаса!..

Д о м л а (диққати ошиб, бўғилгудек). Хони-им!

Х о н и м. Тўғриси керакми? Тўғриси — аммангиз Америкага ярашмайди, конец!

Д о м л а. Оббо-о!

Х о н и м (ҳеч гап бўлмагандек). Қачон кетмоқчисиз?

Д о м л а. Эрталардан жўнасамми деб турибман.

Х о н и м. Паспортингиз менда-ку, визага берганман. Автобус-павтобусда бориб келарсиз?

Д о м л а. Ҳай, бир гапи бўлар. Уч-тўрт кунда қайтаман.

Телефон жиринглаб, Хоним ўша ёққа чопади.

Х о н и м (гўшакка). Ким?.. Эълон бўйича? Қанақа эълон?.. Ҳа-а, репетиторман денг? Жуда яхши-да. Отингиз нимайди, укам?.. Сардорми? Гап бундай, Сардор-

жон! Биз Америкага кўчиб кетаётувдик... Кўпчиликмиз, ҳа. Шунга инглизчадан уч-тўрт соат дарс олмоқчи эдик-да. Пулини ўйламанг, оласиз. Узим-ку, кечагина келдим, беш-ўнта сўзини биламан. Хелло, хау ар ю, хау мач, вери гуд, бай-бай... Қалай, ўхшайдими?.. Кечкурунлари-да... Майли, майли, эртадан бошлаб... Ие, йўқ, шошманг, эртага биз жаноб посолнинг олдига боришимиз керак... Ҳа, суҳбатга. Индин бўлақолсин. Адресни биласиз-а?.. Бўпти, кутамиз. О'кей! Бай-бай, жоним. Упдим...

Хоним гўшакни жойига қўйиб, “бопладим-а” дегандек диван тарафга қарайди. Домла, кўзи юмуқ, оғзи очиқ, пинакка кетгандек. Мэлис, унинг ортидан хотини — “Оқ каптар” кўринади.

М э л и с. Ия, папашамизми? Культур-ку! Америкага тайёргарлик!..
“Оқ каптар” (ҳавас билан термилиб). Майечкалари чиройли экан. Модный!
М э л и с. Ухлаб қоптилар-да...

Д о м л а (бир кўзини очиб, Мэлиса, муғомбирона). Сенам кетяпсанми? Бор, бор. Маманг ҳаммангга мана шунақа модний майка, шортилар олиб беради! Кока-кола ичасан, хай-хай, бай-бай деб юрасан, маза! Жийдали Америка!

Домланинг гапларидан ҳамма ҳангу манг, бир-бирига қараб қолади: чолга бир бало бўлмадимикан?..

ОЛТИНЧИ МАНЗАРА

Домланинг уйи. Ўша кўриниш. Хона ўртасидаги узунчоқ столнинг бир бошидан репетитор С а р д о р, бир бошидан Л у и з а жой олган. Х о н и м ўртада. Инглиз тилидан сабоқ...

Ичкаридан элас-элас “Бу кўнгилдир, бу кўнгил” қўшиғининг хиргойиси эши-тилиб туради.

С а р д о р (дона-дона қилиб). Вау, ит из вери экспенсив!

Х о н и м. Нима дегани эди бу, Сардоржон?

С а р д о р. “Вой-бў, жуда қиммат-ку бу!” Қани, такрорланг-чи.

Х о н и м (тили келишмай). Вой-бў, итиз... бери экспансив!

С а р д о р (кулиб). Мана бундай: ит, из, вери, экспенсив. (Луизага қараб).
Теперь ты повтори. Қани, такрорлагин-чи?

Л у и з а (айнан). Вау, ит из вери экспенсив!

С а р д о р. Отлично! Зўр!

Х о н и м. Бу ҳали ёш-да, Сардоржон. Калласи свежий. Ҳам мактабда французчани ўрганган.

С а р д о р. Опа, сиз бирор қоғозга ёзиб олсангиз бўларкан...

Х о н и м. Вой, ана-а, шундай демайсизми! Иди, Луизахон, из дедушкин кабинет листок бумаги принеси. Мои очки тоже, қизим.

Луиза сакраб туриб, энг четдаги эшикка кириб кетади. Икки варақ қоғозу қалам ва кўзойнакни олиб чиқиб, бувисининг олдига қўяди.

Х о н и м. Бу инглиз тили ўлгур роса қийин экан-ку, Сардоржон? Кечадан бери тўрттагина сўзни ҳам ёдлаёлмаётибман-а! Мана бу бижилдоқ (Луизага ишора қилиб) эса сайрагани сайраган! А ну-ка, қизим...

Л у и з а (Сардорга типпа-тик қараб). Ай лав ю!

Х о н и м. Ана!.. Нима деяпти ўзи?

С а р д о р (ўнгайсизланиброк). Сизни роса яхши кўрарканлар!

Х о н и м. Вой, менам буни яхши кўраман-да. Биттаю битта неварам бўлса! Бунинг устига, Ленин... Петербурглардан келган! “Алавию” дедими? Бизларнинг ёшлигимизда шундай бир кўшиқ бўларди, “Алавию, алавию” деб айтарди. Эсизгина!

Ёшлар зимдан бир-бирига тикилиб ўтиради.

Х о н и м (бирдан шовқин солиб). Ҳей, бошқалар қани? Бу савил қолгур инглизчаси битта менга керак экан-да, а! Кла-ара! Кели-ин!..

Ўнг тарафдан сўмкачасини елкасига осиб олган башанг “Оқ каптар” чиқиб келади.

Х о н и м. Ия, йўл бўлсин?

“Оқ каптар”. Спектаклга. Бугун “Дилором” эди...

Х о н и м. Инглизчани ким ўрганади?! Мана, Сардоржон аzza-баzza келиб ўтирибдилар...

“Оқ каптар”. “Самоучитель” китобим бор, мама. Антракт пайтлари ўтириб ёдлаяпман.

Х о н и м. Мэлисизнинг қани?

“Оқ каптар”. Клип олгани кетишган. Тоққа. Клара опамнинг эса бошлари оғриётганмиш.

Шу чоқ телефон жиринглаб қоладию фурсатдан фойдаланган “Оқ каптар” даҳлиз томон ўтиб кетади.

Х о н и м (гўшак қулоғида). Бўсто-он! Ўзингизмисиз, жоним? Хелло, хелло!.. Ҳа, нима бўлди, ўртоқжон? Нега йиғлаяпсиз?.. Нима-а? Тушунтириброқ гапиринг!.. Вой-й! Вой ярамас, вой ифлос-эй! Ростданми? (Кўли билан “чиқиб туринглар” дегандек ишора қилади, ёшлар қанот қоқиб Домланинг бўлмасига кириб кетишади.) Кейин нима қилдингиз?.. Кетига тепдингиз? Вой, мелисага бериб юбормайсизми, ўртоқ! Намозхон эмиш-а тагин! Одамзодни билиб бўлмас экан-а, Бўстонай!.. Бўлгани бўпти, садқаи сар! Уғлингиз билмадими ишқилиб?.. Ҳа, тузук, тузук. Ўзингизни қўлга олинг, жоним. Бир ҳисобда, шу ердаёқ қутулганингиз яхши бўпти. У ёққа борганда бошингизни қай деворга урардингиз?.. Вой эшак, вой тўнғиз-эй!.. Майли, жоним, эртага ўтарман. Бафуржа... Бай-бай! Ўпдим... (Гўшакни жойига илиб, дик этиб ўрнидан туради. Тантанаворлик билан кафтини кафтига уради.) Ҳа-а, ана шундай бўлади, жонгинам! Ўтники — ўтга, сувники — сувга! Кўзингизни ёғ босиб, жа-а шишиниб кетувдингиз! Ажаб бўпти, хўб бўпти! Мана, энди мақтаган Пенсильваниянгизга сўппайиб битта ўзингиз кетасиз!..

Ўртадаги эшикдан бошини пешонабоғ билан танғиб олган К л а р а кўринади.

К л а р а (оғриниб). Ойи, намунча? Бирпасгина бош қўйгани тинчлик йўғ-а!

Х о н и м (ўзини диванга ташлаб, ёнидан жой кўрсатади). Бу ёққа кел. Ўтир бундай. Гап кўп! Бўстон опанг адои тамом! Анови янги эри бор эди-ку, ёш, келишган? Уша, келинига тегишиб қўйибди! Шармандалик! Ўзи аллақайси бир вилоятдан экан. У ёқда бола-чақалариям бормиш. Бўстон уни бойвачча қилиб “иномарка” миндириб кўювди. Ҳеч жойда ишламасди. “Алфонс” дейдими бунақасини? Эртаю кеч уйда намоз ўқиб ўтиради, деб мақтардилар бойвуччам! Ўл бу кунингдан! Кўзинг кўрмиди?!

К л а р а (бу гапларни асло эшитмагандек). Ойи, аммашкамни соғинибман... Бир олдиларига бориб келсаммикан? Келин адресни билади-я? У ерни ўзи топиб, ўзи гаплашиб, бечора аммамни ташлаб келди-ку! Ушандан бери кўзимга балодек кўринади у. Тошбағир! Амма бизники-ку! Ўзи кеча келган бу ойимча нега аралашади оилавий ишларга?!

Х о н и м. Амма, амма! Ҳаммангни дардинг — ўша амма! Бир сассиқ кампирда, намунча!

К л а р а. Ойи! Нега унақа дейсиз — ахир, ўзингизнинг қариндошингиз, аммангиз-ку?!

Х о н и м (ижирғаниб). Қанақа қариндош?! Ҳу-ув гўрдаги аммамми? Шунчаки чатишган жойи борми, йўқми, узоқ бир уруғ бўлса керак-да. Бўзнинг учидек гап...

К л а р а. Бўз? Нима у?

Х о н и м. Эски замонларда шундай бир мўрт, ҳилвилаган мато бўлган. Учидан ушлаб сал тортилса йиртилиб, титилиб кетган.

К л а р а. Аммашкам унақамаслар-ку, ойи, йиртилиб, титилиб кетадиган...

Х о н и м. Э, ким билсин! Шу кампирнинг аслида кимлиги эсимдан ҳам чиқиб кетган. Балки папанга нимадир бўлар...

К л а р а. Америкага бориб жойлашгач, балки келиб опкетармиз, а?

Х о н и м. Бошингга урасанми? У ёқда негрлар хизмат қилади-ку!

К л а р а. Ойи! Э-э!.. (У ўрнидан туриб кетмоқчи бўлади-ю, тўхтаб қолади.) Ие, Луизами? Ўзбекча гапиряпти... Қизиқ!

Х о н и м (қулоғини динг қилиб). Ўшанинг овози! Қизинг ўзбекчани билмасди-ку? Ё булар инглизчани қўйиб, ўзбекча ўрганияптими?..

Л у и з а н и н г о в о з и (ичкаридан, узуқ-юлуқ). Нимага... кетаман... бораман... кўраман...

Х о н и м. Фалати бола экан. Ўзи ҳали ёшгина-ю, гап-сўзлари бирам бамаъни, оғир-босиқ, ёқимтой. Отаси каттакон депутат эмиш. Қаранг, депутатнинг боласи репетиторлик қилиб юрса-я! “Сардоржон, дадангизга айтиб кўрмайсизми, виза масаласида бизга қарашворсалар?” десам, “Дадам бунақа ишларга аралашмасалар кераг-ов”, деб қўяди. Шунақа болалар Америкага борсами!..

Л у и з а н и н г о в о з и (ичкаридан). Мен... кўраман... сени... нимага... яхши... йўқ...

Х о н и м (қошини чимириб). Клара, қара-чи, булар яна бир бошқа тилга ўтганга ўхшайди...

Клара Домланинг бўлмаси томон қадам босганида телефон чўзиб-чўзиб жиринглайди. Хоним илдам бориб гўшакни олади.

Х о н и м. Алё! Ал-ё! Бўсто-он!.. Вой, Викторжон, вы? Извините, пожалуйста. Да, не узнала я вас... Откуда?.. Из Петербурга? Почему?.. Хорошо, хорошо, сейчас! Клара!.. Вот она! Тез! Эринг...

Турган жойида қотиб қолган Клара бир-бир босиб телефонга яқинлашади-да, аппаратни олиб даҳлиз тарафга ўтади.

К л а р а (даҳлиздан овози, узуқ-юлуқ форсча сўзлар). Худи шумо... на, на... бовари на... фиреб, фиреб... гўш кунед... на, на... духтарак... пазмон, пазмон... рўзики ду чашми ман намегирад... ҳо, ҳо... бале... худо ҳофиз...

Хоним икки чаккасини чангаллаб стулга ўтириб қолади.

Х о н и м. Ярашмоқчими булар? Ярашса, Клара қетади-да Петербургига... Ия, Викторниям кўндириб, Америкага олиб кетса-чи? Узи жаҳонгашта-ку у!

Клара ажиб бир кайфиятда хонага қайтиб киради.

Х о н и м. Ҳа? Нима дейди? Тинчликми?

К л а р а (ўйчан). Келмоқчи...

Хоним (ҳовлиқиб). Вой, келсин, келсин, айт! Кейин ҳаммамиз биргаликда... Клара. Бутунлай келмоқчи у! Дунё кезиб чарчабди. Қидирганини тополмаганмиш. Бизсиз яшаёлмасмиш... Келиб ўзбекчани ўрганмоқчи, шу ерда яшаб қолмоқчи... Полиглот-ку у киши, ўнта тилни биладилар!

Х о н и м. Вой-вой, ўрис бўлатуриб-а?.. Сен-чи?.. Америка нима бўлади?

К л а р а (ҳолдан тойгандек). Билмадим, ойи, билмадим. Бошим қотиб қолди. Бунисини кутмаган эдим ўзим ҳам... Виктор келадиган бўлса, қолсам керак-да. Луизаси бор ўртада...

Шу вақт ўзларича ўзбекча сўзлашиб, эшикдан Луиза билан Сардор чиқади.

Х о н и м (бирдан Кларага жаҳл қилиб). Қолсанг қолавер сен! Мана, Луизочкам кетади биз билан! Кетасан-а, жоним? С нами поедешь, да?

Л у и з а (гангиб). Чего? (Сардорга кўз ташлаб олиб, чучук бир талаффузда.) Ни-ма?.. Правильно, да?

Х о н и м. С нами поедешь! В Америку! Я, ты, дедуль...

Л у и з а. Ни-ма? Йок. Я никуда не хочу.

Хоним Луизани кучоқлаб олади.

Х о н и м. Поедешь, жоним, поедешь!

Кутилмаганда, жини қўзибми, қиз бувисининг кучоғидан юлқиниб чиқади-да, аллақандай жазава ичида эгнидаги кийимларини ечиб ота бошлайди. Ҳамма хангу манг.

Х о н и м (ваҳима аралаш, Сардорга). Нима бўлди ўзи бу қизга?

С а р д о р (елка қисиб). Билмасам. Ўзбекчани ўргат, деди. Ўргатдим. Бўлди.
Л у и з а (чинқириб). Не хочу! Йо-ок! Йо-ок!..
К л а р а. Перестань, дура!

Луизани жазавадан тўхтатиш қийин — Сардор бориб чироқни ўчиради.

ЕТТИНЧИ МАНЗАРА

Ўша кўриниш. Хоним, Клара, “Оқ каптар” кечки таомдан сўнг чой устида. Мэлис ҳали ишидан қайтмаган. Луиза ичкари хонада ўзбек тилидан сабоқ олаётир. гоҳ-гоҳ овозлари қулоққа чалинади.

Ўтирганлар олис Америкадан туриб “телефон очган” Раҳматуллоҳ Жийдалининг пастак столчадаги кучайтиригич ускунадан чиқаётган овозига диққат билан қулоқ тутган. Биз ҳам унинг сўнгги сўзларини эшитиб қоламиз.

Жийдалий (овози). Уйнинг сотилгани яхши бўлибди, янгамулло... Домулломуз ҳали Жийдалидан қайтмагандирлар. Майли, майли. Килорахон синглимиз яхши юрибдиларми? Лўйзахон-чи? Ман у кишига қўп савғолар олиб қўйганман, келганда кўрадилар... Ҳаммага мандан дуои салом бўлсин, янгамулло! Сизларга интизорман...

Хоним (ўтирган жойидан телефон тарафга талпиниб). Раҳмат, раҳмат, укажон! Сиз ҳам уйингиздагиларни сўраб қўйинг! Келаси ҳафта билетларимиз тайёр бўлади. Худо хоҳласа, тез кунда кўришамиз. Хайр! Хайр! Упдим...

Алоқа узилиб, телефон чўзиқ ду-дудлашга тушади. “Оқ каптар” туриб уни ўчириб қўяди.

Х о н и м. Мана, уй тайёр! Энди бизнинг Америкада ҳам уйимиз бор!.. Қанақа жой деди? Оклахомами? Оклахома... Номи мунча хунук! Қишлоқ-пишлоғимикан ё? Ҳозирча бўптурар-а, қизлар?

К л а р а. Нима фарқи бор? Америка бўлса бўпти-да сизга!

Х о н и м. Вой, анов Бўстон ўлгур Пенсильванияга кетяпти! (Ҳавас билан.) Пенсильвания!

“Оқ каптар”. Нью-Йоркнинг ўзидан бўлмабди-да, мамуль? Эсизгина. У ерда Ҳиллари хоним сенатор-а!

Х о н и м. Нью-Йорк деганлари — марказ, жоним! Прописка масаласи қийинроқ бўлса керак-да.

“Оқ каптар” (бетоқатлик билан). Қачон кетарканмиз-а, э худо? Калифорния-га Голливуднинг суперзвездаси Шварценеггер губернатор бўлармиш...

Ишдан қайтган Мэлис кириб келади.

М э л и с (хотинининг гапини эшитган шекилли). Йўл бўлсин, йўл бўлсин? Х о н и м (суюнчилаб). Раҳматжон аканг телефон қилди ҳозир. Уй масаласи ҳал бўлганмиш! (Хушламайроқ.) Ок... Оклахома деган жойданми...

М э л и с. Сизга қолса — Филадельфия, Флорида, Виржиния деган жойлардан бўлсин-да, а?

Х о н и м. Пенсильвания...

М э л и с. Борига — барака демайсизми, мамуль!

Хоним телефонни кўтариб даҳлизга чиқади.

Х о н и м (овози). Бўсто-он! Ўзингизмисиз, жоним? Хелло, хелло...

Мэлис дастурхон бошига ўтиради. “Оқ каптар” ошхонадан таом келтириб, унинг олдига қўяди: ош бўлсин!

К л а р а (ташвиш билан). Ойим илгари бунақа эмасдилар-а, Мэлис? Қандайдир галатироқ бўлиб қолгандайларми...

М э л и с (овқат еятуриб). Энди сезибсиз-да, опагинам! Бозорчими, Бўстончими бўлганларидан бери шунақа...

Клара билан “Оқ каптар” ниманидир пичир-пичир қилиб ошхона томон чиқади. Телефонда сўзлашиб бўлган Хоним келиб Мэлиснинг рўпарасига ўтиради.

М э л и с (овқатини еб бўлган). Мамуль, ўша ёққа кетиб нима қилдиг-а? Тошкентимизнинг ўзи яхши эмасми?

Хоним. Вой, энди ми? Ҳаммаси тайёр бўлганда-я?! Бунинг гапини қаранг! Дача сотилган бўлса! Бу уйни ҳам эрта-индин бўшагиш керак бўлса!.. Нима деб валди-раяпти ўзи бу бола, тавба! У ёққа бориб... вой, нима қилардик... Муҳаббат Шамаевалар неча-неча йил олдин кўчиб кетган. Ҳамма ўша ёққа кетяпти-ку! Бутун дунё!

Мэлис. Бутун дунё борса... сиғармикан? Мол-матоҳи ҳаммага етармикан? Умуман, ўша ёққа боришдан мақсад нима ўзи? Кўрмоқчи эдингиз — бориб келдингиз, кўрдингиз!..

Х о н и м. Мақсад? Мақсад — яхши яшаш!

М э л и с. Нима, ёмон яшаяпсизми? Масалан-да, сиз ўзингиз ёмон яшаяпсизми?

Х о н и м. Бундан ҳам яхши яшагим келади! Билдингиз, Мэлисвой! Бу ерда кундан-кун нон қиммат бўлиб кетяпти!..

М э л и с. У ёқда арзон эканми, мамуль! Бу ёғи ёшингиз ҳам...

Х о н и м (бирдан портлаб). Гапир, гапир! Сиз энди ёшингизни яшаб бўлдингиз... Шундай демоқчимисан? Хўп, шунча яшаб нима кун кўрдим? Умргинам сенларнинг ташвишингда ўтди! Ҳар гал туққанимда тўрттадан тишим тўкилган! (Оғзини очиб ясама тишларини кўрсатади.) Бу ёғига ҳув Дубайдан тортиб Деҳлию Истанбулларгача қатнаб... Шуми ҳаёт?! Шунинг учун туғилганмиди онанг, хўш? Ёки яна қайтиб келаманми бу дунёсига? Сен келасанми, айт! Ё папангми?.. Одамлар қандай яшаётганини мен кўриб келдим! Нима, бизнинг ҳаққимиз йўқми? Бизам одам, инсон фарзанди! Умр бўйи бундай бир бемалолроқ яшашни кутиб ўтдим-а! Энди етдимми деганингда... Ростини айтсам — шуни деб текканман папангга ҳам! “Аспирант эмиш, катта олим бўлармиш!” деб овозаси Жийдалини тутган эди. Шунисига учибман мен аҳмоқ! Раиснинг ўғли орқамдан соядек эргашиб юрарди-я!..

М э л и с. Шукр қилинг, эна, шукр!

Х о н и м (сескангандек). Эна?! Бу нимаси энди?

М э л и с. Жийдалигизда ойисини “эна” дейди-ку, эсингиздан чиқдимми? Ўша ёқда туғилганимда, мен ҳам Мэлис-пелис эмас, Менгликул ё Маматкул бўлармидим балки... Кларангиз — Кароматми, Каримами...

Х о н и м (совуққана). Ҳай, майли, майли... Нимасига шукр қилай, қани, айт? Академик бўладиган одам мана шу уйини анови Раҳматжонга ижарага бериб, ўзи неча йил шаҳардан узоқ бир яйдоқликка чиқиб яшади. Билсанг, куни ўтмай қолганидан қилди бу ишни! Езганларини мошинкалатишга ҳам пули йўқ эди ўшанда... Нимасига шукр қилишим керак? Папанг... даданг дўхтирлик ишини неча марта қайтадан ёзганини биласанми?! Бошида “Урта Осиёнинг чор Россияси томонидан истило қилиниши” деб ёзган — ўтмаган. Сўнгра “қўшиб олиниши” деб ёзди — яна ўтмади. “Қўшиб олинишининг ижобий аҳамияти” деб ёзганидан кейингина иши қабул бўлди. Неча-неча марталаб Москваларга қатнади, эҳ-ҳэ! Мана, бугун энди босиб олинишининг салбий оқибатларини ёзиб ўтирибди! Нима қилсин шўрлик? Яна ўзгариб қолмасмикан деб ҳозиргача қалтирагани қалтираган. Юрак олдириган-да. Бирортаси ана ўшаларни титкилаб қолса, юзим шувут бўлади деб кўрқади. Унвон-пунвонимни опкўяди деб...

Мэлис. Шуни текшириб ўтирадиган аҳмоқ бор эканми, эна! Текширса... у замонда ҳамма шундай ёзган-ку! Текширса, унвондор одам қоладими Узбекистонда?! “Ёқлайсиз-чи, ёқлайсиз! Фалончидан қаерингиз кам?” деб ўзингиз ҳам дадам бечорани эговлаб туриб олгансиз-да!..

Хоним. Тўғри-да. Қўймадим! Лекин шунча қилган меҳнати эвазига бугун нима топди? Мана, қирқ йил бўладики, эр-хотин илҳақ яшаймиз: эртага яхши бўлқолар, индинга яхши бўлқолар... Қани, қани?! Сезиб тураман-да, гоҳида ҳатто анови яқин шогирди Турсунбой билан ҳам хуркиброқ муомала қилади даданг...

М э л и с. Йўғ-э! Ғалати гапларни гапирасиз-а, эна! Бугун энди нимадан, нимасидан кўрқиш керак экан? Кўрқса, ана, Ватанни сотганлар кўрқсин! Халқнинг пулини ўмариб, ҳў-ўв чет эл банкаларига жойлаб ётганлар кўрқсин! Дадам нимадан кўрқадилар? Умуман, нега бунча ваҳима, дод-фарёд қиласиз, эна? Сиз айтаётган ўша яйдоқлик баҳонада обод бўлди. Қўшқават иморату бассейнлар!.. Мана, элликка уриб, анови устомон укажонингизга элтиб ҳам бердингиз!

Хоним. Вой, осонликча бўптими у? Менинг юртма-юрт сарсон кезганларимчи! Яхшиямки, бахтимга Раҳматжон укам бор экан, барака топсин...

“Дарсхона” эшиги очилиб, Луиза билан Сардор чиқади.

С а р д о р (Мэлисга). Ассаломалайкум.
Л у и з а (таталай-таталай). Бувиджон... биза кучага чиксак хоп?
Х о н и м. Иди, жоним, иди. (Мэлисга.) Бинойидек ўзбекчалаб қолди буям,
тоғаси!

Ёшлар чиқиб кетади.

М э л и с. Куёв ҳам тайёр денг жиянчамизга? Қутлуғ бўлсин!

Х о н и м. Бу нима деганинг? Яхши бола у. Отаси — депутат!

М э л и с. Айни муддао экан-да!

Х о н и м (ўқрайиб). Ҳой бола, бугун сенга бир бало бўлганми ўзи? Гапирган гапи заҳар, ilmoқли-я! Ё кайф-пайфинг борми?

М э л и с. Кайф? Бир мартагина оғзимизга олиб, тавба қилганмиз, биласиз!.. Эна, бу Амеркангизда неча йил яшамоқчисиз ўзи?

Х о н и м. Неча йил деганинг нимаси? Яшайверамиз-да. Доимий.

М э л и с. Кейин деяпман, ҳув кейин? Ё ўша ерларда?..

Х о н и м. Нафасинг бунча совуғ-а! Худо сақласин! (Бирдан ўйчан.) Қара, шунисини ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман. Ҳай, пешона-да, худонинг айтгани бўлар... Нимага сўраяпсан буни?

М э л и с. Шу, менинг оёғим тортмаяпти-да сира... Дарахт ҳам бир жойда кўкаради, эна!

Х о н и м. Кўкармай кетсин! Биз дарахт эмасмиз-ку! Бормай бўпсан! Ана, хотининг қанот қоқиб турибди...

М э л и с. Кетса кетаверсин! Бу йил ҳам унвон тегмай қолди — аламзада у. Бориб Америка Кўшма Штатларида хизмат кўрсатган артист бўлмоқчи шекилли. Майли, ўзи билади. Муҳаббат Шамаева Нью-Йоркдамиди ресторан очган деб эшитаман. Уша ерда тунги мижозларнинг кўнглини овлаб юрар...

Х о н и м (аччиқланиб). Оғзингни юм-э, шарманда! Одам ўз хотинини ҳам...

М э л и с. У менга хотин эмас. У сизнинг келининги! Чала академикнинг келини! Мақсади шу экан, мана, етди... Илашиб келган у менга! Мошинанинг юкхонасида! Ҳануз ақлим ҳайрон-а: қандай қилиб бу?.. Хотин бўлса, ҳозиргача бола-пола туғарди — қани?! Унвон-унвон деб ўлган бунингиз! Тавба, шу савилдан қуруқ қолганига аччиқма-аччиқ, Америкага жўнайдим хотин дегани?! Ахир, унвонли бўлиш учун бирор соҳада, аниқроғи, бирор кишига яхшилаб хизмат кўрсатиш керак...

Хоним. Бас қил энди! Сени бугун жин чалгани аниқ экан! (Бир нафас сукут сақлаб.) Боя телефонда Раҳматжон укам сенга...

М э л и с. Акам денг! У одам етмишга қараб кетяпти, эна!

Х о н и м. Вой, ёш кўринади-ку? Узи “опа-опа” деб юради доим...

М э л и с. Керак бўлса, дадам тенги одам, мендан ҳам ёш кўринади. Керак бўлса! Бой отамга шу керак-да!

Х о н и м. Нимага керак экан? Намунча?..

М э л и с. Эна, ўзингизни гўлликка солманг!..

Хоним. Майли, майли. Ишқилиб, шу опагинангнинг бошини пана қилсами, девдим-да. Майли, иккинчи хотин бўладими, учинчими... Хотини қасалмандроқ экан ўзи... Бадавлат одам... Бу ўлгуриг эса анови саривойи билан қайтиб ярашмоқчи!

М э л и с. Опамни қўйиб туриг. Бой ота неварангизга харидор!

Хоним (таажжуби ортиб). Вой, келин қилмоқчидир-да? Угиллари уйланган-ку! Ё... бирортаси ажрашибдимми?

М э л и с. Уғлини бошига урадимми, ўзи турганда!

Хоним. Вой, вой, нималарни валдираяпсан-а, Мэлис! Эс-песинг жойидами ўзи? Бу гўдак-ку ҳали, энди ўн саккизга киради-я?!

М э л и с. Укажонингизнинг назарида мўлжалдан икки ёш ўтибди... Эна! Бу ёғини эшитинг бўлмаса! Мен ўзимни мастликка уриб ётганман, саудиялик ошнаси Дониёр ҳожига айтган: “Оталари ўрус экан-у, аммо ўзлари жаннати бир пари, кўзлари кўкимтир! Ҳайфки, ёшлари ўтиб қоляпти-да. Эрта-индин ўн саккизга чиқсалар керак...” Бу гапни мен ўзим тўқийманми?!

Х о н и м. Ҳой, ҳой, бас! Юм оғзингни! Шундоқ олижаноб, покдомон одамни сен бола...

М э л и с. Ифлос, иймонсиз одам денг! Расво бир бузуқи денг! Охири жазосини олди — синди, корхона-порхонаси билан қўшмазор бўлди! Мана шу уйни сотиб яхши қилдингиз, эна, наҳс босиб кетган эди ўзи. Эҳ-ҳэ, кимларни қўлдан ўтказмади бу ерда!..

Х о н и м (ўзини йўқотиб қўйган). Ҳой, бўлди, бўлди! Сен қаёқдан биласан, ахир? Тухматчи!

Мэлис (шартга ўрнидан туриб). Ўзим шерик эдим десам, ишонарсиз?!

Хоним (телбаланиб, бошига “тақиб” олган кўзойнагини ўғлига отади). Йўқол, ифлос! Ҳе, башаранг курсин! Бормасанг борма, лекин бир мўмин-муслмонни бундай маломат қилмагин-да, ҳайвон! (Баттар жазавага тушиб.) Қол! Менга деса — ҳамманг қол! Ўзим кетаман! Битта ўзим кетаман!

Мэлис (онасининг важоҳатидан чўчиб ошхона томон чекинаркан). У ёқлар ҳам сиз ўйлаганчалик жаннат эмасдир, эна! “Америкада яшайман деган одам Кеннеди аэропортига бориб тушган заҳоти кўкрагидан юрагини юлиб олиб, оёғи остида эзгилай-эзгилай, шундан кейингина доллар юртига қадам босмоғи керак. Жаҳаннам, жаҳаннам!” дерди-ку анови укажонингиз! Эсингиздан чиқдими шу гаплар?

Х о н и м (эсини йўқотиб). Бораман! Жаҳаннам бўлса ҳам — бораман! Юракни олиб эзгилаш керак бўлса, эзгилайман! (Сапчиб туриб депсилади, оёғи остида гўё ниманидир эзиб-янчади.)

СЎНГГИ МАНЗАРА

Шип-шийдам хона. Деворлар яланғоч. Гилам қоқилган жойи оқариб турибди, унда-бунда қоziқларнинг ўрни кўзга ташланади. Тўрдаги девор этагига қаторлаштириб катта-кичик жомадонлар териб қўйилган, ҳар хил қути-қутичалар. Уй соғилган, Америкага жўнаш таралдуди.

Номозшом палласи. Уртадаги стол атрофида Х о н и м билан Сардор. Луиза бир четда китоб ўқиб ўтирибди. У ҳар замон ер остидан

Сардорга қараб-қараб қўяди.

Хонимнинг аввалги шашти йўқ, сўлгин, касалнамо. Бошини саватдек қилиб дурра билан танғиб олган.

Х о н и м (қўлидаги “сабоқ дафтари” — ўша бир варақ қоғозни тапиллатиб столга уради, қоғоз учиб ерга тушади). Қуриб кетсин инглизчасиям! Қанақа тил экан-а бу, сира каллага кирмайди-я! Ўзингиз биз билан бирга кетсангиз-чи, а, Сардорбек?..

С а р д о р (Луизага бир назар ташлаб). Магистратурага бориш ниятим бор ўзи... (Бир ўйлини олиб.) Лекин гап қаерда ўқишдагина эмасдир. Ана, Кембрижу Оксфорд дипломларини қўлтиқлаб бекор юрганлар қанча!

Х о н и м. Мендаям уч-тўрттаси ётибди... ҳов сандиқда, моғорлаб. Бугун, мана, қўриб турибсиз — опангиз бизнесвумен!

С а р д о р. Замон доим шундай бўлиб қолавермас, опа... (Одатдагидек жиддий маромда гапга киришади.) У ҳам бамисоли бир кема. Тўфон туриб чайқала бошласа ё бирон жойи тешилса, унга қарши чораси ҳам топилар. Акс ҳолда, ағдарилиб кетади, фарқ бўлади-да. Худо кўрсатмасин — яна Нуҳ пайғамбар замонидаги тўфон денг! Тарихда неча бор такрорлангандир бунақаси...

Х о н и м (таажжуб билан). Нуҳ пайғамбар, тўфон... Бунча гапни қаёқдан биласиз-а, Сардоржон?

С а р д о р (ажабланиб). Китобларда бор-ку бу!

Х о н и м. Китоб, китоб... Шунинг ўзи билангина иш битмас экан-да, укам! Ана — домлангиз, умрлари китобнинг орасида ўтган...

К л а р а киради. Оёқ остида ётган ҳалиги қоғозни олиб, у ёқ-бу ёғига қарайди-да, орқа томонини ўгириб ўқий бошлайди. Ўқиб бўлгач, онасига узатади.

К л а р а. Ўқидингизми? Сизга-ку. Дадамдан... (У бармоғи билан кўзёшини артиб, ошхона томон юради.)

Х о н и м (ҳанг-манг, қоғознинг орқа-ўнгига тикила-тикила, уни Сардорга тутқазади). Сиз ўқиб беринг, Сардоржон. Қурғур кўзойнагимни синдириб қўйибман денг, кўзим ўтмаяпти... Бу менинг инглиз тили қоғозим эди-ку, орқасига қарабмиз-да...

Сардор(ўқий бошлайди). “Хоним... Ўчирилган... Азизим Роза Ҳасан... Ўчирилган... Бибиробия! Мен бу гапларни сенга кўпдан бери айтолмай келардим. Жийдалига жўнашдан олдин хат қилиб ёзишни маъқул билдим. Хотин! Мен сенинг олдингда, фарзандларимнинг олдида беҳад айбдорман. Ўйлаб кўрсам, умрим хатоларга тўла экан. Шу хатолар... ўчирилган... адашувлар орқасида, билиб-билмай, сизларнинг ҳам ҳаётингизни барбод қилибман. Роза Люксембургга ҳавасан мен сени — Роза, Клара Цеткинга ўхшатиб қизимни — Клара, ёлғиз ўғлимни эса,

биласан, ўзим умримни бағишлаган ғоя йўлбошчиларини эслаб — Мэлис деб атадим. Шу руҳда тарбияладим. Балки кўпгина бемаъниликлар шундан ҳам бошлангандир. Бўлмаса, менга ким қўйиб эдики... Узим бир Жийдалидан чиққан Жўрақул бўлсам! Кўрмаганнинг кўргани ёмон экан, Бибиробия! Замонни айбламоқ энди бефойда. Бари-барига ўзим айбдорман. Сени — биппа-бинойи муслима аёлни ўзимча замонавийлаштирмақчи бўлдим-а! Бунинг оқибатини билганимда, худо ҳаққи, уйдан ташқарига чиқармасдим сени!.. Уқийверайми? (Сардор Хонимга қараб олади. Хоним карахт — миқ этмайди.) Албатта, мен ҳам кўп қатори янги замондан хурсандман, лекин ошқора риёкорлик, таъма билан уни олқишлаш кўлимдан келмади. Начора, эътиқодимни ўзгартиролмадим. Кексайган чоғимда тўнимни алмаштиришга номус қилдим чоғи. Хатолардан иборат умримда яна гуноҳга ботмайин дедим-да. Қўй, хув доно Ялангтўш айтганидек, “Шу йўлдан келдим, шу йўлдан кетай!” Сени эса тутган йўлингдан қайтара оладиган зот йўқ бу дунёда. У — ўлган. Уша — менман! Майли, билганингни қил! Кетсанг кетавер Американга! Мен энди Жийдалида қолсам керак. Отам-онамнинг хоку суяги ўша ерда! Етти пуштим ўша ерда! Бир куни келиб қазом етганида бегона юртларда гўрма-гўр кўчиб юрмайин, қўй! Бир йилдан бу ёғига, ўша Америкага кетиш васвасани бошланганидан бери ўйлайман. Энди қарорим қатъий — мен бормайман! Кларанг... ўчирилган... Комиланга айт, иложи бўлса, қизини бирор мусулмонга узатсин, у ёқларда ҳам топилар... Мэлис мендан ранжиб юрмасин. Айтиб қўй, ундан норози эмасман. Уни йўриғимга солишга беҳуда уринган эканман. Майли, билганидан қолмасин. Мусиқачи бўлса — бўлар, Жийдалидан ҳам шунақаси чиқса чиқибди-да! Робия, сендан илтимос, кетишларингдан олдин бир бориб анови шафокаш аммамиздан хабар олинглар, хўпми? Эҳтимол, кейинроқ ўзим келиб у кишини қишлоққа олиб кетарман. Яна бир гап. Турсунбой кўрниб қолса айтарсан. Менинг умидимда бўлмасин. Ишини ёздирмоқчи бўлса, бошқа бирортасини топсин — мен энди унақа номаъқулчиликка боролмайман. Умуман-ку, илми хор қилмай, ўзга бир соҳанинг тизгинини тутгани маъқул эди шу бола. Майли, буям менинг бўйнимдаги бир гуноҳ. Бошидаёқ отасининг — пахта терими мавсумида Мирзачўлдан топган раис биродаримнинг юзидан ўтолмаганман... Иложини топиб пулини қайтариб берсанг. Охирги гапим: анови Раҳматуллоҳ шайтондан хушёр бўл, Робия! Кўнгли тоза эмас у одамнинг. Билишимча, Жийдалига ҳам алоқаси камроқ. Унинг ватани — бошқа... Бибиробия! Худо ёр бўлсин сизларга, хотин! Биз энди кўришолмасак керак. Дийдор қиёматга қолмаса деб кўрқаман. Яна бир ўйлаб кўрарсан. Балки... Бор айбим учун сенинг, жигаргўшаларимнинг олдида тиз чўкиб уэр сўрайман! Рози бўлинглар! Алвидо! Гуноҳкоринг Жўрақул”. Бўлди...

Хоним (аянчли бир ҳолатда). Қачон ёзилган экан, қаранг-чи?

Сардор. Икки минг биринчи йил тўртинчи сентябрь!

Хоним. Бугун нечанчи?

Сардор. Бугун... ўн биринчи эди шекилли.

Хоним Бир ҳафта!.. Бу одамдан нега шу кунгача дарак йўқ десам... Васият, худди васиятномага ўхшайди, тавба! Столларига ташлаб кетган эканлар-да... Қарамабман ҳам. Луиза, манови қоғозни қардан олувдинг?..

Шу маҳал эшик кўнғироғи жиринглаб қолади. Клара даҳлиз томон ўтиб, эшикни очади.

К л а р а (севиниб). Аммашқам! Аммажоним келдилар!

Клара А с а л х о л а ни қўлтиқлаб хонага бошлаб киради.

Одатдаги салом-алик, ачом-ачом. Бу орада Сардор билан Луиза аста сирғалиб ичкари хонага кириб кетади.

Асал хола. Кеча бир туш кўриб эдим, кўнглим алағда бўлиб, сизлардан хабар олгани келдим, айланай.

Х о н и м (сипогарчилик юзасидан). Хуш кепсиз, амма. Зерикмаяпсизми у ёқда? Ўрганишиб кетгандирсиз?..

А с а л х о л а. Мен ҳозир бошқа жойдаман, Рўза... Робияжон! Худди мана шу сизларниқига ўхшаган бир уйда давру даврон қилиб ўтирибман, айланай.

Х о н и м. Вой, нега?! У ер-чи? Нима бўлди?

А с а л х о л а (мароқ билан). Э, сўраманг, айланай, бу ёғи қизиқ бўпкетди! Яллачи келинимиз, Мэлисоннинг аёли-да, мени элтиб қўйган курорт жойда бир ҳафтами, ўн кунми турдим-да. Ҳаммаёғи дарахтзор каттакон боғ денг! Бари ўзимга ўхшаган қари-қури. Ушалар билан галалашиб юриб эдим, бир куни ёш бир

эр-хотин келиб, мени уйларига олиб кетди. Катталарим билан гаплашган бўлса керак-да, фаҳмимча. Узлари олис бир юртга послами, нима дейди...

К л а р а. Элчидир-да, элчи!

Асал хола. Ҳа-а, шундай бўлиб кетаётган экан. Уч йилгами, тўрт йилга. Эр-хотин. Қизчалари ўзлари билан бирга. Уғиллари эса бу ерда институтда ўқийди. Ушанга қараб туриш керак экан. Ҳам денг, уй-жойга эгалик қилиб. Бирам ювош, бирам батартиб болаки...

Х о н и м. Қаёққа кетишди дедингиз? Америкага эмасми?

А с а л х о л а. Шунисини сўрамабман-а, Робияжон. Ишқилиб, жуда олис бир жой. Шухратжон, ўғиллари-да, янаги йил ўқишини битирса, келиб бизниям опкетишармиш ўша ёққа...

Х о н и м (бетоқат бўлиб). Амма, сизлар мана, Кларахон билан гаплашиб ўтиринглар. Кечадан бери менинг сал мазам йўқроқ. Кириб бирпас чўзилай. (У ётоқ бўлмага қараб юради.)

К л а р а. Амма, доим шуну сўрайман деб юраман: сиз бизларга қандай амма бўласиз? Ўзингиз Асал хола-ку!

А с а л х о л а. Асал бўлмайлар кетай, болам! Отим шундай бўлгани билан, Робияжон тўғри айтади, ўзим бир заҳар, қатрон! Пешонам ундан баттар шўру шўрон!.. Иби, шу вақтгача билмасмидинг, Киларажон? Домланинг кўнгилларига келмасин-у, аслида мен сизларга чин амма бўламан. Мана шу энанг — Бибиробия менга тус жиян! Раҳматли бобонгнинг кенжа синглисиман-да. Даданг ҳам менга қариндош, айланай. Тўғри, узокроғ-у, лекин хеш, чатишлигимиз бор. Она томондан. Домла билан холавачча бўлаимизми-ей, эсимдан ҳам чиққан, ишқилиб, қариндош-да-э! У ёғини сўрасанг, отанг билан энанг ҳам бир-бирига бегона эмас... Айтгандай, Домла кўринмайдилар?

К л а р а. Бугун-эрта келишлари керак. У ёққа жўнаш олдидан қишлоқларини бир кўриб келмоқчи эдилар.

Асал хола. Ҳа-а... (У ёқ-бу ёққа аланглаб.) Тайёр бўлқопсизлар ўзи... Ҳай, қолганини эшит бўлмаса! Бу шўрпешона амманг икки қатла эр қилди — иккови ҳам ўлди. Худойим биргина тирноқни ҳам раво кўрмади-я! (Узоқ тин олади.) Энанг Домладан қолишмайин дедими, мен ҳам олим бўламан, деб туриб олди. Бу ёқда Мэлисжон ҳали гўдак, унга қарайдиган одам йўқ. Шуйтиб кепқолганман-да мен бу ёқларга, болам. Мана, энди Шухратжонга қараб ўтирибман, бегона бўлсам... Ишқилиб, амманг ҳамма замондаям меҳнати билан кун кўрган, айланай. Қолган бари бекор экан... Ҳай, ўзингдан гапир. Зерикмай-торикмайгина ўтирибсанми?

К л а р а. Ўзим... (аламнок жилмаяди) туғилган ватанимда чет эллик бегона бўли-иб ўтирибман, аммажон. Беватандек гап-да!

Ташқари эшикнинг қулфи шиқирлаб, хонага “Оқ каптар” отилиб киради. Рангида ранг йўқ. Асал холани кўриб, вой, бу кампир яна нима қилиб юрибди дегандек, таққа тўхтади.

“Оқ каптар” (жонҳолатда чинқириб). Мамуль! Маму-уль!

Ётоқ бўлмадан кўзлари қизарган **Х о н и м** чиқиб келади. Сардор билан Луиза ҳам кўринади.

Х о н и м. Ҳа, жоним, тинчликми? Нима бўлди?

“Оқ каптар” (ваҳима билан). Эшитмадингларми? Вой, даҳшат, даҳшат! Америка портлабди! Портиллаб кетибди, мамуль!

Х о н и м. Бу нима деганингиз? Вой, нега портлайди Америка? Тушунтириб гапирсангиз-чи, жоним! Ўзингизни босиб олинг бундай...

“Оқ каптар” (ўзини босолмай). Шу, портлабди! Театрда ҳамманинг оғзида шу гап! Телевизордан кўрсатганмиш!..

Х о н и м. Телевизор... йўқ. Сотилган... Ростми шу гап ўзи? Алахсирамаяпсизми ишқилиб?

“Оқ каптар”. Рост! Рост! Ўлгур террорчилар портлатибди! (Йиғламсираб.) Энди нима қиламиз-а, мамуль? Қаёққа кетамиз энди?!

К л а р а (чимчилагандек). Кетмайсиз. Қоласиз шу ерда.

Х о н и м (шилқ этиб стулга ўтириб қолади. Алам-изтироб билан). Да! Шунча чопачоп, шунча таралдуд! Шу-унча харажат! Энди нима қилдим-а?! Уй-жой сотилган, пул йўқ...

К л а р а (совуққина). Кўнғироқ қиласиз Америкага! Раҳматжон ака анови виллани сотиб, пулини жўнатади. Уй-жойимизни қайтариб оламиз. Шу!

Х о н и м. Америка... портлаган-ку! Пул қоладими?! Пул йўқ энди, пулларим йўқ!..

К л а р а. Америка катта мамлакат, ойи, катта мамлакат!

Х о н и м. Йўқ, қизим, кўчада қолдик, кўчада! Бошпанасиз, куп-қуруқ!.. Қаерда, қандай кун кўрамиз-а энди?..

А м м а (кўрқа-писа). Бизларникида туриб турарсизлар. Кенг-мўлгина. Беминнат...

К л а р а. Жийдали-чи?! Жийдалига борасиз! Дадамнинг ёнларига...

Х о н и м. Вой! У ерда... уй-жойимиз йўқ-ку? Ҳамма ҳар ёққа тўзғиб кетиб, у ердаям одам қолмаган деб эшитаман...

К л а р а. Бирор вайрона топилиб қолар...

Х о н и м. Вайронада яшайманми ҳали, вой!

К л а р а. Ҳаммаям кошонада яшамаяпти-ку, ойи!

Хоним (алаҳлаётгандек). Жийдали... узо-оқ! Қандай борамиз?

К л а р а. Америка яқин эканми?!

Х о н и м. Америка... Америка... портлаган... Шошма, Бўстон нима қилаётган экан, сўрай-чи? Ие, айтгандай, унинг ҳам эри кетиб қолган. Ҳамма... ҳаммаси кетган-а, тавба! У нима қиларкан энди?.. Во-ей, шундоқ чарчадимки!.. Қаёққа қараманг — портлов! Қаёққа қараманг — портлов! Шуларга кўшилиб мен ҳам портлаб кетсам қанийди!..

Шошилиб хонага М э л и с кириб келади. Бежо, безовта.

М э л и с. Эшитгандирсизлар?

“Оқ каптар” (бесабр). Эшитдик, эшитдик. Портлабди. Америкада...

М э л и с. Жийдалида портлади... (Хоним ногаҳон ўзига келиб, кўзини очади.)

Бўлинг тезроқ, энажон, жўнаш керак! Жийдалига!

Х о н и м (хушёр тортиб). Нима қиламиз у ерда?

М э л и с (базўр ўпкасини босиб). Эрингизнинг жанозасига бормайсизми?!

Х о н и м (ваҳима ичида). Нима?! Нима деяпсан?!

М э л и с. Дадам оламдан ўтибдилар! Тўсатдан! Ҳалигина хабар келди... Дадажон!.. (Хўнграб юборади.)

К л а р а (укасига кўшилиб). Вой, дадажони-им!..

Х о н и м (эси оғиб қолган). Ия, нега, қачон, қандай? Вой, шўрим!.. Энди нима бўлади?!

М э л и с (йиғи аралаш). Бўлинглар, бўлинглар! Тез! Ҳозир Турсунбой келади, жўнаймиз!

Ҳамма йиғи-сиғи билан хоналарга тарқаб кетади. Ёлғиз Асал хола қолади. У таппа ерга ўтириб олади-да, беихтиёр қафтларини бир-бирига уриб гўянда бошлайди.

Асал хола. Ҳаҳ, домлажон, домлажон-а! Бир келдингизу бир кетдингиз-а, домлажон-а! Сиздай одам бормиди-я, домлажон-а! Сиздай олим бормиди-я, домлажон-а! Бир авлиё, бир доноси сиз эдингиз! Бу уйларнинг подишоси сиз эдингиз! Жаннатлардан ато этсин, домлажон-а!..

ЭНГ СЎНГГИ МАНЗАРА

Ўша таниш бўм-бўш хона. Икки томондан икки киши кириб келади. Булар — ёшгина эр-хотин.

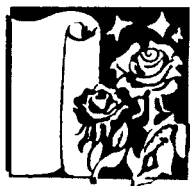
Хотин. Яхши, менга ёқди. (Қатор эшикларни бир-бир кўрсатиб.) Мана буниси — Зилолангизники, униси — Фаррухбекка, ҳув анови бўлса... Ким яшаган бу ерда олдин? Қанақа одамлар экан? Америкага кўчиб кетишди, деганмидингиз?.. Эр. Ке, шуларнинг ҳаққига бир дуо қилиб кўяйлик...

Эр-хотин ёнма-ён чўнқайиб ўтиради.

Эр. Аузи биллоҳи минаш шайтони ражим, бисмиллоҳир раҳмони раҳим...

Парда

Томоша тугаб, парда ёпилганидан кейин ҳам тиловат садолари эшитилиб туради.

Шукур Курбон

* * *

Не тонгки, Истиқлол — буюк бир қисмат
 Насиб этди менга, менинг халқимга.
 Оллоҳ беравермас уни ҳар кимга,
 Ҳаммага ҳам қилмас бундай мурувват.

Демакки, халқимда Худога ёққан
 Қутлуғ бир жиҳат ва хислат бор эди.
 Балки эътиқодда барқарор эди,
 Балки томирида мўъминлик оққан...

Ўша кун аввалроқ келмади нега,
 Лойиқ эмасмиди бу бахтга шоир —
 Чўлпон, Қодирийлар ҳам Усмон Носир?

Балки Парвардигор ишонган сенга,
 Бизга, Юртбошига уни ёқлар деб,
 Ёқлар-да, ёқлар-да, омон сақлар деб.

* * *

Бизга бу саодат осон келмади:
 Буюк Истиқлолнинг илк йилларида
 Бомбалар портлади, ахир, йўлларда,
 Солиб юракларга хавотир, хадик.

Лекин бу тасодиф эмасди фақат:
 Дунёнинг ким қанча манзилларида
 Бизларга нисбатан кўнгилларида
 Кир сақлаб яшарди аҳли хусумат.

Портлаган — бомбалар эмасди, асло,
 Ҳасад эди, кўра олмаслик эди.
 Қабоҳат жазосиз қолмаган аммо.

«СОҲБИЛАР
 ҚУЛУ АМБАРИ» ДАР

Унутилмаc ҳалок бўлганлар ёди.
Ватан Ватан экан, тирик экан то,
Тирикдир қалбида хур эътиқоди.

* * *

Ўз Давлат тили, ўз Туғи, Туғроси,
Тарихи, келгуси ажиб ва буюк
Бу Ватан кутганди ўз бахтин, рости,
Кутганди бўйнида бамисоли юк —

Аждодлар руҳин шод этмоқ айёмин.
Ахир, ҳар қаричи бир зиёратгоҳ —
Юрт қандоқ унутсин азизлар номин,
Унутса, яшайди дунёда қандоқ?

Бухорий, Термизий, Нақшбанд бобо...
Асарлари яшар маҳшаргача то.
Бу гапни эсламоқ шу ерда жойиз:

Дини ислом ўзга юртларда пайдо —
Бўлган бўлса ҳамки, илмини расо
Яратиб кетмишлар аждодларимиз.

* * *

Жаҳон майдонида қалқди халқим шод,
Қалқди ўзбаки эрк бор бўйи билан.
Фурур, орзу-ўй ва ўз кўйи билан,
Кўринди кўзимга мунаввар ҳаёт.

Эл-юрт манфаатин юксак олган зот —
Юртбоши бошлади энг тўғри йўлдан
Ва унга жасорат эргашди илдам,
Эргашди зукколик, эргашди сабот.

Тўқсон тўққиз уруғли эл — ўзбек-ла бирга
Бунда яшаётган ким қанча миллат
Кўшилди карвонга — ташна меҳрга.

Барчасида Оллоҳ берган бир қисмат,
Барчаси ҳам боғлиқ шу она-ерга.
Ватан шарофати — умридан қиммат.

* * *

Рустам Қосимжонов ўйнаган шоҳмот,
Асли, ўйинларнинг ўйини бўлди,
Асли, ўйинларнинг қийини бўлди,
Қатнашмади унда ёлғиз истеъдод.

Қатнашди олисда қолган Ватаним,
Юртбошим қатнашди хаёлан унда.

Ўтган алломалар руҳи фархунда
Қўллаб турди ўзбек фарзандини жим.

Жаҳоннинг қай кент, қай бурчида бўлсин,
Шоҳмот тўғрисида бораркан суҳбат,
Миллатимиз тилга олинар энди.

Рустам тимсолида эъзозлаб, албат,
Шоҳмот қироллиги, бор дунё билсин,
Ўзбек томонидан ишғол қилинди.

* * *

Бўлди ер юзида миллат овози —
Юртбоши тилидан учган ҳар бир сўз.
Инчунун, Қуръони карим ҳамрози —
Конституциямиз — ҳуқуқий қомус.

Қадим анъаналар, қадим одатлар,
Ҳаётбахш удумлар этмоқда давом.
Четлаб ўтар бизни бало-офатлар —
Бунда бисмиллоҳдан бошланар калом.

Ёлгон йўқ Ватаним дастурларида,
Қочмас фаришталар, демак, йироққа.
Ажиб бир куч-қудрат — номус-орида,

Шукр қилгувчи кўп йўғу борида.
Уй қураб қаратиб кун чиққан ёққа,
Сингсин деб ёғдулар юрак-юракка.

Дилором
Исмоилова

* * *

Дарахтлар шохини нима силкитди,
Қайга қочди гулнинг қирмизи ранги?
Йўлакда менингдек ёлғиз кезар куз
Челпиб ўйнаганча сарғайган барғни.

Ранглар қани дея узоқ ўйладим,
Атиргул рўмолин излади кўзим.
Хаёлан қирларда туриб куйладим,
Дарахтлар пойига йиқилди сўзим.

Шамоллар япроқни най этиб чалди,
Оҳиста куйладим боғлар куйини.
Айт, қайга яширай, қайга яширай,
Пешонамда турган тақдир шўрини?

Энди, сал шамолда тўкилмоғим бор,
Чунки, қизғалдоққа ўрнашиб олдим.
Бу не кўргуликдир, бу не кўргулик,
Сенсиз яшашга ҳам ўрганиб қолдим?

Ортингдан эргашиб кетмоқда хаёл,
Кўксимда улғайиб бормоқда дунё.
Қани, кўзларингни кўрсат ҳақиқат,
Кўлингни бер менга севгим, авлиё.

* * *

Эй гул, сани кўргач борни унутдим,
Япроғинг сувига лабимни тутдим,
Билсанг, бу дийдорни неча йил кутдим,
Келганлигинг ростми, кўнглимга маним?

Ҳажринг дайр йўлида хор этмиш мани,
Йўқ эдим, бу ишқинг бор этмиш мани,
Билмам, не юмушга кор этмиш мани,
Келганлигинг ростми, кўнглимга маним?

Сени кўриб ўзни таниб боряпман,
Ҳақдин ўзга не бор тониб боряпман,
Бир савол ўтида ёниб боряпман,
Келганлигинг ростми, кўнглимга маним?

Чин келсанг, энг баланд тоғ эрур кўнгил,
Райҳонли, ифорли боғ эрур кўнгил,

РАЙҲОНЛИ, ИФОРЛИ БОҒ ЭРУР
КЎНГИЛ

Йўқса доғ ичинда, доғ эрур кўнгил,
Келганлигинг ростми, кўнглимга маним?
Эй гул!..

* * *

Бу дунёда ёлғиз иккимиз бўлсак,
Сўзлашсак кўнгилнинг дostonларидан.
Юзимизни силаб турса насимлар,
Эсиб жаннатларнинг бўстонларидан.

Майсалар бир томон бош эгса — ёстиқ,
Гулдан бўлса тортган кўрпаларимиз.
Хаё кўлимиздан ушласа кулдай,
Сочимиздай тўзса болу паримиз.

Термулсак, бир-бирга термулаверсак,
Кўзинг осмонидан юлдузлар учса.
Мени ўзи томон олиблар кетиб,
Қароғинг — лаҳча чўғ жонимни қучса.

Бундай тошни ҳеч ким кўрган эмасдир,
Иккимизга аён тилакларимиз.
Кўксимизда минглаб отлар бордайн
Дукурлаб уради юракларимиз.

Биз шундай яшасак, томоғимиздан
Озиқ бўлиб ўтса ёниқ муҳаббат.
Бу дунёда ёлғиз иккимиз бўлсак,
Хаёлот дунёси ичида, фақат.

* * *

Кетяпман, биламан, йўлларим йироқ,
Изимга ёғади паға-паға қор.
Юрагим — шохдаги энг сўнги япроқ,
Шамоллар тортқилаб қўймайди зинҳор.

Қарар бошим узра мовий кўз осмон,
Яхшилик қилгиси келар унинг ҳам.
Нима учун рангим бунчалар сомон,
Дилимнинг кўзида кўринади нам?

Ҳаволар, оҳ, бунча совуқ бўлмаса,
Меҳрнинг пинжига киргим келяпти.
Қумрилар зор йиғлаб, қарға кулмаса
Бўлгани, ел каби умр еляпти.

Ҳали осмонимга кун чиқар кўп бор,
Ариқлар қиқирлар, чиқаради тил.
Шохларнинг учига кўнади баҳор,
Бедазорни ҳидлаб уйғонади дил.

Йўлдаман, биламан, манзилим йироқ...

Олланазар Абдиев

СУВҲИДАМ АРАҒИСИДА

Роман

Бул дунёнинг кўрки — одам боласи,
Одамнинг ҳам кўкка етар ноласи...
Ажиниёз

1

Машиналар кетма-кет ўрмалаб келарди. Инграниб-инграниб айланаётган филдиракларга иссиқ қум тиш ботиргандай ёпишади. Ҳалитдан шундай қиздирса, туш пайтида қумғонда мис қайнаса керак.

Бортлар темирдан мустаҳкам қилиб ясалган, шундай қилмаса бўлмайдиям, сабаби булар — колония маҳбусларини ишга элтиб қўядиган машиналар. Маҳбуслар ("зек" дейишади уларни) билан ҳазиллашиб бўладими, улар анов-манов анойилар эмас — одамлар орасидан сараланиб чиққан "уддабуронлар" улар, ёғоч бортли машинани буюмга санамайди, қўллари билан уриб-синдириб, қочиб қолишлари ҳеч гап эмас. "Машина тез кетяпти, агар йиқилиб тушсам, у ер-бу еримни синдириб оларман", деган ўй йўқ уларда. Шундай таваккалчи одам бўлади улар.

Кўп ўтмай, ичкари қизиб, шунақанги димикдики, нақд жаҳаннам бўлиб қолди. Маҳбуслар, аҳвол оғирлигидан, навбатма-навбат дарчалар сари интиладилар, сабаби, дарчалардан озгина бўлса-да тозароқ ҳаво ёпирилиб киради. Вақти-вақти билан, навбатинг келганида тўйиб-тўйиб нафас олмасанг, жойингда ўтираверсанг, кўп ўтмай, нафасинг тиқилиб, ҳушдан кетиб қолишинг мумкин.

Қайип сариқ сочли маҳбусдан кейин навбатда турди ва сабр-бардош билан кута бошлади. Бу ерда озгина бўлса-да юзингга шамол тегар экан, аммо, теккани қурсин, буни шамол эмас, олов деса тўғри бўлар.

Турмада бир одат анча чуқур томир отган: иложи борича маҳбуслар бир-бирларига ёмонлик қилишмайди. Кимнингки нияти бузилса, ўшанинг косаси оқармайди. Жуда эҳтиёт бўлишинг лозим: кичкинагина бир қилмишинг учун таёқ-тепки тагида қолиб кетишинг мумкин. Бу ерда фақат мард ва темиртирноқ одамларгина кун кўра олади. Лаганбардор, беномус, ёлгончи бўлсанг, бошинг укубатдан чиқмайди.

Қайип шу ерда Мирзамуродни учратсайди, оғзини қора қон қиларди, аттанг-аттанг, у бу ерда йўқ!.. Ушанда ёлчителиб дўппослай олмади. Орага Хонча-ойим тушди-да, бўлмаса-ку... ўлдириб қўярмиди?! Нима бўлгандаям, паймонаси ҳали тўлмаган экан-да ярамаснинг...!

2

— Сигир-бузоқларинг тўйларингга насиб қилсин, болам! Фарзандларинг роҳатини кўр, кўп яша! Манглайингни Оллоҳнинг ўзи очиб, Хизр ота йўлдошинг бўлсин, чилтанлар ёнингда юрсин, омин-н!

Бозор ёнидаги дўкон олдида ўтирган одам танга ташлаб қилган хайр-эҳсонини

учун болакайга фотиха бераётган эди. Башараси қартайиб қолган одамни эслатса-да, аслида ёши эллик бешларда эди унинг. Қир-чир чопон ичидан қасмоғи чиқиб кетган костюм, костюм ичида қоп-қорайиб кетган оқ кўйлак кийган. Чўққи соқол, бошига юнглари тўкилиб қолган телпак илдириб олган.

Баъзи бировлар шаҳарнинг неча йиллик худоси — ижроқўм раиси Мирзамурод Фозиловни танимаслиги мумкин, лекин Сайимбетни ҳамма билади. Назарга тушиш учун ё жуда ёмон, ё жуда яхши бўлиш керак, деган гап тўғри шекилли.

Сайимбет олдида оқ рўмолча ёйилган. Шамол учирмасин деб бурчакларига тош босиб қўйилган. Ёнбошида титилиб кетган оқ карзинка. Гирдидан термос боши чиқиб турибди. Чарчаса ё овози бўғилганда термосни олиб, пиёлага кўк чой қуюди-да, ҳўплайди ва яна ҳар кунги "қўшиғи"ни хиргойи қила бошлайди:

— Йиққан мол-дунёнғиз тўйларингизга насиб этсин! Тухматдан, ғийбатдан йирок бўлинглар! Олло-худойим бахтингизни берсин! Яхшилик ҳамиша йўлдошингиз бўлиб, умр бўйи тўқликда яшанг!

Ўтган-кетган одам бу бечорани аяйди, кимдир йигирма, кимдир ўттиз тийин ташлаб кетади. "Ғариб-ғуробони аясак, худо ҳам бизни аяр", деган ниятда юрганлар бир сўмлик ҳам ташлаб кетади, Сайимбет дуога қўл очганда булар ҳам кафтларини очадилар. Тиланчидан жирканиб терс қараб ўтадиганлар ҳам йўқ эмас, ундайларнинг кўпчилиги — ёшлар.

Сайимбет барини кўриб-сезиб ўтиради. Нима қилсин? Кўчага чиқиб тиланчилик қилиб ўтирсин-у, ҳеч ким қулмасин, жирканмасинми? Шулар барига чидаб тиланчилик қилади-да. Чидамаса насиба қайда?

Бир пайт узоқдан бир йигит келаберди. Юзи таниш эди. Қаердадир кўрганга ўхшарди. Қўшниларими? Шифохонада бирга ётганларданми? Ёки ўзи мактабда ўқитган болалардан бирортасимикан? Сайимбет ҳеч ёдига туширолмади. Бир пайт:

— Топдим, топдим! — деди-ю, ўрнидан туриб кетди. Ўтган-кетганлар унга ҳайрон бўлиб қарашди. "Сайимбет шўрликнинг орқаси кўзидими?" — деб танга-товон ташлашга келаётганлар ҳам ҳайрони ошиб йўлни наридан солиб кетишди. У баъзан ўзидан ўзи ғалати аҳволга тушади: Гоҳо кулади, гоҳо қўлларини тишлайди. Бундай пайтларда одам танимай қолади, айтганлари, бири тоғдан, бири боғдан дегандай, боши бору оёғи йўқ гаплардан иборат бўлиб қолади. Ҳатто баъзи пайтлари у одамларга ҳам ҳужум қиларди, шундай кезларда қўлига тушиб қолсанг борми, ўлдим дейвер! Яна бир томони — у кўпинча қалпоқ кийган семиз одамларни, оқ юзли, тўладан келган сулув келинчақларни қувлаб қолади.

— Кунда кўриб юрган йигит-ку бу! — У қўйин чўнтагидан дафтар олди, орасини очиб бир сурат чиқарди. Суратда бошига оқ қалпоқ кийган кўйлакчан бир йигит қўлига китоби, журналми ушлаб тик турар, афтидан, бу Сайимбетнинг ёшлиқдаги сурати эди. Бахтли онларидан қолган ёлғиз эсдалик шу бўлгани учунми, ҳайтовур, суратни жуда эҳтиётлаб сақларди. Суратдаги одам ўзи эканлиги ҳам ёдида йўқ, манов келаётган йигитни шу деб ўйлаб:

— Вой-бўй, танийман мен буни, — деди ўзича гудраниб. Унинг гапларини ёлғон деб бўлмасди: йўлда келаётган йигит ҳалиги суратдаги йигитнинг худди ўзи эди — оқ қалпоқ кийган, қўлида китоби бор. Йигит ёнидан ўтиб, то одамлар орасида қораси ўчиб кетгунча, Сайимбет ундан кўзини узмади.

3

Қайип дарча олдини иккинчи бир маҳбусга бўшатиб берди. Иссиқ ҳаммани толиқтириб қўйган, ҳамма зўрға-зўрға нафас оларди. Кимдир ҳарсиллаб, қўллари билан юзини елпийди. Қора кўйлақлар тердан намиқиб, баданларга чилп-чилп ёпишади. Юзлардан шўрғалаб оққан тер ияқдан ерга томаётир.

Қайип темир тўрнинг нариги тарафидан ичкарига қараб турган икки ёш аскарни кўрди.

— Уларга маз-за! — сўйланди ўзича. — Тоза, салқин ҳаводан яйраб нафас олишади. Нега бизларни ёниб турган "темир печ"га тикиб қўйишди?! Машина очик бўлганида, нима, қочиб кетармидик? Овқат берса, кино, концерт қўйишса, энг муҳими, ётадиган бошпана беришса — бундан ортиқ одамга яна нима керак? Яна, бу ерда... дўстни амалига қараб танламайсан, ҳеч кимнинг қошқовоғига қараб ўтирмайсан...

Одатдагидек, бугун ҳам машинани автомат ушлаган аскарлар қуршаб турибди. Ахлоқ тузатиш колонияси режимида жазо ўтаётган маҳбуслар машина-

лардан тушиб, дарвозадан қурилиш майдонига бирма-бир ўтказилмоқда. Қурилиш майдони тахтаю сим билан икки бора қуршалган бўлиб, майдоннинг чор бурчагида, "кўшк," да посбонлар пойлоқчилик қилишади.

Дарвозадан ўтган маҳбуслар иш кийимларини кийиш учун "кулба"ларига тарқалишди.

Қайип шу ерда дуродгорлик қилади. У иш анжомлари — мих, болға, арра солинган ёғоч сандиқчасини кўтариб сиртга чиқди.

Унинг бригадасида икки нафар дурадгор бор, қолганлар — бетончилар. Ёнидаги Меликул исмли ўзбек йигити кечагина уйига бориб келиш учун рухсат олган эди, бугун эрталаб кетди. Энди у қайтиб келгунича, икки одамнинг ишини Қайипнинг бир ўзи бажариши керак. Қайип шунинг учун шошилди. Йўқса авваллари Қайип ҳам "кулба" ичида ўн-ўн беш минут нафас ростлаб, тамаки тутатиб ўтирарди. Энди эса шунча иш битта ўзига қараб турибди: бетон қуйиш учун опалубка қилиш керак, уни ўрнатиш керак, қисқаси, иш кўп... Ҳозир эвини қилиб қўймаса, кейинроқ — бетон келган пайтда иш яна қайнаб кетади. Бригада саркори "Нега вақтида тайёрламадинг?!" деб тўнғиллаб қолиши мумкин.

"Турмада ҳам пора олиш-бериш бўлади, ўргилдим, шу савил нариги дунёда ҳам бўлса керак-ов", — деган эди жўраси Меликул. Ҳозир шу ёнида тушиб кетди. Меликулнинг уйдагилар ҳам турма бошлиғига уч юз сўм келтириб беришди. Эсини танибдики, шу гап: манови ишим битсин дейсан — кимгадир қанчадир бериш керак, анови ишим битсин дейсан — яна бериш керак. У туғилган пайтда онаси ўзига яхшироқ қараши учун врачларга қанчаям берган экан. Нима қилсин ахир, ошиб-тошиб кетгани учун берибдими, "дори йўқ, у йўқ, бу йўқ" деб оёқ тираб олган врачларни ийдириш учун берган-да. Болалар боғчасига борган пайтидаям боғча опани уйга чақириб бир туятовуқ сўйиб берган. Саккизинчи синфни битирадиган йили-чи, яхши ўқишига қарамай, ўлган-да гўрида тик тургур директор Мирзамурод билим юртига кетадиганлар рўйхатига унинг номини ҳам тиркаб қўйган экан. У пайтлари билим юртига ялқов, тартибсиз, ўқишининг тайини йўқ болалар юбориларди. Отаси бечора директорга юз сўм бериб, уни мактабда қолдирган эди...

"Воҳ!" — Қайип ўйланиб ўтириб, қўлига болға билан уриб олди. Оғриққа чидаёлмай, қўлини оғзига олиб бориб пуфлай бошлади. Сал вақтда тирноғининг ости кўкариб чиқди. Оғриқдан қўлларини гоҳ силкитиб, гоҳ оғзига боса бошлади.

— Қайип, сени шеф чақиряпти, — деди шу пайт Магомад исмли осетин йигит. — Тезда кеп кетсин деди.

— Нима иши бор экан?

— Билмадим.

Қайип ўрнидан турди-да, яшил "битовка" томонга жўнади. Шефнинг вақти кўпинча шу ерда ўтади. Шеф — "шеф" деганларича бор: девқомат, Олатов қорларига ағанаб ўсган қирғиз йигити. Учинчи марта "ўтириши". Биринчисида муштлашиб, иккинчисида меҳнат ҳақини тўғри бермагани учун лэмка бошлиғи билан айтишиб қамалган. Ушанда бошлиқ изига тушиб, ҳар қадамда Суюндиқни қоқиб ташлайверади. Фиди-биди шу даражага етадики, охири Суюндиқ уни аччиқ устида бўғиб қўя қолади. Оқибат, ўн беш йилга "кесиб" юборадилар. Учинчи гал энди ўзи била-кўра жиноятга қўл уради.

Пэмка бошлиғи билан айтишиб қолганида: "Ҳалол меҳнатим билан кун кўрайин десам, сизлар мени хор қилмоқчимисизлар. Ана энди ишламаганим бўлсин. Бировни қўрқитиб пулини олсам ҳам куним ўтиб қолар", — деб, бундан буюғи меҳнат қилмасликка онт ичган экан. Шу шартида туриб, иккинчи марта "ўтирганда", ўн беш йил муҳлат ичида биронта ишга қўл урмабди, занғар. Ҳатто аскарлар автомат қаратгандаям ишламаган. Ҳозир ҳам ҳеч қанақа юмушга қўл урмайди, қурилиш майдонига келади-да, "битовка"да ётиб олади. Қиладиган иши - "цифр" ичиб маст бўлиш.

Колонияда "шеф" бўлгани учун, қамоққа янги келганларни синовдан ўтказаркан, Қайипни ҳам дастлабки қуниёқ танишувга чақирган эди.

Қайип қотиб ухлаб ётар эди. Ушандаям Магомед келиб туртиб уйғотди.

— Қайип дегани сенмисан?

— Ҳа. — деди у ёқар-ёқмас.

— Тур, сени шеф чақиряпти!

— Танимайман-е шефингни! Керак бўлсам, ўзи келсин.

— Тезроқ кийин. Аччиғини чиқарсанг, ёмон бўлади.

— Нима, мени яхши деяпсанми ҳали?

— Бормайман, керак бўлсам ўзи келсин, деб айтди дейми?

Қайипнинг кўрс жавоб беришини кутмаган Магомед ҳамон сабр қилиб турар, афтидан шеф ғазабланса, бу жинқарча ҳоли вой бўлишини билгани боис ачинаётган эди.

— Эшитганингни айтавер! Яна шуниям эслатиб қўйгинки, иккинчи марта уйқумни бузиб юрмасин!

Магомед жўнади. Қайип шефнинг ким эканлигини сезди, лекин кўрқмади. Кўзи илиниб бораётиб, "тақ-туқ, тақ-туқ" қилган оёқ товушларидан уйғонди. Кўзини секин очиб назар солди: алпомишдай гавдали, қора мўйловли, тепакал биров келар эди. Шеф деганлари шу эди. Қайип буни билса ҳам, ўрнидан турмади.

Шеф келиб Қайипга тикилиб қаради. Ўжарлигини, кўрқмай ётганини билди. Боя Магомеддан айтиб юборган сўзлари ҳам бекор эмас, шекилли, деб ўйладими, ҳар ҳолда қўл қотмади. Каравот бир четига омонатгина ўтирди-да, елкасига қоқди.

— Молодес, синовдан ўтдинг. Колонияда энди ҳеч ким мушугингни пишт деёлмайди. Айтмоқчи, танишиб қўяйлик, менинг исмим Суюндик, — деб қўлини узатди.

— Қайип.

Улар танишуви ана шундай бошланди.

Қайип "битовка"га кириб келганида, Суюндик ярим ялонғоч чўзилиб ётган эди. Юз-кўзи, кўринишидан мастлиги билиниб турарди. Олдидаги уч литрлик банка чифр (қорачой солиб қайнатиб олинадиган ичимлик) билан тўла эди.

— Қайип, келдингми?

Шеф шундай деди-ю, ўрнидан туриб ўтирди.

— Ўтир, ичамиз.

Банкадаги ичимликдан бир дўлча қуйиб узатди. Қайип кўтариб юборди. Шеф яна қуймоқчи эди, Қайип "бўлди" дегандай қўл силтади.

— Ҳа?

— Бўлди, раҳмат. Бориб ишлашим керак.

— Ишламайсан, ўтирсанг-чи! — Суюндик Қайипнинг енгидан тортди. — Сени чақиришдан мақсадим, ўлиб ишлаётганингни кўриб, "қўй энди" дейиш эди. Оббо, жўра-ай, ишла-ишлама, барибир вақти келганида чиқаришади. Шундай экан, менга ўхшаб, мазза қилиб ётмайсанми?

— Биламан. Мен, тезроқ чиқаришсин, деб ишлаётганим йўқ. Бекор ётишга ўрганмаганман, — Қайип бир оз тараддуланиб турди. Овози кўтарилди. — Бўлмаса, ҳу боягида темир йўл станциясида мардикорлик қилиб юрган кезимда бир айтган эдим. Ўша сўзим, судланганимгача мен ҳам бирор ишга қўл урмадим. Бу ерда эса меҳнатдан бошқа вақт ўтказадиган эрмак йўқ.

— Тўғри. Биз эса этимиз ўлиб кетган, ҳаромтомоқлармиз.

Бир оз заҳархандалик билан айтилган бу сўزلардан ачиққаниш ўринсиз эди.

— Кечирасан, Суюндик жўра. Сени ҳаромтомоқ демоқчи эмасман. Ўзим шунақа... меҳнат қилмасам кун ўтказа олмайман.

Суюндик билан илиқ хайрлашди.

Тахта кўтариб бораётган-да, йўлда кулгиси қистади: эҳ, ёш экан-да, содда экан-да, уйидагилар: "Институтдан таниш топайлик, пулини бериб, сени ўқишга жойлаштирайлик!" — деганда, дастлаб қулоқ солишни истамаган эди-я.

— Сенинг бошинг чақишини, билимингни нима қилсин улар. Ўжарлик қилма, сендан аяйдиган ҳеч нарсам йўқ! — деганди ўшанда отаси.

— Пора бериш керак, деб ўйлаб топган гапинг-да бу? 50 сўм эмас, 500 сўм эмас, 5000 сўм-а?! Йўқ, шунча пулни бериб ўқигунча, ўқимаёқ кўяй! Молдунёнг ошиб-тошиб кетаётган бўлса — ўзимга бериб қўяқол шу пулни. Эртаиндин уланганда, тўйга ишлатаман, ёки бўлмаса, машина сотиб оламан. Сўзим сўз: ўқишга кириш учун бир сўм ҳам бермайман, пулсиз энлайман!

Ана шундай катта кетган эди. Дарҳақиқат, дастлабки имтиҳондан эсон-омон ўтди, ammo кейингисидан "қулаб" тушди. Нима бўлди дерсиз — биттагина саволга жавоб бера олмади, холос.

— Билмадинг, баҳонг "икки", — деди хўппа семиз домла пинак қоқмай.

— Муаллим, саволларга тўлиқ жавоб бердим-ку ахир.

— Қўшимча саволни билмадинг, нима қилай, иним? Яхшилаб тайёрланиб, келгуси йили келасан энди.

— Мулойим гапиришга жуда устаси фаранг эди бу домла. Қайип қанча ялинди, ўрнидан турмай ўтириб олди, бўлмади: домла айтганидан қолмади, куч-

ли кучлигини кўрсатган эди. Шунда у биринчи марта ҳаётда руҳий изтироб нима эканлигини билди, азобланди. Ҳужралиги тутиб, йил бўйи тайёрланиб, келгуси йили яна ҳужжат топширди: нима қилиб бўлса-да, институтга порасиз кираман! Бу гал учинчи имтиҳондан қулади. Шундан кейингина попуги пасайди. Отаси бечора шундан кейин: "Ўғлим, эл-юрт устимдан қулади, якка-ёлғиз боласини ўқитолмай, пулини аяди, деб уят қилади", деб охири учинчи йили жойлаб қўйди...

— Коля, дай закурить!

Қайип овоз чиққан томонга ялт қаради. Серёга экан. Чўнтагига қўлини тикиб бир кути "Прима" чиқарди.

4

Сайимбет Қайипни қаёқдан элади? Уни нега бунчалар ўзига яқин олади? Нима учун? Қайип деган "ўғри" унга нима яхшилик қилган ўзи? Билмайди. Эҳтимол, хаёлида энг яхши инсон сифатида ўрнашиб қолган, шекилли-да.

Чиндан ҳам Сайимбет уни болагидан билади. Мактабда ўзи ўқитган. Ёшлиғида эрга урса, кўкка сапчийдиган бола эди. Айтган гашида турарди, ёлғон гапирмасди, хушомадгўйликни-ку сира жини суймасди. Ҳеч кимнинг олдида бўйинини қисиб, уялиб турмасди, қисқаси, ўт-олов бўлиб ўсди.

Сайимбет шу болани негадир ёқтириб қолди, унинг ботир, довжурак бўлиб вояга етишини истарди...

— Ур текинхўрнинг боласини!

Сайимбет шундай деб бақириб юборди-ю, ёнидан ўтиб бораётганлар: "Яна жини кўзиди, шекилли", — деб ўзларини четга ола бошладилар.

— Аяма падарлаънатни, тушир!

Бундан ўн олти-ўн саккиз йиллар аввал айтган гапларини сўзма-сўз такрорламоқда эди у. Ҳа, бир вақтлар ростдан ҳам Сайимбет шу гапларни айтган, "Ур, дўшпосла!" деб бақирган, бунинг сабаблари эса қуйидагича эди:

Пахта терими қизғин пайт. Сайимбет ўқувчилар билан теримда юрганди. Ўқувчилар то қора қишгача ўқувни йиғиштириб қўйишган, эртадан-кечгача фақат пахта териш билан банд, Сайимбет эса дала бошида юриб, интизомни текширарди, ким қанча терган-термаганини сўраб-суриштиради, тергайди.

Бир кун у Марат исмли талаба далада ухлашини, дуч келгани кўсак билан уриб, пахта термаётганини ва иш унумига касри тегаётганини билди-да, уни ёнига чақирди. У кимсан — мактаб директорининг арзандаси эди.

— Нега пахта термаяпсан? Уят эмасми? Синфдошларингга, жўраларингга қара, улар теряпти-ку, сенинг улардан қай еринг ортиқ ё кам?! — ўдағайлади Сайимбет.

— Кам эмас, ортиқ. Пахтани эса термайман. Қўлингдан нима келади? — деди бола безрайиб.

Сайимбет бу сўзларни эшитиб, ўзига сизмай қолди, болага яқинлашиб келди. У, айтадиганини айтган бўлса-да, муаллим бостириб келаётганини кўриб, ҳайбат босиб ортга чекинди.

— Муаллим... муаллим, отам "термасанг ҳам майли, далада юрсанг бўлди", деган эди...

Шундай деди-ю, бола дарҳол этагини эгнига ила бошлади.

— Ҳамма билан бирга далага чиқдингми, ҳамма билан бирга пахта терасан! Отанг келганида шундай де, тушундингми?! Сайимбет муаллим "тер!" деб бақирди де, тушундингми! Қани, бўл, этагингни тақиб ол-да, манави жўякни эгалла! — Сайимбет овозини кўтариб ўшқирар, бола эса эгатга тушиб олиб, алақачон нариги бошга қараб зипиллаган эди.

— Фозилов, бу томондан бошла!

Бола бу сўзини эшитмаганга олиб, пинак қоқмай кетаверди. "Нариги бошдан бошламоқчи шекилли", деб ўйлади Сайимбет ва бола билан бошқа иши бўлмади. Марат эса эгат ичи билан юриб борди-да, отизнинг нариги томонига чиқиб, "қўлингдан нима келади?" дегандай, бақрайиб ўтириб олди. Сайимбет бир-икки марта "тур ўрнингдан, пахта тер!" дегандай имо қилди. Бола эса, парвойи фалак, қайтанга магнитофонми, радиосининг овозини баланд қўйиб ўтираверди. Сайимбет бунақа ўжарликдан бир қизариб, бир бўзариб, нима қилишини билмай боши қотиб туриб қолди. Шу пайт Қайип уч оёқли тарозини эрга отиб урди-да, Марат томон чопиб кетди. Қайипнинг каттами-кичикми "амали" бор: синф кўмитасининг раиси, қолаверса, тенгқурлари ичида бўйи тикроқ, бақув-

ватроқ бўлганидан пахтани ўлчаб-тортадиган ҳисобчи ҳам ўзи эди, демак, ўқувчилардан иш талаб қилиш ва уларни тергаб-чорлашга ҳаққи бор эди.

Қайип югуриб бора-сола Маратнинг ёқасига чанг солиб, ўтирган ўрнидан силтаб торти-да, юзига мушт туширди. Марат қулаб тушди.

Сайимбет етиб келганда, Қайип Маратни ағдариб олиб, устма-уст тепмоқда, дўппосламоқда эди.

— Термаганинг термаган, ҳали муаллимга гап қайтарадиган бўлдингми!

— Тепма, оғрияпти! — деб чийилларди тупроққа беланиб қолган Марат.

— Ур! Ур! Дўппосла текинхўрнинг боласини! Аяма падарлаънатни!

Бу сўзлар ўша пайтда аччиқ усти айтилган эди. Кейин ҳовридан тушди, қолаверса, ўқувчиси, шунинг учун ҳам Қайипга:

— Қўй, етар, — деб қўлидан ушлади. — Бўлди!

— Мана энди кўрасан, — деди Қайип чангга беланиб ётган Маратга, — бригадир нари турсин, ҳатто отанг келиб, "менинг боламнинг номига пахта ёзиб қўй", десин, бир килоям ёзмайман! Қани, тур ўрнингдан, далага кир!

Марат инқилаб-синқилаб ерда ётаверди. Қайип унинг ёнбошига яна бир тепди.

— Бўлди, Қайип! — овозини кўтарди Сайимбет. — Урма энди!

Марат пахта тера бошлади. Қайипдан нафақат Марат, бошқа болалар ҳам ҳайқишарди. Аччиғини чиқарса, нима бўлишини биледи ҳаммаси...

5

Қайип эрталаб машинага минаётган пайтда хаёлга ботган эди: Бахтиёр яшаш учун одам ҳақиқатдан юз буриб, ўзини ҳеч нарса кўрмагандай тутиши, виждонсиз бўлмоғи керакми? Шундай яшаса бўладими ўзи? Ажабо, ҳалол одам изтироб чекаверса, камситишларга рўпара келаверса... Сайимбет оға ўзгариб кетишигаям шу нарса — ҳақ яшайман, ҳалол яшайман, тўғри бўламан деган эътиқоди сабаб эмасми, ахир?!

Хаёли дарҳол негадир Сайимбет оғага оғди. Қачон адолат, ҳақиқат ҳақида ўйлайдиган бўлса, эсига шу инсон тушади. Нима сабабдан экан, балки ҳақиқат йўлида тирик қурбон бўлганлардан фақат ўша Сайимбетни кўрганлиги, билганлиги учундир? Сайимбет оға чинакам эр одам эди, анов-манов кўзбўямачиликка чидаб кетавермасди. Эҳ-ҳе, давлат имтиҳонида барча фандан "беш" олганида, директор эса иккита "беш"ини "тўрт" қилиб ўзгартирмоқчи бўлганда Сайимбет оға уни ёқлаган эди.

— Мирзамурод, бу қанақа адолатсизлик! Болаларга кўрсатадиган ўрнагинг шуми ҳали? Ўқитувчисан-а, педагог!.. Тушунмайман... — Сайимбет оға бош чайқаб, анча вақтгача ўзини босолмай турди. — Мен ўзгартирмайман! Дўсмуродов тарих фанини "беш"га билса, мен уни қандай қилиб "тўрт"га ўзгартирман? Бунга виждоним йўл қўймайди!

— Сайимбет, тирсиқлигинг ҳеч қолмади-қолмади-да. Хўш, нима бўлибди ўзгартирганда? Нимага мунча ўрлик қиласан? Мен ҳам тушунмадим, — деди Мирзамурод елка қисиб.

— Ўйла, Мирзамурод, бу ерда муаллимнинг ор-номуси, ҳалоллиги устида гап кетаяпти!..

— Нима, мени ҳеч нарсадан тап тортмайдиган вижонсиз деб ўйлаяпсанми?

— Шунақа экан, нега энди уялмай мени баҳо ўзгартиришга мажбурлаяпсан?

— Сайимбет, вазият шунақа бўлиб турибди, ўзингни гўлликка олма. Мен сенинг олдинга бекорга ялиниб келиб турибманми, бошқа йўл йўқ экан-да, ахир...

— Кўпчилик сен каби масъулиятдан қочиб, "наҳанг"лар сурнайига ўйнагани учун замона бузилиб, терс айланаётир! — бақириб юборди Сайимбет оға. — Йўқол! Иккинчи марта бунақа пасткашлик қилиб менинг олдимга келма!

— Нега бунча сапчийсан? Пасткашликми шу? Индамаса, ўзингни оппоқ қилиб кўрсатиб тураверасан-да? Ҳозир любой битта фан ўқитувчиси олдига бораман-да, баҳони ўзгартириб оламан, бироқ сенинг ҳалоллигинг манави еримда қолади, эсдан чиқмас бўлиб! Икки йил аввал ўзинг келиб ялинган эдинг-а, эсингдан чиқдимми?!

— Мен сенга ялинган эмасдим, ҳалиям ялинмайман! Кўзимнинг ёшини кўрсатмайман сендайларга! Тўғри, ўшанда остонангга бош уриб борган эдим, шуни сен ҳали ялинди деб, рўкач қияпсанми, суф-эй!

Сайимбет очикдан-очик қулди.

"...Ур, текинхўрнинг боласини, аяма падарлаънатни!" Қайип ўшанда Сайимбетнинг сўзига кирмаёқ директор боласини уриб-тепиб ташлаган, Сайимбет жон ҳолатда югуриб етиб келган, Қайипга нималардир деган... Чангга беланиб ётган Марат...

Агар ўшанда Сайимбет оға Қайипни ёқлаб чиқмаганда, Қайип судланиб кетар экан-ов? Сабаби, пахта термаган ўқувчини мажбурлаб ёки уриб пахтага солиш деган гап қонунда йўқ. Икки ўқувчи муштлашаётган бўлса, ўқитувчи уларга пишанг бериб, орага ўт ёқиши мумкин эмас, аксинча ўқувчиларни қайириб олиши керак. Сайимбет ҳам, Қайип ҳам сиртдан қараганда айбли эди.

"Лекин, чинини айтганда, бош айбдор — бизми? Мен зерикканимдан Маратни дўппосладимми? Ҳамма бола билан тенг қатор пахтага ёпишса, ўқитувчини ҳурмат қилиб сийласа, унга қараб сапчимаса, отам директор, қўлингдан келганини қил, деб гердаймаса, мен уни ураримдир, ахир?"

Милиция ходимлари чақиравериш безор қилди ўшанда, қатнайвериш пойбазали тўзди. Ҳар гал бир нарсани эзмаланиб сўрайверади, сўрайверади. Охири Сайимбет оға бир кунни чақириб:

— Қайип, сен бориб Маратдан кечирим сўра, — деди. — Мен Мирзамуроднинг олдига борай. "Агар олдимга келиб, кечирим сўрашса, берган аризамни қайтариб оламан" деб, Дилмондан айтиб юборибди. Бориб кечирим сўрайлик, иним, бунақа қилиб юрганимизча. Сабаби, бизни ҳеч ким тушунмайди. Тушуниб, сизларники тўғри, дейдиган мард йўқ!

Ўшанда ота-боладан кечирим сўраб кутилишди. Лекин, кейин маълум бўлдики, терговчи: "Бунақа майда-чўйда безориликни жамоада ҳал қилинлар, ўртоқлик суди муҳокама қилсин", деган ва Мирзамурод буларни ялинтириш учун ҳийла бошлаган экан...

Ўртада мана шунақа гаплар бўлиб ўтган эди. Мирзамурод шуни Сайимбетнинг бетига босиб, қайта-қайта ёдига солаётир, бураётир.

— Менинг ишим педагогикага тўғри келмагани учун кечирим сўраган эдим. Сўрамаган тақдирдаям, нима, менга қурбақа юттира олармидинг?! Наридорса, хайфсан берардинг-да, келиб кечирим сўрасин дебсан, бордим...

Бу орада машина ҳам инграна-сидрана казармага етиб келган эди.

6

Сайимбет тонг саҳардан хуфтон тушгунча чорраҳада, гоҳ эса бозор дарвозаси олдида ўтириб, кун ботганда тоғасининг уйига қайтади.

Бугун ҳам бозор ёпилгач, тоғасининг шаҳар чеккасидаги уйини мўлжаллаб келаётган эди. Кўпинча шу уйда тунайдди, аҳён-аҳёнда эса поччасининг уйига тунаш учун боради. Қадди букик, узун бўйли, юзларини ажин қоплаган бу одам доим орқасига эски қоп осиб олган бўлади. Қўлидаги саватда ҳар ким хайр қилган ўрик, олма, бодринг, нон, чой-қанд ва шунга ўхшаш шира-шаппиклар.

У тинмасдан жавраб келаётир: кимни лаънатлаб, кимни алқаётир — билиб бўлмайди. Гапининг уч-қуйруғи йўқ.

*Оқсунгил дейдилар сенинг отингни,
Қозоёқли дейди асли зотингни...
Минг туманга арзон дейди кучоғи...*

У айтиб келаётган Оқсунгил Жангабой полвон деган шоирнинг машҳур шеърдаги қиз исми эмас, балки хотинининг исми. Оқсунгил ёри эсига тушганда баъзан кўнгли ёришиб, жонланиб қўшиқ айтади, баъзан эса номусдан аччиғи чиқиб, кимларнидир лаънатлай бошлайди.

Ёшлиғида ким севган қизига, рафиқасига қўшиқ айтиб бермаган дейсиз. Ёшлиқ деб аталган ажойиб маст-мастон давронни кимлар бошдан кечирмаган ахир? Сайимбет ҳам Оқсунгилга уйланган кунлари Жангабой шоирнинг шу шеърини хиргойи қилиб, мингирланиб ўтирарди. Шоир таърифлаган Оқсунгил жуда хушрўй қиз эди. Сайимбетнинг Оқсунгилга эса ундан ҳам чиройли эди! Қоп-қора кўзлари ўйнаб-кулиб турган пайтларда, жонингни қўярга жой топмай типирчилайсан. Юрагинг ларзага тўлади. Юпқа, нозиккина лабларини кўриб ютинганингни билмай қоласан. Шунчалар ҳам сулув, шунчалар ҳам нозанин бўладими аёл дегани?! Чиройли эди, гўзал эди Оқсунгил!

Сайимбет шу парини олдига олиб, бағрига босиб, юзларига талай марта

меҳри қонмай боқиб, ўша кўшиқни куйлаган. Оқсунгил унга бир ўғил, икки қиз туғиб берди. Ҳусни эса очилгандан очилиб борди.

*Муборак жамолнинг кўрдим, Оқсунгил...
Оҳ, отинга лаънат Оқсунгил!
Тирноққа зор бўлгур Оқсунгил!*

Шодланиб, учиб келаётган Сайимбет бирданига ёниб-тутоқиб кетди. Эркаланиб тишлаганида лабларингни юлиб олгудай бўларди. Кўзларидан машғаладай ўт сочилар, кимдандир аччиқлангандай, кимдандир ўч олаётгандай зарда қилар эди...

Оқсунгил ўзи ва фарзандларига вафо қила олмагани эсига тушса, шунақа авзойи бузилади. Эҳ, мана ҳозир олдидан чиқиб қолса эди, тор-тор қилиб тарамлаб, еб кўяқоларди! Сен ит экансан, Оқсунгил ҳайвон экансан! Сенда одамгарчилик бўлганида учта жўжабирдай фарзандингни, бағрингдан, қовурғаларинг орасидан узилиб чиққан гўдақларни "Болалар уйи"га обориб тикармидинг?! Уз кўлинг билан-а?! Бокира туйғуларини бағишлаган ёринг кўзига чўп тикармидинг сен?.. Яратган эгам бор экан, ҳали сен ундан ҳам беш баттар кунга тушасан! Унинг кўз ёшлари уради сени, норасталарингнинг "онажон!" деб қилган илтижолари тутади!.. Ё олло-худойим, душманларга ўлим, дўстларга юрим бер ўзинг.

Сайимбет орқалаган қопчасини, қўлидаги саватни ерга қўйиб, юзига фотиҳа тортди.

Сайимбет ўқувчиларни коммунистик руҳда тарбиялаган олий маълумотли ўқитувчи: илгари ҳам худога ишонарди, ҳозир ҳам ишонади. Ҳа, худо бор, оламни, одамларни яратган муаззам ва илоҳий бир қудрат бор. Ҳатто у институтда ўқиб юрган пайтида мана шу масалада атеизм ўқитувчиси билан тортишиб қолган...

Бир куни кўнғироққа ўн-ўн беш дақиқа қолган пайтда, домла соатига қаради-да, талабаларга:

— Савол бўлса беринг, — деб қолди.

— Менда савол бор, домла.

— Марҳамат.

— Домла, ҳар гал дарсда худо йўқ деб жаврайсиз. Худонинг йўқлигига ўзингиз ишонасизми?

— Ўтир, Жалиев, шунақаям савол бўладими? Мен куйиб-пишиб нима дейман-у, кўбизим нима дейди? Ухлаб ўтирасанми, а?

Гур-р этиб кулги кўтарилди.

— Йўқ, ухламадим, яхшилаб тинглаб-тинглаб ўтирдим. Мен манави бир нарсага тушунмаяпман: сиз лекция ўқийсиз-ўқийсиз, лекин биз талабаларнинг "худо бор" деган ишончимиз мустаҳкамлашиб бораверади, нега шундай экан-а? Мана, сиз ўзингиз аниқ қилиб "худо йўқ" деб айта оласизми ва шу гапингизни исботлай оласизми?

— Йўқлиги аниқ, Жалиев, ҳамма талабалар ҳам худо йўқлигига ишонади, Жалиев, фақат сен ишонмас экансан. Буни албатта ҳисобга оламиз. Қани, худо бор деганлар кўлини кўтарсин! Мана, кўрдингни, Жалиев, сендан бошқа ҳеч ким кўтармади. Энди йўқ деганлар кўтарсин-чи. Ана! Сендан бошқа ҳамма кўтарди. Демак...

Кўнғироқ чалиниб, домла чиқиб кетди. Сайимбет шоша-пиша китоб-дафтари йиғиштирди-да, изидан чопди. Кетма-кет кафедрага кириб борди.

— Мадан оға, келинг очикчасига, юзма-юз туриб гаплашиб олайлик. Боя талабалар ростдан ҳам ишониб қўл кўтардимикин ёки эрта-индин бўладиган имтиҳонни ўйлаб, кўрқанидан қўл кўтардимикин, нима дейсиз?

— Бунақа бўлиши мумкин эмас...

— Нимага бўлиши мумкин эмас. Энди сиёсатни қўйиб турайлик-да, чинини айтинг, бояги саволим жавобсиз қолиб кетди, сиз ўзингиз ...ишонасизми?

Мадан оға кулди:

— Ҳаҳ, сен бало экансан-ку, а... Ҳақиқатини айтадиган бўлсам, иним, мен худога ишонаман. Лекин иложи қанча, жонимни ўйлайман.

— Бир ривоят эшитинг; бир куни уч-тўртта оғайни гўшт олиб, халфона ош қилиб ўтирган экан. Товоққа тортай деб турганда, бирови:

— Оғайнилар, овқат пишди, тайёрланинглар, қўл ювинглар! — дебди.

Шунда иккинчиси:

— Тайёрмиз, ҳозир еймиз! — деган экан, учинчиси эътироз билдирибди:

— Эй бадбахт, бесабр-а, осий бўлма, худо хоҳласа еймиз, деб айт!

Ҳалиги қайсар сузилган ва дастурхонга тортилган овқатни кўриб, ишонч билан:

— Худо хоҳласа-да, хоҳламаса-да ейман! — дебди.

— Манглайи шўр одам экансан, ҳалиям кеч эмас, манманлик қилмасдан, худо хоҳласа ейман дегин, бирон нарсага йўлиқиб қолма тагин...

Шу пайт бесабр одам қорнини ушлаб, "их-х" дебди-ю, икки букланиб йиқилибди. Оғриқ то юрагигача қалтиратиб келибди-да, жон топшириб қўя қолибди...

— Энди ўзим гувоҳ бўлган бир воқеани айтиб берай: беш-олти яшарлик гўдак эдим. Овулимизда Эриммат гаранг деган қария бўларди. Ўриклари бошқаларниқига қараганда беш-олти кун эрта пишарди. Биз — овул болалари шунинг боғига ўғирликка борардик.

Қўлига чивиқ тутган Эриммат бува бир кунни ўригидан ҳеч олдирмади. Қанча урунмайлик, пойламайлик — шу кунни тишга ўрик тегмади. Киштой деган ёши бизлардан катта бир бола бор эди, қорувли эди, шу деди:

— Мен ҳозир Эриммат бувани андармон қиб тураман. Сизлар ўзларингга ҳам, менга ҳам ўрик олиб қочингла, кейин бўлишамиз...

Киштой эмаклар борди буванинг олдига! Борди-да, орқасидан гипша ёпишиб олди! Бечора бува типирчилайди, ўрнидан турмоқчи бўлади, қани эплай олса. Биз пайтдан фойдаланиб, ўрикзорга ёйилиб кирдик-да, шапка, кўйлак, майкаларимизни ўриқка тўлдириб чиқдик.

— Бўлди, ҳозир қўйвораман! — деб қичқирди Киштой.

Қари одамда жон бўладими, соқоли селкиллаб, ўзини ўнглаёлмай типирчилаётган экан бир қарасам. Ҳатто кўзларидан мўлтираб ёш оқаяпти. Кўз ёшлари мунчоқдай-мунчоқдай ялтираб тургани ҳали-ҳали эсимда. Киштой уни бўшатди-да, ур-ра қочди. Эриммат бува уни қувламадиям, таёғини силтаб ҳам кўймади. Утирган кўйи бошини эгиб қолаверди.

Кечқурун онам билан отам ишдан келишлари билан мени чақирди.

— Эриммат буванинг ўрикзорига сен ҳам тушганмидинг?

— Йўқ! — дедим кутилиш учун ерга қараб.

— Ҳа, яхши, шундай бўлсин, борма! Овул болалари Эриммат бувани ранжитипти, Киштой куч ишлатган. Бува қарғаяпти. Қарғишга учраган одам ўнгмайди, болам.

Орадан йиллар ўтди. Киштой хизматга бориб келиб, пахта заводида ишлаб юрган пайтда станок бир кўлини елкасигача олиб кетди. Шунда одамлар:

— Бечора йигит! Ёшлигида Эриммат чол қарғишини олувди, мана, келди қарғиши, — деб гунгкиллашди.

Маден оға билан анча вақтгача гаплашиб ўтирдилар шу кунни...

Сайимбет ҳамон ўзига-ўзи гапириб келарди. Изидан эргашган болалар қўл чўзиб:

— Менгаям беринг, менгаям! — деб чувиллашади. Унинг бошқа жиннилардан фарқи шуки — катталарни қувлаб-ҳайдагани билан, болалар билан сира иши йўқ эди. Аксинча, улар ёнида кўпроқ бўлишини истарди. Негаки, чўнтагидаги танга-чақаларни уларга улашади. Баъзан кун бўйи тўплаган тийинидан тоғасининг уйига етиб келгунча ҳеч вақо қолмайди, чўнтаги бўшайди.

Сайимбет бугун ҳам тоғаси Қўшмуроднинг ёрма эшигини очаётиб, кўлини чўзиб турган қоп-қора болакайга сўнгги йигирма тийинликни тутқазди-да, ичкарига шўнғиди.

7

Казармага келиб овқатланишди, тизилишиб кечки йўқламадан ўтишди...

Кечқурун Қайип кароватда ағанаб ётар экан, анча вақтгача ухлолмади. Хончаойим кўз олдига келаверди... Беш йил бир ёстиққа бош қўйиб, сўнг: "Мен сени бахтли қилолмайман, кетавер" деб рухсат бериб юборган Хончаойими...

Буғдойранг, тўладан келган, оппоқ юзли Хончаойим билан Қайип мактабда ўқиб юрган чоғлариданоқ хат олишиб, учрашиб, кўнгил топишган эди. Талабалик чоғи турмуш қуришди. Уша пайтда Қайип олий ўқув юртида, Хончаойим эса тиббиёт билим юртида таҳсил оларди.

Ҳаммаси худди кечагидай эсида турибди...

— Хончай, — деди бир кун хотинига.

— Нима дейсиз? — нозланди у эрининг кучоғида.

— Бир ҳикоя ёзувдим, ўқиб берайинми?

— Жон деб эшитаман.

Анчадан кейин Қайип хотинини кучоғидан бўшатди.

— Хуморингиз босидими, чол? — деди Хончаойим ним табассум қилиб.

Улар ҳали ёш бўлишларига қарамай, бир-бирларини эркалаб "чол", "кам-пир" деб қақришарди.

— Бинои умримда хуморим босилармиди?

Қайип ўрнидан туриб, стол устидан кўк муқовали чақмоқ дафтарини олди.

— Ўқиб берайми энди?

— Майли, — Хончаойим эри ёнида эркаланиб ўтирди.

... Хаста қорнининг ўнг ёнбоши, киндикка яқин жойини ушлаб ётарди. Жони кўзига кўришиб, бақриб-инграб ётганига ҳам анча вақт бўлди. Оғриқ ҳамон босилмаяпти. Қусади, сап-сарик аччиқ заъфарон чиқади-да, чидолмай: "Ўлдим!" — деб бақиради. — Совқотяпман, устимга бир нарса ташланг!" Кир-чир кўрпани бошига тортади, оёғи очилади, оёғини кучоғига тортиб, тўп бўлиб яна букчади.

— Ҳозир, — дейди тўнғич ўғил устидаги қирқ ямоқ чопонни ёяркан, йиғламсираб.

Бир пайт оғриқ озгина пасайгандек бўлди. Бемор нурсиз кўзларини норасида фарзандларига тикди. Улар кечадан буён туз тотмаганини эслаб, тўнғич ўғлини имлаб чақирди. Ҳолсиз кўлларини киссасига текиб бир долларлик пул чиқарди. Бурчақда кўзлари остидан қараб ўтирган икки бола лабларини ялаб ниманидир орзиқиб кутди. Тўнғич ўғил эса отанинг қошу қабоғига қараб, очликдан ичи таталаб кетаётган бўлса-да, билдирмасликка тиришарди.

— Ота, бизлар оч эмасмиз, ўзингизга... нима олиб келай?

Спок зийрак тўнғичи гапидан кўнгли тўлиб, уни ўзига тортди-да, манглайдан ўпди.

— Менинг ҳеч нарса егим келмаяпти. Ўзларингга етарли нон сотиб олақол. Ортган пулга сут оларсан...

"Тамом. Пули тугади. Спок, энди сотадиган ниманг қолди сенинг? Юрагингни бозорга соласанми энди? Шундай қил, бу дунёнинг қийлу қолидан биратўла қутилсан-қўясан. — Ўзича қулган бўлди у. — Ҳа, шундай қилишим керак. Ишлай десам, ишга ярамасам... Кунда шу оғриқ. Бунақа тирикчиликдан ўлим ортирок. Улсам-ку, ўлиб кетаверарман, бироқ манави қип-яланғоч болакайларни кимга топшириб кетаман? Оёғимга тушов бўлиб турган шулар-ку. Бўлмаса, аллақачонлар... Бечора хотиним, мен чалажон одам бўлсам ҳам, қошу кўзимга қараб турарди. Худо унияма кўп кўрди".

Спок ўзини тутишга ҳар қанча тиришмасин, хотинининг азобли ўлими ёдига тушиб, кўзларидан шувиллаб ёш қуйилганини сезмай қолди.

У маҳаллар Спок тери ошлаш фабрикасида ишлаб, соғлом ва бақувват эди. Хотини эса жаноб Холлнинг уйда фаррошлик қилар, улкан уй озодалиги шу кичкина аёл зиммасида эди. Ўша пайтларда ҳам турмушлари камбағалликда кечса-да, Спок теварак-атрофдаги фақир одамлар ўзидан беш баттар аҳволда яшаётганини кўриб, ўзини-ўзи юпатар, шукур қиларди. Қайғусини бўлишадиган, рўзғор юқини елкалашадиган елкадош хотини бор эди. Бир куни тўқ, икки куни оч ўтадиган ўша турмушгаям рози эди у шўрлик. Бироқ бешафқат ўлим хотинини аямади... Ҳаммаси битта қайғули воқеа туфайли ўзгарди-кетди. Она-сига эргашиб борган икки яшар болакай жаноб Холлнинг эркатой ўғли ўйнайдиган ўйинчоқни ўйнаб ўтириб, синдириб қўяди. Эркатой йиғлаб шовқин солади, фаррошнинг "Эртага янгисини олиб берамиз", деганини ҳам тингламай, отасига бориб айтади. Фабрика директори — жаноб Холл икки яшар нораства болакайни жазолайди: ушлаб олиб уради, улоқтириб юборади. Қора ерга қаттиқ йиқилган болакай чинқариб йиғлайди. Бундай шафқатсизликдан жони чиқиб кетган она югуриб келиб жанобга осилади:

— Раҳмингиз келсин, жаноб! Ҳали гўдак-ку!

Қутуриб кетган жаноб фаррош аёлни ҳам силтаб юборади. Озғин, ҳолсиз аёл гандираклаб бориб чалқанча йиқилади, боши мармар пиллапояга тегиб ёрилади.

Спок ишдан келганидан кейин кўп қон йўқотиб ҳолсизланиб қолган хотинини кўриб, врач чақиртирди, аммо пулини тўлаёлмагани учун врач беморга яхши қарамади. Шундай қилиб, сал фурсат ичида Спок хотинидан айрилди-қолди.

Бир неча кундан кейин Спок судга мурожаат қилди, бироқ бундан бирор фойда чиқмади: жаноб Холл аллақачон раис оғзини мойлаган эди. Нима эмиш

— айб икки яшар бола билан онанинг ўзида эмиш: болага қарамаган, йиқила-ётиб эса ўзини эҳтиёт қилмаган, бошини тўппа-тўғри мрамарга тутган — ишни текширган суд ана шундай хулосага келди. Ўшандан бери Спокнинг омади чопмайди, бунинг устига ўт пуфаги оғрийдиган бўлди, шу сабабли вазифасини яхши бажараолмай ишдан ҳам қувилди, уч боласи билан оч-наҳор қолди...

Қўлтиғига нон қисиб олган тўнғич ўғил кириб келди, у сўнгги долларни харжлаб, нон сотиб олган эди.

— Иш йўқ деганга тушунасанми сен, газанда! — бақириб юборди аччиғи бурнининг учда турган, паст бўйли думалоқ одам — шахта директори.

Унинг жирканишига асос бор — Спокнинг усти-боши жулдур, соқоли олинмаган эди. Шимининг йиртиқларидан озгин оёқлари кўриниб турар, ботинкаси оғзи очилиб қолган эди. Кўзлари нурсиз боқади, шундай совуқ кунларда тўйиб овқат емаганлиги боис гавдасини зўрға тутарди.

— Сенга айтяпман, ҳозир манави совуқда қотиб қолмасингдан аввал уйинга етиб ол, бўлмаса ишлашга халақит қиляпти деб полиция чақираман!

Полиция келса яхши бўлмаслигини Спок билади. Жарима солади, тўлайдиган пулинг бўлмаса, уриб-уриб копкетида-да, бепул ишга қўшади. Спок "полиция" сўзини эшитган ҳамона ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди-ю, яна уйда оч ўтирган уч боласи кўз олдига келди: "Қуруқ борсам бўлмайди!" У жанобга умидвор кўзларини тикиб, хайр-садақа тилаган оҳангда:

— Муҳтарам жаноб, жўжабирдай уч боламга раҳмингиз келсин. Кечадан бери туз тоттирмади... Онаси ҳам ўлиб кетди, — деди.

Шахта директори пинак қоқмади. Жавоб ҳам қайтармади, ходимга буйруқ берди:

— Бунақалар билан ади-бади айтишиб ўтиришга вақт йўқ, полиция чақир!

Энди қочмаса бўлмайди шекилли. У бўйинини ичига тортиб туриб кетди. Югургани сайин совуқ кучаяр, кийимлари йиртиқларидан ҳувлаб кириб, вужудини қалтиратар эди. Югура-югура уч-тўрт кўчани кесиб ўтганидан кейингина тўхтади. "Энди қутилгандирман-ов..." У ёқмас овқат еса, аёзлаб қолса, ўт пуфаги оғрирди, ҳозир ҳам шуни сезди. Қорнини чангаллаб, энгашганича йўлга тушди. "Бунақа яшагандан ўлган афзал. Еб-ичишга ошинг бўлмаса, кийишга кийиминг бўлмаса — ёруғ дунёда тентираб юрганингдан нима фойда бор? Тўйиб кетдим, овқат топиш учун ишлаш керак, иш эса йўқ, шундай бўлгач жонингдан тўймай нимаям қилардинг?! Аммо ҳатто турмуш ўлишга ҳам йўл бермайди: жовдираб турган қора кўзларни қўл-оёғингга кишан қилиб боғлаб қўйибди..."

У шундай хаёлларга берилиб, энсаси қотиб одимлаётган эди, бир енгил машина шипиллаб келди-да, сал ўтиб тўхтади. Машина эшиги очилиб:

— Спок, буёққа чиқ, гап бор! — деган овоз эшитилди. Спокнинг юраги тез-тез уриб кетди. Анқайиб қолди. Турмушини заҳарга айлангирган жаноб Холлни таниган эди.

— А-а? — дедими-демадими, оғзини очиб, қотиб тураверди. "Ҳазиллашяптимикан ёки миндириб олиб кетиб урмоқчимиз? Балки мени чақирмагандир? Балки адаштираётгандир?"

— Тез бўл, Спок! Машинага чиқ!

Буйруқ беряпти. Спокнинг бўйсунидан бошқа чораси қолмади. Ўжарлик қилса бундайлар қўлидан ҳар иш келади, яхшиси, миниш керак!

Машинага чиққандан кейин, жаноб мулойим овозда:

— Иш топдингми? — деб сўради.

— Йўқ.

— Қийналиб кетибсан-ку!

Спокнинг ҳайрати ошди. Ахир, бу жаноб бекордан-бекор мулойим сўзламаётгандир? Машинада изидан келиши, эшикни очиб, лутф қилиши, ҳатто иш топган-топмаганини суриштириши, хуллас, барча-барчаси сирли, шубҳали эди.

— Қийналиб кетибсан, Спок. Ҳм-м, мен сенга ёрдам бераман. Гўдак фарзандларинг бор...

— Жаноб... яхши бўларди, умрим бўйи унутмасдим... — Спок ҳамон ҳайрон эди. — Муҳтарам жаноб, биз қаёққа бораётирмиз?

— Шифохонага. Катта ўғлим совуқда бўйрагини шамоллатиб қўйган, яхши ишламай қолибди. Шунга сен ўтакангни биттасини берасан, мен эса сенга доллар... Келишдикми?

Мана гап қаёқда экан! Ичидан қиринди ўтди. "Фарзандимни тепкилаган,

хотинимни ўлдирган одамнинг фарзанди тирик қолиши учун мен пичоқ остига туришим керак экан-да? Туриб бўлман!"

Аммо, одам боласи тадбир қилса, яратган эса тақдир қилар экан. Спок душманнинг олдида оғзим қонаса тупурмайман, дейдиган ўжарлардан эди. Мана, шундай ўжар одам ҳам ичган қасамини бузишга тайёр бўлиб турибди. Нима қилсин? Уйдаги қора кўзларга егулик бирор нарса олиб бориши керак-ку ахир! Ёлғиз боши бўлгандай бир гап эди.

Жаноб Холл қистай бошлади:

— Сен бўлмасанг, бошқа бири топилади, Спок, бу имкониятни қўлдан берма!

— Пули... қанча бўлади?

— ... доллар бераман.

— Масхара қиялпсизми, жаноб? Бўлганига яраша ... доллар бўлсин. Йўқса келиша олмаимиз. Буйракни олдиргач, кўп вақтгача ишга чиқа олмайдиган маж-руҳ бўлиб қолишимни биласизми?

— Бўпти, айтганинг бўлсин. Келишдикми?

— Келишдик! — бошини силкиди Спок ноилож.

Шифохонада уролог врач уни обдон текшириб, урограммасига тикилиб ўти-раркан, бош чайқади.

— Унг буйрагингда тош бор экан, ярамайди. Сўлини оламиз, розимисан?

Унинг саволи ўринли бўлса-да, Спок негадир ўйланиб қолди.

— Рози бўлмасам келармидим, доктор? Одамни қон қилиб юбордингиз-ку!

— Сенга раҳмим келганидан эслатиб қўяйман, ўзинг биласан... Шу опера-ция чоғи иккинчи буйрагингни ҳам тошдан тозалаб қўяйми, қийналсанг ҳам, биратўла ҳаммасидан қутиласан.

Спок у бу гапларни меҳрибонликдан эмас, пул ишлаш мақсадида айтаётган-лигини тушунди.

— Қанчага тушади бу?

Врач нарҳини айтди.

— Раҳмат, — деди Спок заҳарҳандалик билан. — Маслаҳатингиз учун мин-натдорман. Ҳозирча тура-турсин, жонимга ботиб азоб бераётгани йўқ-ку.

— Ихтиёр ўзингда. Олдини олиб даволанмасанг, тош ўсаверади...

Спок эшитмаган киши бўлиб, нари ағдарилиб ётиб олди. Операция бошлан-ди.

... Мана шундай қийналиб топган пулининг сўнгги доллари ҳам нонга кетди. Энди қандай яшайдилар? Шуларни ўйласа Спокнинг юраги орқага тортиб ке-тади. Ишлай деса, ишга ярамаса? Операциянинг ўрни-ку битиб қолди, аммо доктор огоҳлантиргандай, буйракдаги тош ўсаяптими, ҳар тугур сўнгги пайт-ларда шу томондан оғриқ тутадиган бўлиб қолди. Нима қилса экан? Ўғрилиқ қилсинми? Қўлидан келармикан? Йўқ, югуришга ярамайди. Кўзларини сотса-микан? Оладиган одам топиладими? Нурсиз, шалпайган кўзга ким ҳам харидор бўларди? Эҳ, Яратган эгам бандасининг юрагини иккита қилиб яратмаган экан-да! Бизга ўхшаган камбағал, бечораҳол кимсалар ториқиб, мажбур бўлиб қол-ган кезлари иккинчи юрагини сотиб, беш-олти ой умрини узайтириб олган бўлармиди?

Қайси бир танишидан Спок, тажриба ўтказиш учун инсонни тириқлай сотиб оладиган профессорни, докторни борлигини эшитгандай бўлувди, ростмикин шу? Рост бўлса, шу профессор билан шартнома тузиб олса бўларкан, яъни Спок тана аъзоларини бор бўйича унга сотади, у эса маълум бир муддатгача Спок-нинг фарзандларини асрашга рози бўлса... Профессорни излаш керак!

Спок болаларини бирма-бир бағрига босиб эркалади, меҳри товланиб кетди, кўзларидан оққан ёш юзларини ювди. Сўнг... ўша профессорни албатта топиш-ни ният қилиб, вайрона кулбасини тарк этди...

Эру хотин анча вақтгача жим қолдилар.

— Афсус, — шивирлади Хончаойим эрининг кўксига бош қўйиб. Унинг кўзларига ёш тўлган эди. — Сал юмшатсангиз бўлмайдимиз?

— Хорижда шунақа... Қандай қилиб юмшатаман? Ёлғон бўлади-ку!..

Шуларни ўйларкан, Қайип кўзи илинганини билмай қолди.

Сайимбетнинг тоғаси Қўшмурод феъли кенг, содда-баёв одам эди. Кампири Улмекан хола айниқса ҳам келим-кетим, меҳмон қутишга ишқибоз аёллардан. Иккови ҳам раҳбармисан, оддий фуқаромисан, бўйинбоғ таққанмисан, тақма-

ганмисан — қараб ўтирмасдан, чин кўнгилдан дастурхон ёзиб, топган-тутганини ўртага қўяди. Сайимбет "жин" урганидан буён шулар билан бирга. Қовоқ уймайди ҳеч! О, мусулмонлар! Қайтанга, Ўлмекен кампир Сайимбетни аяйди, жонини қийнаб бўлса-да, кийим-кечагини ювиб беради. "Савоб қозониш керак", дейишади улар. Шунинг учун ҳам Сайимбет тортиниб турмай, бу уйга худди ўзининг кулбаси каби кириб келаверади.

"Манов гиштарни ўзим қуйган эдим-ку!" — ўйлади у уйга кириб бораркан. Қўшмуроднинг қишлоқдаги уйи ёниб кетиб, бошпанасиз қолганларида, шаҳардан ер олиб, ҳовли-жой қуриб берган ҳам мана шу Сайимбет эди. Ўшанда Қўшмурод касалвандлиги туфайли оғир ишга ярамай, барча қийинчилик Сайимбет гарданига тушган эди. "Хаста ўладими, соғ ўладими" деганларидай, Қўшмурод аканинг бу дунёда насибаси кўп экан шекилли, мана, ҳалиям тирик, қимирлаб юрибди.

— Кел, кел-чи, жиян! — Тоғанинг овози одатдагидай бардам-қувноқ эшитилди. — Тўрга ўт, қани. Овқатни емай сени кутиб ўтирган эдик. Тез қўлларинигни ювиб, дастурхонга кел!

Сайимбет тил қотмади. Бориб қўлларини ювиб келди-да, саватидан бодринг, помидор, кўкат чиқариб қўйди. Ўзи ҳеч ким билан очилишиб гаплашмаса-да, тоға-холасини кўрганда, бағри-дили очилиб, гап сўзлари қовушиб кетади. Кейин... кейин бузила бошлайди: бемаъни гапларга ўтиб кетади, ножоиз вайсаб, эшитганининг қулогини узиб қўлига ушлатади. Шундан кейин тоға ҳам гапни тўнқариб қўяқолади.

"Авваллари Сайимбет қандай йигит эди-я! — гоҳо ўй суради тоға. — Чечан десанг чечан, тилида бол томадиган диловар, полвон десанг полвон, елкаларида тоғ ўтиргандай азамат, қўшиқчи десанг қўшиқчи, ашула бошласа — одамни сел қилиб юборарди. Йигитнинг султони шундай бўлади-да! Бу лаънати дунёдаги маккор, виждонидан айрилган инсофсизлар шундай ноёб йигитни мажруҳ қилдилар. Қандоқ йигит эди-я! Ачиниб кетади одам! Кўмувсиз қолгур Мирзамурод! Уруғ-аймоғинг билан даф бўлгур!.."

Чиндан ҳам авваллари Сайимбет келса тоға уйда байрам бўлиб кетарди. Сабаби, тоға-хола бепарзандликдан куйиб, қош-қовоқ қилиб ўтирганларида, Сайимбет ундан-бундан гап топиб, улар кўнглига чироқ ёқиб кетарди.

Ўша йиллари бир келганда жиян тоғага қараб:

— Одамларга нима бўлган ўзи? — деган эди гап орасида. — Эскилар айтгандан, охирзамон келдимиз?

— Ҳа, нима гап экан?

— Эҳ, нима бўларди, ўзимизнинг Мирзамуродни айтяпман. Боя мактабда ўтиб кетаётсам, бир синфнинг болалари шовқин-сурон солиб ўтиришибди. Эшикни очиб қарсам, муаллим йўқ. "Кимнинг дарси эди?" деб сўрасам, "Фозиловники" дейишди. "Ўзи қаерда?" дедим. "Билмаймиз". "Авваллари дарс ўтармиди ўзи?" "Ора-чора ўтарди". Тоға, ўзингиз биласиз, мен бунақа гапларни эшитсам, ёниб кетаман. Шундан тўппа-тўғри директорнинг хонасига чопдим.

Борсам, Мирзамурод чой ичиб ўтирибди.

— Мирзамурод, 8-"в" да дарсинг бор экан-ку!

— Ҳа, бор, нима эди.

— Дарс ўтмайсанми?

— Ўтаманми-ўтмайманми, нима ишинг бор-ай?! Астаффуллоҳ! Нима гап, изимга тушдинг-олдинг-ку, а? Минг урин-уринма, барибир ўрнимни ололмайсан! Мен ўрнимда мустаҳкам ўтирибман!

— Бақирма, Мирзамурод. Бу нима деганинг ўзи? Директорлик бир тийинга қиммат! Синфингда шовқин-сурон кучайиб, бошқа синфдагиларга халақит бераётир. Дарсингни ўтсанг яхши бўларди.

— Ичингдагини биламан. Қачон қарасам, ҳасад қилганинг қилган. Тирноқ остидан кир излайсан!

— Мен ҳалол бўл десам, тирноқ остидан кир излаган бўламанми?

— Бари тушунарли, Сайимбет, — деган ўшанда тоға. — Иложинг қанча, камчилигини айтаверсанг, ёмонотлик бўлиб қоласан. Юқорига ёзсанг, шикоят-боз деб ном чиқарасан. Ёзганинг билан, бирор нарса ўзгариб қолса экан. Мирзамурод тафтишчи кўнглини овлашга уста: дастурхон ёзади, томоғини хўллайди. Кейин текширувчи нима дейди, шикоятчининг ўзи сал ғаламисроқ экан, кўролмагани сабабли ёзган экан, дейди-да, қайтиб кетади. Ким ёмон шунда? Албатта, сен! Шунинг учун, жиян, атрофдагилар қандай кун кечираётган бўлса, шулардан ўрнак олиб яшайвер. Ҳеч нарса билмагандай, кўрмагандай бўлиб юрмасанг, бир иш орттириб қўясан, Сайимбет. Ҳозир лаганбардор, хушомадгўй,

патаки одамлар замони. Битта ўзинг қарши чиқсанг — майиб-мажруҳ қилиб ташлашади.

— Қандоқ қилиб энди ноҳақликдан кўз юмиб ўтиб бўлади ахир? Бунга виждоним йўл бермаса, нима қилай, тоға?

— Ўзингни мажбур қил, зўрла, тутиб ол! Яшашни, тинч яшашни, яхши яшашни истасанг виждон, ор-номус, одамгарчилик деган гапларни унут, йиғиштириб қўй. Йўқса бир балога учрайсан, жиян!..

— Яшаёлмас эканман. Сиз айтгандай яшамоқчи бўлиб кўрдим, бўлмас экан. Одамнинг қон-қонига сингив кетган одати ўзгармас экан, хушомадгўйликни эплаёлмадим. Ҳақиқат йўлида курашиб қурбон бўлиб кетганим афзал менга. Раҳбарнинг, пулдор одамнинг олдида қирғовулдай йўрғалаб юргунча ўлиб кетган яхши, эпломмадим шуни...

Қўшмурод чол дастурхон бошида хомуш ўтирар, ўша суҳбатни дилидан кечириб, изтироб чекар эди.

"Ўжарликдан топган фойданг шу бўлдими, жияним-ов? Билим деса билиминг, савод деса саводинг бор эди, ақлли эдинг, хўш, нимага эришдинг? Агар ўзингни босиб, тилингни тийиб юраверганинга, мактабга ўзинг директор бўлиб кетар эдинг-ку, эҳ, аттанг-аттанг!.."

— Жиян, ол овқатдан.

Чол бошини силкитиб имо қилди-да, олдидаги товоққа — сап-сарик бўлиб буғ таратаётган паловга қўл юборди.

9

Ухлаб ётиб туш кўрдими ё хаёлан ёдладими?

Шаҳардаги бир хонали ижара уйда Қайип билан Хончаойим аввалгидай аҳил-иттифок бўлиб чой ичиб ўтиришибди.

— Тушдан кейин ўқишга борасизми? — деб сўрармиш хотини.

Демак, тушлик қилишаётган экан-да...

— Йўқ, ўқишдан қолмасам бўлмайди, — дер эмиш Қайип.

— Ҳеч ўқишдан безган эмасдингиз. Нима иш чиқиб қолди?

— Кеча эмасмиди, Райҳон опа: "Ижара пулини топиб қўйинглар, бўлмаса лаш-лушларингни кўчага чиқариб ташлайман!" — деб кетгани?

— Нима қилмоқчисиз? Қарз кўтарасизми?

— Менга ким ҳам қарз берарди ҳозир? Сўрай-сўрай чарчадим. Худди мен алдаб кетадигандай, кимдан сўрасанг "йўқ" дейди...

— Қўшни Алимбой оғадан сўранг, пули кўп-ку, берар.

— Қўй уни. Қилиғини биламан, бермайди. Оғзининг ёғини салфетка қолиб, йигирма бешлик билан артсаям, бировга пул бермайди у зикна. Ундан сарғайиб пул сўрагунча, бировнинг ҳожатхонасини тозалаб пул топган афзал.

— Йигирма бешлик билан оғзини артади дейсизми? — Хончаойим ишонмай ёқасини ушлади. — Астафурилло, одамлар ейдиган нонига йигирма беш тийинни зўрға топади... Хўп, нима қилмоқчисиз энди?

— Вокзалга бориб юк тушираман, юк артаман, бир вагондан тўрт одам бўлиб юк туширсанг, кунига одам бошига ўттиз-қирқ сўм ишласа бўларкан.

Хотини энди эрининг кўнглини кўтармоқчи бўлибми, ижарачи кампирни койирмиш:

— Ҳадеб пулини қистайвергунча, салгина инсоф қилса экан, ўзлари ҳали талаба деб ўйламайдими?

— Хафа бўлма, хотинжон, бир йўлини қилармиз, — деб ўрнидан турармиш Қайип. Шунда қаердандир отаси Дўстмурод пайдо бўлармиш, бир қараса, Қайип саккиз ёшларида йўқотган онаизори Сулувхон уй ичида юрибди. Бошидан оёғига-ча оққа ўраниб олган...

— Ота, ойи, сизлар қаёқдан келдингиз? — дер эмиш Қайип, қувонганиданми, ҳайрон бўлганиданми, оғзига бошқа гап тушмай.

— Қаёқдан бўларди, гўрдан келдик-да, — дер эмиш ойиси, устидаги оппоқ кийимларига қарай-қарай.

— Бир-бирингизни топиб олганингиз яхши бўлибди... — деб Қайип айбдор оҳангда гап бошлайди. — Мен сизнинг қабрингиз қўйилган мазористон текисланиб, пахта отизига айланганидан кейин, отам жасадини "Қўтан" қабристонига ерлаган эдим.

— Ярамадинг, ўғлим, ярамадинг. Ёлғиз қадрдон онанг ётган мазорни омон сақлаб қола олмадинг...

— Қўйсангиз-чи, оий, мен уларга текислайверинг депманми? Койийверманг, келинг, яхшиси, ўтириб бир сўзлашайлик, соғинибман...

Онаси эса Қайипни эшитмагандай бўлиб, яна ўша аввалги гапининг давомини қувар эмиш:

— Еру жаҳонда фақат шу бир парча майдон қолибдими? Ундай бўлса, мениям қўшиб суриб юборинглар! деб, трактор олдига ётиб олмайсанми?!

— Оий, мен хаго қилган эканман.

Отаси уларни орачалар эмиш:

— Ҳой, Сулувхон! "Соғиндим" деганинг учун олиб келган эдим. Кела-сола болам бечорани нега уришасан? Боланг айбдор эмас бу ишда, мен айбдорман. У вақтларда Қайип ахир ёш бола бўлган.

— Сўздан сўз чиқиб, гинимни айтаяпман-да, отаси. Бўлмаса, уришиб нима-сига уришаман ахир, ёлғиз избосарим, кўзимнинг оқу қораси шу-ку, ўзим айланайин... — Онаси Қайипни кучоқлаб, ҳол-аҳвол сўрай бошлабди.

— Ўғлим, сени излай-излай зўрға топдик. Бормаган жойимиз қолмади. Нега уёқ-буйёққа кўчаверасан? Хўп, кўчган экансан, келган жойинг шу товуккатакми? Менинг ўлишимни кутиб юрган эдингми ё?! — деб дўқ урибди отаси.

— Йўқ, ота, ўқиш билан бўлиб кетиб... Ҳали яна қайтиб борамиз!

Қайипнинг кўнглидан "Мархумлар шунчалик ўшқачи бўлар экан-да" деган гап кечди.

— Менга ақл ўргатиб бўлиб, энди ўзингиз нега боламни койийсиз, чол?

— Койимайман, ойиси, гина қияпман. Туғилиб, камолга етган ҳовлиси турса-ю, катакдай кулбага тиқилиб олгани нимаси деб, ҳайрон бўлаяпман. — Отаси яна Қайипга бурилди. — Шундай қил. ўғлим. Шаҳардан кўра ўзингнинг овулинг яхши, тинчгина яшайсан. Шаҳар деганинда қоқилиб-суқилиб келиб қолган ўғрию каззоб, йўлтўсару хушомадгўй, номарду иккиюзламачи тўлиб ётибди... Бир-бировга ҳурмат-иззат, мурувват деган йўқ буларда, ҳа...

— Овулда борми ҳурмат, мурувват? — Илкис оғзидан чиқиб кетди Қайипнинг. — Ахир, Сайимбет тоғани жинни қилиб юборганлар қишлоқ одамлари-ку.

— Сиз айтган одоб-икром, интизом, адолат, ҳурмат бизнинг пайтимизда бор эди, чол-ей... Сиз унга қараб овулни мақтайсиз, овуллар ҳам ўзгарган ҳозир, оқийгит тўғри айтаётгир.

— Овул одамлари ҳозир ҳам сал-пал инсофли, одоб-икромли. Тўғри, ҳамма жойда ҳам бир-да-ярим... ҳалигидақалар учрайди, — Дўстмурод оға бир муддат жим қолади. — Менингча, шундай. Ўғлим, бўпти, биз кетадиган пайт...

— Ҳой, ҳеч нарса емай-ичмай кетаверасизларми? Ўтиравергунча, чой дамласанг бўларди-ку! — боядан бери эшик оғзида ўтирган Хончаойимга қарасанки, у жойида йўқ эмиш.

— Овора бўлма, келин, — дермиш Сулувхон опа эшик томонга бурилиб.

— Ҳа-ҳа, келин, биз кетамиз, овора бўлиб юрма, — Дўстмурод оға ҳам эшик томонга қаради. Қайип қанча тикилмасин, бўсағада Хончаойим кўринмасмиш, жавоб ҳам қайтармас эмиш. "Уни кейин толиб оларман, — деб ўйлармиш Қайип, — ота-онам шошилиб турибди, шулардан аҳвол сўраб қолай!.."

— У дунёда нима гаплар, ота, яхши юрибсизларми?

— Ҳа. У ёқда овқат емайдилар, кийим қайғуси ҳам йўқ, "ўқишга кирит", "ишга ол" деб ҳеч кимга пора бермайсан, шунинг учун бўлса керак, бировнинг биров билан иши йўқ. Қисқаси, турмуш ташвишини тортмайсан.

— Сенга ўхшаб, ижара ҳақини тўлагани пул тополмай, ўқишини ташлаб, вагондан юк туширишга бориб юрган кимса йўқ, — қўшиб қўйди Сулувхон опа...

— Тур, Қайип, тур, вақт бўлди!

Ўзини силкитиб уйғотган Сергей овозидан Қайипнинг туши кесилди.

— Эҳ! — деб кўзларини юмди, аммо туши давомини кўролмади. Кейин, руҳлар тинч бўлишини тилаб, дуои фотиҳа ўқиди-да, туриб кийина бошлади.

Эрталаб туриб, худди бозордан қолгандай апил-тапил чойини ичиб, этигини кийиб, қопини орқалаб йўлга тушаётганида соат саккизларга яқинлашиб қолган эди. Худди шу пайт Қўшмурод тоғанинг қўшниси Марат шўнғиб ичкари кирди.

— Қўшмурод оға, Сайимбетни менга бир ҳафтага бериб турмасангиз бўлмас!
Салом-аликсиз, даб-дурустдан айтилган гап кимни бўлса-да довдираб қўяди.
Қўшмурод тоға ҳам ҳеч нарсага тушунмай:

— Ҳа, нима гап, омонликми? Нима қилмоқчисан? — деди тақрорлаб.

— Ўзингиз биласиз, қишлоқдаги майдонда баҳорда оз-моз жўхори ташлатган эдим, ҳозир шу кўтарилиб ўроққа келиб қолибди. Жўхори бошларини қайириш керак... Ҳақини мўл-мўл тўлайман, Қўшмурод оға.

— Сайимбетни ҳар кимларнинг ишига қўшиб, ҳақини олиб юрганимни эшитган еринг бормиди? Қачон, кимдан эшитгандинг? — Чолнинг ғазаби қайнаб, бирдан дик этиб ўрнидан туриб кетди. — Йўқол, э лаънати! Кимнинг бурнига ип тиқиб ўйнамоқчисан? Сайимбет пулнинг буғи билан бурни кўтарилиб қолган сендайларнинг ўнтасидан ортиқ!

— Кун кўриш учун ўтган йили мардикорлик қилиб юрганини эшитган эдим. Шунга... келган эдим-ов, — Маратнинг овози энди мингирлаб чиқа бошлади.

— Эшитган бўлсанг, улар Сайимбетни ёлламаган эди. Улар ёрдам сўраб келган эди. "Бўш юрибди-ку барибир, холис ҳашар учун борса борақолсин", деб ўзим юборган эдим. Сенинг ҳашар қилиб, ёрдам бергудай, нима камчилигинг бор? Танинг соғ, дам олиб ётибсан. Биламан ниятингни, "отамнинг қасд душманини пул билан сотиб олиб, қул қилиб ишлатиб қўйибман", деб керилмоқчисан. Шуни ўзингга улкан обрў деб биласан. Сайимбет ақлдан озгани билан, ким дўст, ким душман, фарқига боради. Очдан силаси куриб, ўлиб бораётган бўлса-да, сенга ўхшаш пўқонидан ел ўтмаганлар олтин бераман деса ҳам, чўп синдириб бермайди, тушундингми? Тушунган бўлсанг, бор энди, йўлингдан қолма! Мен тирик эканман, Сайимбетни сендайларга хор қилиб қўймайман!

Марат мум тишлаб қолди. Анов-манов деса, бу чол ҳассаси билан солиб қолишдан ҳам тоймайди. Сайимбет ҳам жанжал бекорга эмаслигини билгандай, муштлашувга тайёрлана бошлади. Марат худди қуйруғини қисган кучукдай бўлиб, қаңдай кирган бўлса, шундай тез чиқиб қочди.

Сайимбет тўппа-тўғри бозорга йўл тортди. Елкасида қопи. Қоп ичида тагига тўшайдиган кўрпачаси, олдига ёядиган рўмоли, китоб-дафтарлари бор. Одатдагидай, ўзи билан ўзи сўзлашиб бораепти...

Шифохонадан чиқиб келиб, кўчада-бозорда энди тиланчилик ҳадисини ўргана бошлаган кунлари тоғаси унинг янги "хунари"ни билиб қолиб, роса бақириб ташлаган эди:

— Бу нима қилиқ?! Етти ажодимни гўрда тик қўйдинг-ку! Нима етмаяпти сенга? Айт, ўзим олдингга тўкиб ташлай! Эл-юрт, дўст-душман олдида мени бунчалик ерга ургунча, уйда ўтирганинг афзал эмасми, жиян. Шарманда қилдинг, юзимга қоракуя суртиб, сазойи қилдинг-ку! Аждод-авлодингда йўқ хунарни бошляпсанми? Нима қилганинг бу, гапир, гапир дейман, ит!.. Агар яна қилиқ қиладиган бўлсанг, ўзим сени уриб ўлдираман!

Қўшмурод оқсоқол номусдан бўғилиб бақирди, қаҳр билан бўралатиб сўкинди. Сайимбет эса индамай тураверди. Ҳа ё йўқ демади. Сўнг яна... бозорга кетди.

"Бақирдим-ку, ўтақасини ёриб юбордим, суяк-суягидан ўтадиган гап қилдим. Қани, бир пойлаб изидан борай-чи, нима қиларкан", деб тоға шу куни жиянининг изидан қарама-қора одимлади. Сайимбет эса... шу боргандан бориб, бозорнинг энг катта дарвозаси олдида ўтириб олди!

"Қўй, бу ерда индамайин, "вой-дод, тегма" деб ётиб олса, бундан баттар шарманда бўларман. Қўй, тенги бўлмайин" деб, тоға шу куни уйига бош эгиб қайтди.

Сайимбет қош қорайиб қолганда кириб келди.

Эртаси куни яна уйдан чиқиш учун тарадудланаётган эди, тоға ниманидир баҳона қилиб бир бўш хонага қамади-да, эшикни ташқаридан қулфлаб ташлади. Сайимбет эшикни дурс-дурс тепди, тақиллатди, муштлади. Тоға "эшитавермагач", худди ҳўкиздай бўқиришга тушди. Овози баланд, овози аччиқ, овози аъзойи баданни зириллатиб юборадиган даражада ёқимсиз эди... У шу тахлит гоҳ кулар, гоҳ эса йиғларди.

Бир вақт дунёйи дун жим-жит бўлиб қолди. Тоға сергакланди, "нима қилаётган экан, қани, кўрайин-чи?" деб эшикни секин очиб қаради. Қараса, Сайимбет қопини узунасига кесиб-кесиб арқон эшиб ўтирибди. Қўшмурод оға эшикни ёпишга улгурмади, орқада турган Улмекен опа ичкарига бош тикди-ю, оёғида жон қолмай қичқириб юборди:

— Чол, қўйиб юбор уни, истаганини қилсин, чиқариб юбор! Худодан ажал келгунича юраверсин!.. Мияси қўзғалган одам бирор жойда тинч туролмайди.

Қўйворинг, шаҳарга чиқсин, кўпчиликни кўриб, ҳоврини боссин. Уни ўз эркига қўйинг, чол. Энди қийнаманг, шунчалик қавариб юргани етар.

Кампир рўмолининг учини тишлаб, чинакамига йиғлашга тушди. Қўшму-род оғанинг ҳам кўз ёшлари оппоқ соқоли ва ёқасига томчилай бошлаган эди. Тоға югура бориб жиянни кучоқлади-да ўкраб-ўкраб йиғлаб юборди...

У одатдаги ўрни — бозоржой оғзидаги қуруқ ерда ўтириб олди.

— Худойим, топган молларингиз тўйларга буюрсин! Элу халқ обод бўлиб, тўй кўпаяверсин. Бола-чақангиз ҳамиша хаста-сирқовдан омон бўлиб, тухмат балосидан четда юринглар! Раҳмат, оллоҳу акбар!..

— Эшитгин-а, баъзи бир соғ одамлар хаёлига келмайдиган тилакларни қаердан топиб айтади-я, — деб ҳайрон бўлиб қаради бозорга кириб бораётган икки келинчакнинг бири.

— Яхши тилак, одамгарчилик, ҳурмат-иззат асли қонида бор-да. "Халққа яхшилик қиламан" деб, шундай аҳволга тушиб юрибди-ку, янга. Билмайсизми?

— Қайдан билай мен, бекач, ўтирган бир тиланчим, бошқами...

— Бизларни мактабда тарихдан ўқитарди, янга. Шундай бир оққўнгил, саводли, ўқимишли одам эди. Боя сиз айтган яхши тилаклар, меҳр-мурувват деган гаплар соғларда йўқ бўлса-да, бу одамда...

11

Яқинда уйига бориб қайтган Мелиқул ҳам бугун ишга чиқди. Қайип билан икковлашиб синган-қийшайган замбиларни таъмирлашаётган эди.

— Қайип, сен ҳў бирда, институтни ташлаб кетдим, деганмидинг, шу гапингни мен чалароқ эшитдим...

— Ҳа...

— Нима учун ташлаб кетдинг?

— Ёқмади...

— Бошқа бир гап бордир-ов... — Мелиқул ишдан тўхтаб унга тикилди. — Интизомни буздингми ё имтиҳонни топширолмадингми?

Қайип бош чайқади.

— Унда нега ўзингдан ўзинг ўқишни ташлаб кетасан? — Мелиқул елка қисди. — Ҳайронман. Одамлар шундай ўқишда ўқиш учун олти-етти минглаб пул бериб, зўрга киради. Мияси йўқ сенга ўхшашлар эса ўқишни ўз ихтиёри билан ташлаб кетса... — Мелиқул болғасини қарсиллатиб урди.

Қайипнинг хаёли қочди...

— Домла билан урушиб қолдим, — деди у бир куни хотинига.

— Ие, нега? — Хончаойимнинг капалаги учиб кетди. — Нима бўлди, имтиҳондан йиқдимми?

— Имтиҳондан-ку ўтдим. Бироқ... шу... ўқишни бира-тўла қўймоқчиман.

— Тани-жонинг соғми ўзи сенинг?

— Имтиҳондан чиққач, китоб дўконига борамиз, деб Сатбой билан келишган эдик. Шуни кутиб ўтирдим. Бир пайт у жавоб бериш учун домланинг олдига борди. Билетдаги саволларнинг иккитасига тўла жавоб берди-ю, учинчисига чалароқ жавоб қайтарди. Домла эса, нима жин урди-ю, "икки" қўйиб берди. Бечора жўрам шунча ялинди-ялинди. "Йўқ, билмайсан?" деб айтганида туриб олди домлаям. Шундай вақтда мен тинч тура оламанми? "Домла, — дедим ичкарига бош тикиб, — "уч" қўйиб берақолинг энди, "уч"га арзигулик айтди-ку ахир". "Ҳў, бола, сендан бирор нарса сўрадимми мен? Нега ақл ўргатасан? Қани, бу ёққа кел-чи", деб чақириб олди. "Кечирасиз, домла, "уч" қўйса бўлади-ку ахир жавобига. Айби нима бу талаба бечоранинг, айби — кеча фишт қуйишга қатнашолмаганими? Бу гал бормаган бўлса, кейинги гал борар" дедим.

— Ҳой, тилингни тиясанми-йўқми? Тиймасанг, ҳозир узиб ташлайман. Домла билан гап талашинг қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман сенга! Кўзингдан қонингни оқизаман, билиб қўй!

— Оқизолмайсиз! Кўп бўлса, кейинги имтиҳонда йиқитарсиз.

— Билар экансан-ку!

— Тупурдим ҳаммангизга, ўқишларингга ҳам, баҳоларингга ҳам! Қолганини сизларсиз ўзим ўқиб оламан! — деб қичқирганимча чиқиб келавердим.

Хончаойим бош чайқади.

— Яхши иш бўлмабди. Энди институтда шов-шув гап тарқалади. Ўзингизни кўрсатибсиз-да?

— Ўзимни кўрсатиш хаёлимдаям йўқ эди. Ноҳақликни кўриб-билиб туриб индамай кетолмадим, холос. Ахир, қачонгача чидаш мумкин?

— Бошқалар-чи, жим қараб туравердимми? Сизнинг ҳалоллигингиздан нима фойда энди? Энди у домла изингизга тушиб олади, институтдан ҳайдатмагунча қўймайди.

— Шусиз ҳам ўқишни ташладим. Яна уялмай "ўқитувчи етиштириб берувчи ягона олий ўқув юрти" деб мақтанишади. Радиода, йиғилишларда... Уят! Уят! Менинг эса жиғилдоним қайнаб кетади, алам-уятдан ерга кириб кетсам дейман... Бунча ёлғоннинг нима кераги бор экан?

— Эҳ чол, нима қилмоқчисиз энди? Пасту баландни тузаш битта ўзингизнинг кўлингиздан келмайди. Яхшиси, бориб домлангиздан кечирим сўранг. "Ёшлик қилибман" денг. Битта талаба ўқишдан кетгани билан, институтнинг устунни тойиб қолмас. Қайтанга, сизнинг уч йиллик меҳнатингиз куяди. Унақа домлар уялмайди, аксинча, сизни эзиб йўқ қилиб юборганидан қувонади.

— Йўқ, Хонча, энди кечирим сўрашга мажбур қилма. Сўзим — сўз, кетаман дедимми, кетаман...

Қайип Мелиқулга шуларнинг ҳаммасини айтиб берди. "Жуда диплом керак бўлиб қолса, сотибоқ оларман" деган эди у хотинига ўшанда. "Дипломниям сотишадими?" деган Хончаойим кўзларини пирпиратиб. "Эҳ кампир, кампир, соддасан-ай! Ҳозир сотилмайдиган нарса бор эканми ўзи? Молнинг тегагидан тортиб, то одамнинг ўзигача — бари-барини сотиб олса бўлади..."

— Хотининг тўғри маслаҳат берган экан-у, ўзинг керак бўлмаган ерда кўкракка уриб чиқибсан-да. Ростдан ҳам, ким ютиб чиқди бу ўйинда? Домла ҳалиям институтда юргандир ишлаб? — Мелиқул анча вақтгача бошини чайқаб, жўрасининг қилган "қалласизлиги" учун куюниб ўтирди. Қайип унинг саволларига жавобан гоҳ бош силкир, гоҳ жим қолиб, индамай турар эди.

12

У қопини очиб, ичидан тўртта китоб, қалин дафтар ҳамда бир боғлам қоғоз чиқарди.

— Ҳой, халойиқ, орангизда тарихчи муаллим борми? — деб жар солди қоғозларни тахлаётиб.

— Мана менинг бор бисотим! — деб кўз-кўз қилди Сайимбет қўлидаги қоғозларни. — Вақтида ёқтирмади, кўрқоклар. Бўлмаса, бари ноёб маълумотлар... Энди буларни бир доворак тарихчига инъом қилмоқчиман. Қани, келинг, бовурларим! Тайин иш. Пули керакмас. Муфт бераман. Ўзим қартайиб қолдим...

У қоғозларини кўтариб овоз чиқариб турибди. Кўпчилик "нима экан?" деб атрофида уймалашиб қолди. Тиланчи қилигини яхши биладиган баъзи бировлари бехосдан тушириб қолмасин деб, четроқда туриб томошага бош қўшишади.

...Сайимбет ўқитувчи бўлиб ишлаб юрган вақтида илмий ишига мавзу танлаб, жиддий шуғуллана бошлаган эди. Мавзуси қорақалпоқлар кечмиши — халқ ботирлари Ойдўс бий, Эрназар бий ва бошқа тарихий шахсларга оид бўлиб, агар Сайимбет фақат ўшалар билангина чекланиб қолаверганда эди, аллачаноқ илмий ишини ёқлаб олган бўларди. Сайимбет эса мавзуга қўшимча қилиб XX аср аввалидаги халқ ҳаракати бошчилари Мадиёр, Жалий Махсум, Барлиқбой бўлис сингари шахслар фаолиятини ҳам қамраб олди.

Номзодлик ишини тайёр қилиб, илмий раҳбари Тилов Назарбоевга олиб борганда, у бирров кўз югуртирди-да:

— Сайимбет иним-а, буларни аралаштириб нима қилардинг? — деди куйиниб. — Улар номини шўро хушламайди-ку.

— "Ҳақиқат эгилару синмайди", деган гап бор, бир вақти келарки, мен ҳам ёқларман.

— Қайсарлигинг яхшику-я, бироқ ўзингни майиб қилади, — деди Тилов оғачиниб.

Чиндан ҳам Тилов Назарбеков айтгани бўлди: айнан ўша фикрлар учун Сайимбет номзодлик диссертациясини ёқлай олмади. Кўпчилик унга қарши чиқди...

Мана ўша қоғозлар, илмий иш варақлари. Ҳаммасини бир папка қилиб, ҳамон кўз қорачиғи каби асрайди. Шифохонадан келиб, тоғасининг уйидаги китоб-дафтарлар орасидан топиб олди-ю, энди ёнида олиб юрадиган бўлди, фидойи кимнидир учратиб қолсам қўлига тутқазаман деб умид қилади.

— Қани, нима экан, бир варақлаб кўрай, — тўладан келган, кўк костюмшими пўрим йигит Сайимбет қўлидаги папкага қўл чўзди.

— Йўқ, йўқ! — У чинқириб юборди-да, худди йигит босиб олиб кўядигандай, апил-тапил папкани бағрига босди. — Булар қоғоз, қоғоз, ҳеч вақо ёзилмаган қоғоз, ишонмасанг қара, бор кет энди... Тилов оға, сен тўғри тушунасан-ку, а? Ойдўс, Эрназар кўлдовли деб айтмаслик керак, тўғрими? Уруғ номини айтмаслик керак. Ойдўс қорақалпоқ, Эрназар қарақалпоқ дейиш керак... — У яна оғзига келганини сандироқлай кетди. Унинг сўзи суюлиб кетганини эшитган оломон тарқала бошлади.

— Эрназар, Ойдўс қорақалпоқларни миллий қаҳрамон деб санайдиган бўлсак, шу қаторда Барлиқбой ботир, Мадиёр, Жалий махсумларни ҳам халқ ботири деб ҳисоблашимиз керак, тан олишимиз лозим буни!.. Ҳой бола, бери кел, ма ушла, — Сайимбет четроқда турган бир йигитни имо қилиб чақирди. Бу йигит — бир ой аввалроқ дуч келган, қўйин чўнтагида асраб юрган суратдаги йигитга ўхшаб кетарди.

13

Тушлик овқатдан кейин Қайип ёнида юрган Свифтнинг "Ламюэль Гулливернинг саёҳатлари" асарини олди-да, дуч келган жойидан ўқий бошлади. От Гулливерга еху (жирканч махлуқ-одам)лар ҳақида айтган гапларни ўқиганда Қайипнинг ҳайрати ошди. "Ҳар хил иллатлар, нуқсонларга эга бўла туриб, шу махлуқ (одам)нинг гердайиб, ўзини ҳаммадан баланд тутганини кўрсам, чидамай кетаман", — дейди от. "Свифт ўз давридаги Мирзамурод, Алимбой, Маратга ўхшаган иккиюзламачилардан куя-куя, инсонни ҳайвонга, ҳайвон ҳам эмас, ундан-да тубан махлуққа — ехуга тенглагани бежиз эмас, шекилли", — деб ўйлади Қайип. У Мирзамуроднинг олдига уй сўраб борган пайтдаги қиёфасини кўз ўнгига келтиришга уринди...

Қайипнинг ўқишни биратўла ташлаб, қалъанинг бир четидаги қурилиш маҳкамасида ишлаётганигаям бир йил бўлиб қолган эди. Хончаойим ҳам ўқишни тугатиб, иш топилмагандан кейин касалхонада фаррош бўлиб юрарди. Улар қишлоққа қайтиб бормайдиган бўлишди, Қайипнинг кўнгли йўқ эди. Хончаойим:

— Сиз энди ўқишдан биратўла кетган бўлсангиз, овулга қайтайлик. Ота уйимиз бўш ётса-ю, биз шаҳарда ижарада яшасак, одамлар нима дейди? — деб гап бошлаган эди, Қайип бақириб ташлади:

— Овулга қайси юз билан бораман? "Ўқишини эплай олмапти, отасининг пули билан кирган эди-да, ўқиш нари турсин, ҳатто кунини кўролмай, охири қайтиб келди, мана", деб халқ кулмайдими?!

Шундай қилиб, шаҳарда қоладиган бўлиб, коммунал бўлимига уй сўраб ариза ҳам бериб қўйишди. Бир куни Хончаойим:

— Қайип, уй навбатимиз қачон келар экан? — деб сўраган эди, чалқанча ётган эр қўзғалмаёқ:

— Кесак гуллаганда, — деди.

— Шунчалик бемалолхўжасизки, дунёни сув босса тўпифингизга келмайди, — хотини минғирлай бошлади. — Аҳволимизни кўрган одам кулади. Икки бола билан бировнинг бир хонали уйида тиқилиб ўтирибмиз. Ҳар қўноқ келганида қисинганимдан бир ўлиб тириламан...

— Нима қил дейсан энди? Югуриб-йўртганим билан биров менга уй берармиди?

— Мана, қўшнимиз Алимбой оға, яқинда уйланган боласига уй олиб берди-ку, уёққа югурди, буёққа югурди, "ётоқхонада яшашади" деб ҳужжат тўғрилади, хуллас, йўлини қилди. Ахир биз ариза берганимизга уч йил бўлиб қолди-ку.

— Сен Алимбойларга ҳавас қилма. Ўзингни бил, ҳаддингга боқ, ҳаддингга. Қистирадиган бир тийин пулим бўлмаса, чопганимдан нима фойда?

— Шундайку-я, Қайип, нега унда ойлигимиздан орттириб, ўша савилни топиб бермаймиз?

— Эй кампир-ай, болага ўхшаб гапирасан-да. Кўриб турибсан-ку ўзинг, бир ойлик бир ойликка зўрға учма-уч етиб турибди.

— Ҳар ким маош олиб келган куни йигирма-ўттиз сўмни сандиққа ташлайверсак... Шундай қилиб ҳам кўрайлик-чи.

— Кўр-кўр, — деди Қайип хотинининг соддалигидан қулиб.

— Ҳозир ҳисоблаймиз... балки биз ўйлагандан ҳам кўпроқ йиғилар? Ручкадафтар олайн, — Хончаойим дик этиб турди-да, сўнг Қайипнинг ёнига узала тушиб ётиб олди. — Так-к, менинг маошим саксон сўм, сеники топганингча, ўртача юз ўттиз сўм дейлик майли, тўғрими?

Хотини беҳуда бир иш билан жиддий киришиб кетганини ёқтирмаган Қайип ҳазиллашиб кўйди:

— Азиз Несиннинг ҳув бир ҳикояси бор. "Пулимга яраша ер беринг" деган ҳажвия, шундаги қаҳрамонга ўхшаб, жиннихонанинг "саккизинчи бўлими"га тушиб ўтирма.

Хончаойим эрининг ҳазилига эътибор бермади, у ҳисоб-китоб билан банд эди.

— Менинг маошим ойига саксон сўм, шунда бир йилда тўққиз юз сўм бўлади. Сизники бир юз ўттиз сўм, ўн иккига кўпайтирсак — бир минг беш юз сўм. Икковини кўшсак икки минг беш юз йигирма.

Қайип хотинига қараб ўтириб, чин дилдан ачиниб кетди:

— Сен бир йилни ҳисоблагунча, аввал бир ойникини ҳисоблаб чиққин.

— Йўқ, йиллик маошларни ҳисоблаб чиқиш осонроқ, ҳали бундан кийимга кетадиган пулни чиқариб ташлаймиз, агар ойлик маошни ҳисоблайдиган бўлсак, кийимга кетадиган пулни чиқариш қийин бўлади, ахир ҳар ой-ҳар ойда янги кийим киявермаймиз-ку...

"Кийим" деган сўзни эшитган заҳоти Қайип бўсафа ёнидаги қийшайиб ётган этигига, илдригида турган курткасига, теллагига ўғринча қараб кўйди. Қачон Маратникадай, Алимбойникадай қундуз телпак, чет элнинг пальтолларини кияр эканмиз?!

— Энди, икки минг беш юз йигирмадан ижарага кетадиган тўрт юз саксонни олиб ташлаймиз...

— Тўхтаб тур, йилига икки минг беш юз йигирма сўм тўлиқ киради уйга, деб ўйлаяпсанми?

Қайип қизиққанидан ўзи ҳам киришиб кетганини билмай қолди.

— Нималар деяпсиз, ие?

— Айт-чи, сен уйга саксон сўмни тўлиқ олиб келган вақтинг бўлганми?

— Ҳа, тўғри-тўғри, сал янглишибман. Қасаба уюшмаси, комсомол деб, тўй-пўй чиқиб қолса — унга... Майли, ўн сўм-ўн сўм, йилига юз йигирма сўм ушлаб қолишсин...

— Шунда йиллик даромадимиз икки минг тўрт юз сўм бўлади.

— Ижара ҳақини олсак, бир минг тўққиз юз йигирма сўм қолади... Ўн сўмни нонга ажратамиз, гўштга йигирма сўм, демак, йилига уч юз олтмиш сўмни олсак... бир минг беш юз олтмиш сўм қолаяптими? Гуруч, ун, қанд, ёр керакмас, емаямиз. Сутга, чойга ҳаммаси бўлиб қирқ сўмдан тўрт юз саксон сўм ажратайлик, шунда бир минг саксон сўм қолади.

— Ана холос? — Хончаойим Қайипга савол назари билан қаради.

— Овқатга картошка, пиёз солмайсанми?

— Шуларни айтинг, сабзи бор ҳали, ҳаммасига икки юз элик сўм... саккиз юз ўттиз сўм қолдими? Энди кийим-кечакка ҳисоблайлик. Сизга йилига икки кўйлак, икки шим олсак, кўйлак ўн бешдан, ўттиз. Шим — қирқдан, саксон сўм баробар бир юз ўн сўм. Ички кийимларга ўн сўм дейлик, плас бир юз йигирма; уч йилда битта пальто. Арзонроғи топилса — юз элик сўм, буям йилига элик сўм дегани. Икки йилда бир этик — йилига йигирма бешдан. Тўрт йилда бир телпак, юз сўмлик. Йилига йигирма беш сўмдан тўғри келади. Буниси юз сўм, наригиси юз йигирма эди, шундай қилиб кийим учун икки юз йигирма сўм. Энди менга, кийимлар ... Икки юз элик сўм бўлсин. Икковимизникини кўшсак — тўрт юз етмиш сўм. Энди бунини саккиз юз ўттиздан олиб ташласак, уч юз етмиш қолди. Демак, йилига уч юз олтмиш сўм йиғар эканмиз. Шугинами?..

Хончаойим боядан бери берилиб қилган ҳисоб-китоби бир зумда беҳуда бир машғулотга айланганини кўриб туси ўзгарди-қолди.

— Шунини йиғишга қурбимиз етсаям катта гап эди, — деди Қайип ўрнидан туриб, ойна ёнига бораётиб — Бироқ ҳали сен китобга, газета-журналларга ажратмадинг. Қолаверса, яқинлар, дўст-ёронлар тўй қилса, туғилган кунларига чақирса, қуруқ қўл билан бориб бўлмайди-ку. Хўш, транспорт пули бор, йилига икковимиз учун камида икки юз ўттиз, икки юз элик сўм ҳойнаҳой кетиб қолади...

— Уҳ-ҳ! — деб юборди хотин совуқ дамини олиб. — Ундай бўлса, ҳали уч юз олтмиш сўм етмай қолар экан-да, кино, концерт, театр — буларнинг бари пул туради ахир.

— Бўлмасам-чи!

Хончаойим зирқираб оғриётган бошини ушлаб, терс бурилиб ётди.

Қайип шу куни бир қарорга келди: нима бўлгандаям, шаҳар ижроия қўмитасининг раисига йўлиқиш керак! У ҳам одам-ку ахир, аҳволни айтса, тушунар...

Эртаси куни ишга бормай, тўппа-тўғри ижрокўм раиси қабулхонасига кириб, навбатга ёзилди, ўлдим-толдим деганда навбат келиб, раис хузурига кирди. Эшиқдаги ёзувга ҳам қарамай ичкарига интилди. Қараса, улкан столнинг нариги томонида ўзи ўн йил билим олган "Кўктерак" ўрта мактабининг директори Мирзамурод Фозилов столга мук тушиб ўтирибди!

"Астаффирулло, астаффирулло! Одам дегани асли хушомадгўй, золим, виждонсиз бўлиши керак экан-ов! Ахир Сайимбет муаллими кўз-кўраки эзгилаб юборган бешафқат махлуқ шу эмасмиди? Шундай инсофсиз, ибосиз одам... шу табаррук ўринга муносибми? Менинг ихтиёримда бўлганда-ку, қўлига қий-шиқ таёқ ушлатиб уни поданинг кетига солган бўлар эдим, аттанг, аттанг!..."

Қайип бир хаёли фирра зизига қайтиб кетмоқчи бўлиб, эшик тутқичини ушлади. Бироқ, ўйлади: энди ортга чекинса уят бўлишини ҳис қилди.

— Ассалому алайкум! — қўл узатди Қайип.

Мирзамурод "кимсан" деб қарамадиям, ўз иши билан бўлаверди. Қўли ҳавода қолган Қайип нима қилишини билмай каловланди, нима бўлса бўлсин дегандай, аввалгидан баландроқ овозда яна:

— Ассалому алайкум! — деди.

Мирзамурод бошини кўтариб қаради. Қайип яна қўл чўзди. Мирзамурод уни эслади, шекилли, қўлининг учини берган бўлди.

— Ҳа, тинчликми? Нима гап? Бу ёқларга қай самол учирди?

— Уй шамоли, оға...

— Ариза берганмисан?

— Ҳа, оға...

— Ундай бўлса, бўлимга бориб навбатинг қачон келишини аниқла, рақамларингни яхши ёдда тут. Кейин уйингга бор-да, "ё худо" деб кутиб ёт. Навбатинг келганида қақирамиз.

— Навбатимнинг келадиган тури йўқ, оға. Шунинг учун олдингизга келиб турибман. Ижара уйда яшайвериб, қийналиб кетдик. Болалар ўсиб келаяпти.

— Қийналдингми? Мен ўзимнинг уйимни бўшатиб берайинми?

Мирзамурод шундай деди. Оғзида шундай деди-ю, ичида эса: "Ҳа, Сайимбетнинг кучути, ҳузуримга келиб ялинмадингми?" — дегани аниқ, ана, юзи-кўзидан кўриниб турибди. Оромкурсига бор бўйи билан чалқайиб тушиб, оёқларини чўзиб юборди, бир қўли билан сигарета тортади, иккинчи қўли билан ручкасини отиб-ўйнаб ўтирибди.

Ўша лаҳзалардаги Мирзамуроднинг кўз қарашлари, бети-кўзи Қайипнинг бир умр ёдида сақланиб қолди. Узини ҳатто садақа сўраган тиланчи ўрнида кўрмагани учун Қайип бора-сола уни ёқасидан олиб, бўғиб ташламоқчи бўлди, ammo ўзига ҳай берди.

— Уйингни бер, деб турганим йўқ! — деди у ўзини зўрға босиб. — Берганингдаям ўтирмас эдим. Нега уч йилдан бери менинг навбатим келмайди — шуни билмоқчиман. Пули кўплар нега беш-олти ой ичида уй олади-кўяди, нега?..

— Мен қайдан билай? — деди Мирзамурод парвойи фалак ҳолда. Чамаси у Қайипнинг қонини обдон қиздирмоқчи бўлаётганди. — Нечанчи ўринда турибсан?

— Ариза берганимизда етти юз ўттизинчи бўлиб тиркалган эдик. Энди беш юз саксонга келибмиз. Шунча уй қурилаётир. Менинг навбатим эса сира яқинламайди. Ҳайронман!

— Ҳайрон бўладиган ери йўқ. Яқинлабди-ку ахир. Бунинг нимасига булқинасан, аччиқланасан? Асабингни сақла, иним, ҳали керак бўлади.

Мирзамуроднинг бундай мижғов оҳангда менсимай гапириши Қайипнинг қайнаб турган асабига мой сепиб юборгандай бўлди.

— Сенинг олдинга арз қилиб келган менда эс йўқ асли... Ҳе, халқ оғасиман деб юрган сендай амалдорлардан ўргулдим. Бориб турган мечкай, қонхўр экансан! Номуссиз, бир бечоранинг гулдай рўзворини бузиб, ўзини хор қилиб юбординг, яна қаңдай қилиб одамларнинг юзига қараб ер босиб юрибсан-а!

Қайип эшикни шарақлатиб ёпиб чиқиб кетган эди ўша куни...

Воқеалар хотирасидан худди кино ленталари каби бирин-кетин ўтар экан, Қайип манглайига тираган қўлини тушириб, китобнинг шу саҳифаларини қайта ўқиди:

"Мен жонимнинг соғ эканидан, омон-эсон эканлигимдан роҳатландим. Бу ерда энди ўз мамлакатига каби, дўстларимнинг сотқинлигидан қўрқмасам ҳам бўлади. Улкан одамларнинг, мартабали кишиларнинг ва уларнинг фаворитлари олдида яхши кўриниш учун уларга пора беришнинг, хушомадгўйлик-

ка интилишнинг ҳам кераги йўқ. Ўз бошимни тухматдан, зўрлик-зўравонликдан ҳимоя қилишга ҳам ҳожат йўқ. Бу ерда менинг соғлигимга зиён теккизадиган врач ҳам, мени қашшоқ қилиб ташлайдиган ҳуқуқшунос ҳам, бировлардан пул олиб менинг устидан думалоқ хат ёзиб юрадиган шикоятчи ҳам йўқ. Бу ерда бировларнинг устидан кулиб масхара қиладиган одам ҳам, тухматчи-ғийбатчи ҳам, қароқчи-фирибгар ҳам, изингда пойлаб юрадиган пойлоқчи ҳам, эзмалўттивоз, каллакесар, хотинбоз ҳам йўқ... турмалар йўқ... Мақтанчоқлар билан шуҳратпарастлар ҳам йўқ. Такасалтанг, жанжалкаш, лапашанглар ҳам йўқ. Бемаъни одамлар, ярамас қилиқлари билан донг таратган нокаслар ҳам, эзгу ишларни амалга оширганлари учун жабр-зулм кўрган яхши одамлар ҳам йўқ...

Нақадар ажойиб гаплар! "Эзгу ишларни амалга оширганлари учун жабр-зулм кўрган яхши одамлар ҳам йўқ" деган қаторларни қайта ўқиди. Сайимбет оғага, Суюндиққа тааллуқли ўринлар экан-да! Аттанг! Ундай юртлар ер юзида топилмаса керак-ов. Агар қаерда шундай ер борлигини эшитса, қайси тупканинг тагида бўлмасин, белни боғлаб, енгни шимариб, биринчи бўлиб жўнаган бўлардим...

Ширин орзулар кучоғида ўтирган Қайипни Меликул туртиб юборди:

— Кетдик, ишга.

14

Сайимбет бозоржой ёпилгандан сўнг уйга қайтади. Бугун у бозордан чиқиб, шаҳарнинг шимол тарафига эмас, жанубига қараб йўл олди. Бўласининг уйига бермоқчи шекилли.

— Ойсанам онасининг эмас, отасининг қизи, шундайми, Ойсанам?! Болсанам, йиғлайверма дейман, йиғлама, хўпми! Қани, кел-кел, сени ўзим осмонга дув-в кўтарай... Азизим, севикли Оксунгим, овқатинг пишдимми? Пишган бўлса, олиб кел тезроқ. Эрназар ҳам ўқишдан очқаб келди, чарчаб ҳам қолгандир...

Ойсанам, Болсанам, Эрназар — Сайимбет фарзандлари. Соғинган чоғларида уларнинг исмларини бирма-бир айтиб чақиради, ўзича сўйланади, койийди, эркалайди. Соғинмай нима қилсин, улардан айро тушганига ҳам ўн йиллар чамаси бўлиб қолди: Сайимбетнинг асаби "чатоқлашиб", шифохонага элиб кўйилгач, гулдай-гулдай учта фарзанд "болалар уйи"га топширилди. Шундан бери дийдорлашув қийинлашгандан қийинлашаверди.

Даволаниб чиқди-ю, у тўппа-тўғри уйига келди. Қай кўз билан кўрсинки, Оксунгул аллақачон болаларни интернатга топширган, ўзи эса уйни пулаган, Мирзамуроднинг шаҳар ичидаги уйига кўчиб ўтган эди.

— Ҳай-й, одамлар! — деб бақирди шунда Сайимбет аввалги уйи олдида туриб. — Яхшиликка яхшилик бу дунёда бўладими, йўқми? Бўлмас экан, одамлар! Мен сизлар учун шундай аҳволга тушдим, балоларга гирифтор бўлдим. Мирзамуродга ўхшаган муртадлар мени майиб қилдилар, синдирдилар, адоий тамом қилиб, мени лаҳадга тикдилар... — Бу пайтда овул одамлари битта қолмай жамланиб, уни ўраб ола бошладилар. — Мен сизларни аллақачаноқ Мирзамуродни товонини тилиб, туз сепган ёки хомага ўтиргизган чиқар, деган уйда эдим. Йўқ, ундай қилмабсизлар, афсус, афсус, одамлар! Мирзамурод тирик юрибди-ку ахир, тирик юрибди-ку, одамлар! Азизларим, овулдошларим, очик айтганим учун кечирасиз-у, сизлар — талоғида бити йўқ нокаслар экансиз! Барингиз номард, кўрқоқ, ландовурлар экансиз. Шунчалар шармандаи шармисор экансизки, энди "Омонгелдининг, Эрназарнинг, Миржиқ ботирнинг авлодимиз" деб, қайси бет билан айтасизлар? Қайси бет билан одамимиз деб бош кўтариб юрасиз?

Сайимбет бир муддат тин олди.

— "Ёлғиз юриб от чопма", дейдилар. Бир тарафдан сизларники тўғри-да, йиғитлар. Яъни, тек юрган тўқ юради. Шундай эмасми? — Сайимбет бирдан қутириб кетди, қўлидаги таёғини ўнгу сўлга силтаб, дуч келганни тушира бошлади. — Шундай эмасми, Омонгелди, Эрназарнинг "авлодлари?!" Нега қочасизлар? — Ўкириб-ўкириб йиғлай бошлади. Кўзларида ёш эмас, машғала кўринарди. Қўлидаги таёғи билан яна овулдошларига ҳамла қила бошлади.

— Барчангизни сандиққа солиб, дарёда оқизиб юбориш керак. Сизлар талоғида бити йўқ ярамассизлар! Энди мен бу ёқларга оёғимни босмасман!

— Қайтиб келма, қайтиб келмакўрма! Биз ҳам шуни истаймиз! — деб қичқирди қочиб бораётганларнинг биттаси.

Ҳамма одам бирпасда тарқалиб кетди. Сайимбет ёлғиз қолди. У ҳамон сўкиниб, ўзи билан ўзи гапириб юрибди. Сўнг бақириб-чақирган овози овулдан

узоқлашди. Кейинроқ у машинада "Болалар уйи"га етиб келди. Интернат ҳовлисида катта ўғли Эрناзар Болсанам билан Ойсанамни ўйнатиб юрган эди.

— Эрназар! Ойсанам! Болсанам! Болаларим, бормисиз? Қароқларим! — Сайимбет дарвозадан кирган ерда уларга кучоғини очди. — Қани, бери келинг...

— Жинни келди, жинни! Қоч!

Ўйнаб юрган болаларнинг бири зипилаб ичкарига йўналди. Уч яшар Ойсанам ҳам уларга қўшилиб югурмоқчи бўлаётганда, Эрназар уни кўйлагидан ушлаб ўзига тортди.

Қизча ҳайрон: бир йил бурунги тўладан келган, оқ юзли, озода кийиниб, соқол-мўйловини пардозлаб, галстук тақиб, арчилган тухумдай ялтираб юрадиган отаси — мана шу кишими? Уни уриб-қоқиб, машинага тиқиб аллақаяққа олиб кетганларини билади, аммо сал вақт ичида бунақа аҳволга тушиб қолар-ов деб сира ўйламаган эди. Қизча шунинг учун ҳам бегоналашган амаки кучоғида зириллаб йиғлаб юборди.

— Ота-а-а! Ойсанам, отамиз келди... — Эрназар учиб кела бошлади. — Отам келди! Отажон!

Сайимбет қўлидаги лаш-лушларни ерга ташлади-да, фарзандларини бағрига босди. Боя жуфтакни ростлаган болакайлар у фарзандларини йиғлаб-инграб, бағрига босиб ўпаётганини кўриб қайта бошладилар ва оғизларини очиб томоша қилишга киришдилар.

— Овқат, чой беришади?

— Ҳа, шакалат, маймалат беришади, пачина еймиз!.. — Кичкина Ойсанам чулдирайди.

— Ойинг-чи, ойинг, келиб турадимиз? Қаёқда у? Уйда йўқ-ку. Шаҳарга кетиб қолдимиз? "Буфетга анов опкеламиз, манов опкеламиз" деб, директорнинг машинасига миниб, ясаниб кетиши зўр эди. Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур...

Болалар отага ҳайрон бўлиб боқдилар. Унга ачиндилар. У эса ҳамон сўйзланар, алам, ор-номус оловида жизғанак бўлиб ёнарди:

— Эрназар, ўғлим, Мирзамурод қаерда ҳозир? Уни ўлдиргим келаяпти... Қонини ичгим келаяпти, ўғлим!..

— Ота!.. — Бундай гапларни илгари эшитмаган бола ўкраб йиғлаб юборди-да, отасининг бўйнидан маҳкам кучоқлади. Анқовсираб турган Ойсанам билан Болсанам ҳам отанинг пинжига кириб пиқиллай бошладилар.

— Холжон опа! Бу ёққа қаранг, бир ғалати одам Эрназарни уриб йиғлата-япти, — бир бола ичкари уйга томон чошиб кириб кетди. — Холжон опа! Чиқа қолинг!

Икки тарбиячи опа ичкаридан отилиб чиқишга чиқди-ю, Сайимбетнинг кўри-нишидан кўрқдимиз, эшик олдида тўхтаб қолди. Бироз тарадудланиб туришди-да, бир-бирига "юр, борайлик" деб шивирлашиб, секин яқинашдилар.

— Ассалому алайкум, азиз опахонлар! — Сайимбет улар сари қўлини чўзиб пешвоз юрди. Тарбиячи опалар яна кўрқиб, ҳурпайишиб, қочиш ё қолишни билмай алвираб, бир-бирига тиқилиб тўхташди.

— Келинлар, келаверинлар, Тегмайман, сизларга, — деди Сайимбет титраниб. — Сизларнинг ўрнингизда Оқсунгулни кўрсам эди, ушлаб олиб ғажиб ташлардим!.. О-оҳ! Бир пайтлар қанақа қиз эди у, мен қанақа йигит эдим, ў! Аттанг, аттанг, бевафо чиқди-да, вафосиз чиқди-ку!

Эрназар тарбиячи опаларига ёпишиб яна йиғлаб юборди.

— Қўй, Эрназар, сен катта йигит бўлдинг-ку, йигит киши ҳам йиғлайдимиз? — деди уларнинг бири.

— Йиғлама, уят бўлади. Укаларингга қара, сенинг йиғлаганингни кўриб, улар ҳам ҳурпайишиб қолди, — деди иккинчи опа.

— Эрназар, олақўз болам, йиғлама! Энди қайтиб келмаёқ қўяй. "Отам ҳам-манинг кўзи олдида бизларни кучоқлаб йиғлаб, шарманда қилди" деб хафа бўлдингми? Майли, энди келмай!..

— Йўқ, ота, йўқ, кетманг! — Болакай отасининг қўлига осилиб бўзлаб юборди. — Кетмайман денг, отажон!

— Хўп, майли, кетмайман... Ойсанам, Болсанам, қизларим, сизлар ҳам шу ерда экансизлар-ку. Қаранглар, нима олиб келдим мен сизларга! — Қопининг оғзини очди-да, қизлари, ўғлига қўйлак, кейин олма-узум, шоколадлар тута бошлади. — Еб олинг, кийинлар, яхшими? Ҳозир ишдан келганида Оқсунгулдан пойғози сўранглар, бўптими?.. Мен эса ишга кетдим. Ўйнаб-кулаб юраверинлар.

Сайимбет фарзандларини бирин-кетин кучоқлаб ўпди-да, шошилиб дарво-
задан чиқди.

Шу кетгандан Сайимбет "Болалар уйи"га қайта оёқ босмади...

Йўлда юриб бораётиб айтган қўшиқлари — соғинч ва умид ҳақида эди...

Қўлида болта, болға, миҳ солинган тахта сандиқча тутган Мелиқулнинг изи-
дан арра, пучки кўтарган Қайип бармоқда. Ҳамиша, ҳар доим бирга ишлаган-
лари учунми, Қайип шу йигитни бошқаларга нисбатан ўзига яқинроқ кўради.
Мелиқул билан сўзи-сўзига ярашиб, ички сирларини айтишади, бирор нарса
устидан айтишиб қолгудай бўлса-да, дам ўтмаёқ ундан-бундан гаплашиб, яна
апоқ-чапоқ бўлиб оладилар. "Мелиқулнинг ҳаётда ўз кўзқараши, нуқтаи наза-
ри бор. Мустақил фикрлай олади. Кимга ўхшайди-я шу хислатлари билан? —
Орқадан қадам ташлаётган Қайип ўйланиб бораётир. — Маратгами? Йўқ, унга
эмас. Алимбой офагами? Йўқ, унга эмас. Хўш, кимга? Ҳа-ҳа, Озод тоғамга
ўхшайди!.."

Озод тоға... Қайип у билан кўп марта баҳслашган, тортишган, ҳангомалаш-
ган. Бир куни Қайип уни уйига атайлаб излаб борди.

— Дойи, сенинг олдинга иш билан келдим, — деди у омонлик-эсонлик
сўрашаркан.

— Айтавер, қулоғим сенда. Яхши гапларми ахир?

— Мен айтиб берай, кейин ўзинг баҳоингни бераверасан. Паспорт тизимида
рўйхатдан ўтиш учун борган эдим. Қандай сарсон-саргардонликка дуч келга-
нимни сўрама! Уҳ-ҳ... Қачон борсам домкомимиз: "Районнинг одамани олмай-
миз, шундай кўрсатма бор", — деб маълумотнома бермайди. Бошқалар хоҳла-
ган қоғозини хоҳлаган пайтда олиб кетяпти, ҳайронман, менинг ҳеч ишим юриш-
майди, омади чопмайди. Энди сенинг олдинга келдим, дойи, кўп йиллардан
буён шаҳарда яшайсан, йўл-йўригини биласан...

— Эҳ, анқов жияним-ей! Бунинг нимасини сўрайсан. Ундан кўра, бир тах-
ламни ўша одамнинг чўнтагига тикмайсанми? Томоғидан ўтган нарсаси бўлма-
са, албатта, "райондан одам олмаймиз" деб айтади-да, шунгаям ақлинг етмади-
ми?

— Ақлим етганда, нима, унга берадиган ортиқча пул бор эканми менда?

— Ҳозир ҳамма ерда шу-ку, ахир. Пулинг бўлса, ишинг битади, пулинг
бўлмаса, битмайди. Бир нарса чиқармасанг, сен айтган оддий нарсаям юз мар-
та қатнатишдан эринишмайди, отанга лаънатлар! — Тоға куйиб-пишиб кетди.
— Худди муҳр, бир япроқ қоғоз отасидан мерос қолгандай! Қатнатади, қатна-
тади, қатнатаверади, жиян, аҳвол ана шундай. Шунинг учун, чўнтагига бир
нима тиксанг... Оббо жиян-е! — Тоға ёнбошлаб ётган еридан туриб, чойни уч
бора қайтарди ва шаммаси тинсин учун дам берди. — Энди, жияним, бир
келган экансан, сенга ёрдамлашайин, келин икковингни бир тийинсиз ўзим-
нинг ҳовлимга ўтказиб берай, ижрокўм орқали бўлса-да. Бу ердаги ижрокўм
ҳам, домком ҳам менадан кўрқади, сўзим ўтади...

Қайип тоғасининг ёш боладай гапиришини тинглаб, илжайиб қўйди. Ўзини
шунча овора қилган, қийнаган одам муаллим тоғасидан нега кўрқишига қизи-
қиб қолди. Тоғани гапиртиргиси келди.

— Шунчалик кучлимисан, дойи? — ҳазил оҳангида гап қилди. — Эҳ, қора
кучдан кўрқадиган бўлса, отасини танитар эдим-ов ўзим, дойи.

— Мени яхши билади ҳаммаси, айтганимни қилмаса, устидан шикоят ёғди-
раман-да. Йўлда кўргани таъзим қилиб туради, қўшқўллаб кўришади. Домком
ҳам, ижрокўм ҳам, мактаб директори, дўкончиси борми, умуман, шаҳарчадаги
отга миниб олган амалдорлар борми — ҳаммаси, қаерда кўрса "Озод оға",
"Озод иним" деб олдимга югуриб келади...

— Шундай қилиб ўз ҳақингни олишинг керак экан-да. Лекин бировларга
камчилигини айтақолсанг, осмонни ерга тушириб ташлайди. Мисол учун, дўкон-
чига: "Нега нархнинг устига яна нарх қўйиб сотасан?" десанг, "Бор борадиган
ерингга, қўлингдан келганини қил, менга деса устимга тош ёғдир, сендан кўрқа-
диган ерим йўқ!" дейди бақрайиб.

— Унақалар билан эҳтиёт бўлиб муомала қилиш керак. "Ёзаман" деб кўрқит-
санг ҳам, ҳуркмаса, кўкрагига уриб сакрайверса, демак, суянган тоғи катта
рахбарлардан бўлгани. Ёзган шикоятингдаги фактларнинг бирортасиям тас-
диқланмайди-да, ўзинг чақимчига айланасан, эл-юртга масҳара бўласан. Шу-

нинг учун унақалар олдида "бизлар ҳам яшайлик, ака" деб дарров пастга туши-
шинг, келишув йўлини қилишинг керак.

— Агар, сенга пальто керак бўлиб қолса-ю, дўкончи ўзинг истаган пальтони
топиб берса, бошқаларга эса "йўқ" деб тураверса, халқни менсимаса, шунда
сен ҳимоя учун ўртага чиқишинг керакми-йўқми?

Тоға Қайипга анграйиб қаради. Тушунмади, йўқ, тушунди, лекин жиянини
бу даражада содда деб ўйламагани учун ҳайрон бўлди. Кулгиси қистади. "Кўйдан
баттар содда-анқов экансан-ку, жиян, келажагинг йўқлиги шундан билиниб
турибди", демоқчи бўлди-ю, ўзини тутди, ичидагини сиртига чиқармади.

— Биров билан нима ишим бор менинг?! Халқ ор-номусини ҳимоя қиламан
деб, қамалиб кетишим керакми? Халқ, халқ дейсан, нима, кўчада йиқилиб қол-
санг, уйингга кўтариб келармиди? Ёки, оч қолсанг, ма, бир тишлам нон деб,
насибасидан узиб берармиди?!

Қайип тоға нокас одам эканлигини шунда билиб қолди, бирдан миясига
урди. Ёнида ўтирган мана шу одамни ёмон кўриб кетди. Олдига келган овқатни
ҳам майлсиз еди...

Улар ҳамон шошилмай юриб бораётирлар.

— Эговни олганмидинг, Қайип? — Меликул жимликни бузди. — Пучқи
билан арранинг юзи қайтган экан, иш бошига бориб эговлаб олиш керак.

— Олганман, қопнинг ичида.

16

Сайимбетнинг туғишган бўласи — Алимбой. Уйи шаҳар жанубидаги Оққум
посёлкасида. Оққумга бориб сўрасанг, "ана" деб кўрсатишади. Сабаби, уйи —
данғиллама: икки қаватли, саройдай қилиб безатилган. "Хивадарвозали" бунақа
уй Оққумдагина эмас, шаҳар ичидаям бўлмаса керак.

Сайимбетнинг Алимбойдан бошқа-да бўлалари бор. Шулардан иккитаси ша-
ҳарда, қолганлари эса қишлоқда, овулда яшашади. Шулар ичида Сайимбет
Алимбойга кўпроқ суянгиси келади, сабаби Алимбой одамнинг кўнглини била-
ди, нақ ичингга кириб кетади. Сайимбет шунисига қойил қолади. Гарчи ўзи
хушомадгўй одамларни кўпда ёқтиравермаса ҳам, негадир шу бўласига меҳри
бўлакча.

Шунинг учун ҳам авваллари Алимбойнинг овулига тез-тез меҳмонга борар-
ди. Борса бўлди — бўланинг уйи байрамга эврилади. Бўланинг ўзи меҳмонга
келиб қолса ҳам шундай: Сайимбет билан Оқсунгул қувонишиб, бўлни ичиб-ўнги-
ризгани ер тополмай қоладилар. Сайимбет дарҳол товуқ сўяди, хотини қозонни
жўнаштириб юборади. Сўнг холавачча-бўлаваччалар суҳбатни қизитгандан қизи-
тишади.

— Бу дунёга келгандан кейин инсондай яшаш керак, яхши яшаш керак.
Бунинг учун эса пулинг кўп бўлиши керак, — деди бўласи бир гал чойдан
хўплар экан. — Хўш, пулни қандай топасан? Маошингни йиғиб уй қуролмай-
сан, машина ололмайсан, бу мумкин ҳам эмас, сабаби, маош дегани ичиб-ейиш
учунгина етиши мумкин. Демак, қайси ёқдан бўлса ҳам тушуриш бўлиши лозим.
Мен ҳам шу... ўқитувчиликни ташласамми деб юрибман. Бир дўстимга "Маош
кам, ҳеч нарсага етмайди" деган эдим, "ёнимга ке, сенга ўзим бир иш топиб
берай, қоравулчилик қиласан" деб қолди. Шу ишга ўтсамми деб юрибман.

Буни эшитиб Сайимбет маза қилиб кулди.

— Боплабди-ку сени, Алимбой! Дўстинг бор бўлсин. Қоравулчилик қилиб
юрган бўлсанг-у, муаллимликка таклиф қилишса, бунда бошқа гап эди. Бу га-
пинг қизиқ бўлди-ку, — елка қисди Сайимбет.

— Тушунмадинг, бўла, тушунмадинг, — Алимбой ҳам кулди.

— Нега тушунмас эканман. Қоравулнинг ойлиги ошиб борса етмиш беш сўм
бўлар. Мактабда-чи, ойига кам деганда юз йигирма сўм чўнтагинга тушиб
турса...

Алимбой яна кулди. Бош чайқади.

— Тушунмадинг, дедим-ку, бўла. Мен ҳозиргина айтдим-ку, маошнинг ўзи
билан ҳозир яшаш қийин деб. Бир ёқдан "левий" пул тушиб турмаса...

— Қоровулликда "левий" пул бор эканми? Ҳеч бўлмаса мастер, бригадир
қилиб чақирса экан...

— Матлуботчилар жамиятининг омборхонасига қоровулликка чақираяпти,
унинг тушуми сен айтган мастер-пастер...

— Тушунмадим ростдан. Ўзинг бир қоравул бўлсанг, сенинг ишингда тушу-

рим нима қилсин? Қоравулнинг иши фақат дарвозани очишу ёпиш бўлса, ту-шурим қаердан бўлади?

— Эҳ, бўла, бўла, ҳозир мен айтсам-ку, сен менга ҳам шунақа ишдан топиб бер деб ялинасан.

— Айтавер, ялинмайман.

— Тўғри, дарвозани очасан, ёпасан. Лекин магазин мудирлари, товаровед, омбор мудирлари шу дарвозадан ўтадимми, ўтади. Шунда улар билан танишасанми, танишасан. У-бу нарсени ўз баҳосига оласанми, оласан. Шундай қилиб, таниш-билиш, қўшни-пўшни деганга устига пул қўшиб сотасанми, сотасан. Қоравулнинг олдидан кимлар ўтмайди, унинг омборига нималар қўйилмайди, бўла? Қуённинг сутидан бошқа нарсанинг ҳаммаси бўлади. Ҳозир бу ерларда нима дефицит — ҳинд чойи, хотин-қизлар этиги, теллак-тумоқ... Шуларнинг бари қўлингда бўлади, чиқариб сотаверасан. Омборчи бермай кўрсин, унинг молларини сен ҳам ўтказмайсан. Қарабсанки, ўзи ялтоқиланиб келади: "Алимбой оға, бугун импорт пальтолар келди, олмайсизми?" деб. Ана шунақа, бўла. Шу ишга ўтайми деб, ўйланиб юрибман.

— Мендан маслаҳат сўраясанми?

— Албатта-да.

— Унда эшит, пул деганинг, мол-дунё деганинг топиладиган нарса, бўла. Бироқ обрў-эътибор, ор-номус топилмайди, сотиб ҳам ололмайсан. Шундай қил қани, одамлар, ўқувчиларинг эртага устингдан кулмасмикан? Ор-номусни ҳаммаша юксак тутиш керак, бўла! Худога шукур, томоғинг тўқ, қўлагинг бутун, халқ қатори кун қўриб юрибсан. Обрў-эътиборинг бор. Энди шу мисқоллаб топган обрўйингни қўлдан бермоқчимисан? Менинг маслаҳатим мана шу, бўла, ҳалол меҳнат қил! Шунда юзинг ёруғ бўлади.

— Шундай дейишингни билиб, индамай қўяқолай деган эдим-ов. Сўздан-сўз чиқиб, ичимдагини тўкиб солибман. — Алимбой кайфияти бузилганини билдирмай кулган бўлди. — Одамлар нима демайди? Ҳозир сену менинг юришимга кулмайдимми куладиганлар?

— Бўла, виждонинг, ор-номусинг ҳаром пулга қандай чидайти? Ҳайронман! Мен ўзим одамларни алдаб оқчасини олиш нари турсин, бировнинг ерга тушиб қолган пулини кўриб қолсам, бетоқатланиб, кечаси ухлаёлмай чиқаман. Шу пулни эгасига топширгандан кейингина ўзимга келаман.

— Бу гапинг тўғри, бўла. Ҳақиқат билан яшаганга нима етсин? Бироқ, "Қўшнинг кўр бўлса, сен ҳам қўзингни қисиб юр", деган гап бор. Замон шундай бўлгач, илож қанча? Бошқалардай тўкис яшагинг келади. Шунда, нима қилиш керак? Чайқовчилик қиласан ёки бирор амалдор одамнинг олдига бош эгиб, хушомад қилиб борасан, ялинасан-ёлворасан, ёғлироқ иш бер дейсан. Шундай қилмас экансан, ошиғинг олчи турмайди, омадинг юрмайди. Ор-номус, виждон деганни нари суриб қўясан. Шундагина одамга ўхшаб яшашинг мумкин.

— Унда одам эканлигимиз, ҳайвондан фарқимиз қаерда қолади?

— Бай-бай, Сайимбет бўла, соддасан-да, соддасан, одамгарчилик десанг, ҳақиқат десанг, юраверасан чанг-чунгга ботиб... Ҳозир шуни ўйлайдиган одам борми ўзи?

Шу пайт кичкина Эрназар қўлида кумфон кўтариб кирди.

— Ана, сув келиб қолди. Қўлингни юв, овқат еб олайлик... Менга қолса, бўла, ор-номус, виждонни нари суриб қўйиб, бой-бадавлат яшагандан кўра, виждон билан камбағал яшаганим афзал, — деди овқат устида гапини давом эттириб Сайимбет. — Ота-боболарим ҳам машина ўрнида эшак миниб, сарой ўрнида кулбахонада яшабоқ кунни ўтган. Одамга аввало қаноат керак, инсоф керак. Қаноат-инсофи йўқ одам тонналаб олтинга, миллионлаб пулга эга бўлгандаям, мол-давлат ийгишни қўймайди. Одам кўзи дунё-молга тўймайди, бир ҳовуч тупроққа тўяди. Балойи нафсни жиловлаш лозим. Йўқса, барибир, охир-оқибатда худди Пушкиннинг "Олтин балиқ" эртагидаги баднафс кампирга ўхшаб ер сийпалаб қолади.

— Йўқ, нима бўлса бўлсин, мен яхши яшашга, мол-дунё тўплашга интиланман энди, — деди Алимбой товуқнинг бир оёғини кемираркан. — Минг марта "ҳақиқат, ҳақиқат!" деб, виждонни байроқ қилиб кўтарганинг билан, чўнтагингда сариқ танганг бўлмаса, сен билан ҳеч ким ҳисоблашмайди, одам ўрнида санамайди. Мол-дунёнинг ошиб-тошиб ётса, анов-мановларни пул билан уриб йиқсанг, ана шунда сендан яхши, сендан виждонли, сендан мард, сендан ўтадиган фаришта одам бўлмайди. Халқда мана бундай бир афсона ҳам бор, эшитгандирсан: бир бадавлат одам жўралари олдига келиб: "Анови ерда бир сигир-

ни хўтик эмиб турибди", деган экан, жўралари ҳаммаси бир оғиздан маъқулла-
шиб: "Тўғри, тўғри, бизлар ҳам кўрдик", дейишибди. Бир куни шу йигит бор
давлатидан айрилиб, камбағал бўлиб қолибди. Жўраларининг ёнига келиб: "Анави
ерда бир қизил сигирни ола бузоқ эмиб ётибди" деган экан. Шунда жўралар:
"Манавининг эси жойидами ўзи, ҳеч замондаям ола бузоқ ҳам қизил сигирни
эмарканми?" деб, ҳалиги йигитни ўтиришмадан ҳайдаб юборибди. Шунақа гап-
лар, Сайимбет бўла, инсон ёлғон гапирсаям ростга дўниши, рост сўзи эса ёл-
ғонга дўниши, инобатга ўтмаслиги — бари пул билан боғлиқ. Шу пайтгача
ҳақиқат одамгарчилик деб жаврагиним етар, энди бундан кейин касбимни ўзгар-
тираман...

— Иродангни бой берибсан-да, бўла?

— Ўйла-чи, тезлигини ошириб келаётган поездни кўкракни тутиб тўхтатиб
қолиш мумкинми?

Сайимбет хўрсиниб жим қолди...

17

Кечқурун ишдан чарчаб, ҳариб-толиб келганига қарамасдан жўраси Ҳамро-
нинг қазармасига борди. Ҳамро билан Қайип илгаридан таниш, овулдош. Ҳамро
беш йилга кесилган.

Қайип кириб келганда, жўраси хат ёзиб ўтирган эди.

— Кел, кел, Қайип! Аҳволлар қалай? Соғлиқлар жойидами?

Кўнглида кири йўқ йигит, деб қўйди Қайип ичида. Суҳбат чоғи ич-ичингга
кириб кетади. Бирга юрсанг ажралгинг келмай қолади. Қайдан бўлса-да, ҳай-
товур, гап топиб беради.

— Овулда нима янгиликлар бўляпти?

— Янгилик йўқ, — деди-да, Қайип Хончаойимдан хат келганини билдирди.

— Ие, шундан зўр янгилик борми? Оббо, жўрам-ай, "хотинини соғинибди"
деб ўйламасин дейсан-да. Шунга айтгинг келмаяпти. Барибир юз-кўзингдан
билиб олардим. Хўш, нималарни ёзибди. Ўқисам бўладими?

— Ёнимда йўқ эди-я.

— Шунақасан-да. Бировга ўқитгинг келмайди. Сир десанг-чи, ундан кўра.
"Битта ўзим биламан" деган қўшиқдагидай, а? Воҳ-ҳо-ҳо-ҳо!

Қорақалпоқлар ҳазили бор бўлсин. Ростдан ҳам, бу халқ афанди феъл —
дилкаш сўзларни яхши кўради. Икковлон боши бир ерга келса бўлди, кулги
кўтарилади. Қонга сингиб кетган одат бу. Чарчоқ ҳам, хафагарчилик ҳам дарров
унутилади. Оғиз очмасдан, чурқ этмасдан юрганнинг нимаси яхши?

Қайип ҳам очилиб кетди; кўнглидагини тўкиб солгиси келди:

— Сендан яширадиган сир бор эканми, жўра?

— Нималар дебди, айтаверсанг-чи, оғзимдан сув келтиравермай.

— Нимаям десин... — совуқ дамани олди Қайип. Ҳозиргина кулиб турган
юзлари маҳзун тус олди. — "Сиз кетавер" деб жавоб берган вақтингизда кетиб
қолганим учун энди ўқинаяпман. Сизни соғинаман. Ҳеч унголмаяпман. Ростини
айтсам, "кетавер" деганингизга кетмадим. Одамлар "эринг ўғри" деб айта-
верди, устига-устак сиз ҳам шундай вақтда қувдингиз. Лекин у пайтда мен
тушунмаган эканман, аҳмоқ эканман", деб ёзибди.

— Эҳ, жўражон! — Ҳамро ҳам кулгисини бас қилди. Юз-кўзини ачиниш
ифодаси қолади. — Ҳаётда нималар бўлмайди... Боягида Маратнинг олдингда
оёқлари дириллаб турганини эсласам, кулвораман. Ўзиям қуёнжорак экан-а,
Қайип?

Қайип аста бош силкиди...

Ҳали Қайип талаба эди. Хончаойим билан бирга яшарди. Ёзда кунига бир
марта вокзалга бориб, кўмирми, тахтами, ёғочми, азотми — нима келган бўлса,
енг шимариб ишга тушиб кетаверар, рўзворини бутлаш учун чой-чақа топар
эди. Шу ерда ўзига ўхшаган уч йигит — Ҳамро, Тилеп, Сейдулла билан тани-
шиб олди, тўртовлон бир гуруҳ бўлиб ишлаб бошлади.

Бир куни қоғоз қопга солинган селитрани терлаб-пишиб тушираётиб, қотиб
қолган белларини ёзиш учун тиккайиб туришарди. Шу пайт нариги вагондаги
тахталар устида юрган бир йигит кўзга чалинди. Қора шим, оқ кўйлак кийган,
галстук таққан бу йигит танишдай кўринди.

Қайип бошини кўтармай, селитрали қопларни вагондан бирин-кетин Ҳам-
рога узатар, Ҳамро уларни пастга туширар эди.

Улар бўлсанг ўл, Қайип! Манови йигит Маратга ўхшайди. Сенга кўзи туш-

гандир. Энди овулга боради-да, хору зорликда юрганингни ҳаммага айтиб, масхарангни чиқаради! Оламга ошкора бўласан, Қайипбой!

Бир пайт қараса, ҳалиги йигит шу томонга келаётир! Чиндан Марат экан!

Қайип вагон бўйлаб юра келиб пастга қаради, сакраса уер-буери лат эмас-дай жойни мўлжаллади-да, ўзини ерга отди. Шу маҳал Марат чинқирди:

— Қайип!

Қайип гурсуллаб тушди, қаттиқ тушгани шунчалик — тишлари лабини ёриб юборди. Қон аралаш тупуриб ташлади-да, Ҳамрога тикланиб:

— Сен чақирдингми? — деди.

— Йўқ, манави йигитча чақиряпти. Нима бўлди, шунча баланддан отадими ўзини одам? Бу ёққа айланиб кел!

— Ким экан у? — Қайип билмаган киши бўлиб ўтириб олди. Кейин тақир ерда яшириниш иложи йўқлигини билдими, вагоннинг тагидан эмакляб, иккинчи томонга ўтди. — Ие, Марат, ўзингмисан? Аҳволлар қалай?

— Бу нима юриш, юк туширадиган кран бўлиб кетибсан-ку! — ғақиллаб кулди Марат. Унинг масхаралаб кулаётганини ҳазилга йўйган Ҳамро, Сейдулла, Тилеплар ҳам унга қўшилишди. Марат ҳол-аҳвол сўрашишнинг эп кўрмагани, қўлини узатмагани Қайипнинг қўнглига келган эди, устига устак анави гапи ўт устига мой қуйгандай бўлди. Лекин ўзини босди.

— Эй, синфдош. Шоир бобомиз айтган-ку: "Тиззангни оғритиб, меҳнатин чекиб, Еган бир зоғоранг болдан яхшироқ" деб. Шу... бировнинг миннатига қолмай деб юрибмиз...

— "Яшай билсанг, дунё оёқ остида", деган ҳикматли сўзлар ҳам бор, биласанми? — Марат ҳамон ғақиллаб-ғийқиллаб ёқимсиз овозда кулар, афтидан Қайипни ҳозир, айна шу пайтда вокзалда учратиб қолганидан ўта хурсанд эди.

— Шунисини эшитмаган эканман, — Қайип тўнғиллади.

Вазият анча қалгислигини, тушуниб қолган тепадаги йигитлар ҳам ишни тўхтатиб, уймалашиб олишди.

— Эшитмаган бўлсанг, эшитиб ол: сенинг эски шеърингдан кўра, мен айтган ҳикмат қудратлироқ!

— Йўқ, аксинча! "Ҳисобини топган икки ошар" деб яшайдиганлар кўпайиб кетди. Улар пайини қирқадаган пайт келди!

— Сени одам бўлдим деб юрсам, сен ҳам Сайимбет изидан кетган экансан!..

Яна чийиллаб кулди.

"Оҳ-оҳ, қандай аччиқ қақади-я! Қора қумурсқа наштарига ўхшаган тиллари бунча заҳарли! Лаънатининг сўзларига чидаб бўлмаётир!.. Мен энди масхаралаш қандай бўлишини кўрсатиб қўяман, ҳозир!"

Қайип тисланиб туриб хужум қиладиган хўроздай, Маратнинг ияклари тагига тақалиб бориб қолди.

— Анву тепки-мушларни унутибсан шекилли?

Қайип қўл ишлатиб юборишдан ўзини зўрға тийиб турарди. Марат кути учиб орқасига тисарила кетди.

— Қайип, Қайип... қўйсанг-чи, жўра. Ҳазиллашганни ҳам билмайсанми? — Марат боя кўришишга узатмаган қўлини энди Қайипнинг елкасига ташлашга уринди.

— Торт қўлингни!.. Нима, мени қуйруғига ип тақиб ўйнайдиган сичқонча деб билдингми? Топибсан қўғирчоқ сичқонни! Яна ҳазиллашдим дейди-я!..

Боядан бери катта гапириб, мазахлаб турган йигит энди муаллим олдида ерга қараб қолган боладай мулойим тортганини кўрган Тилап, Сейдулла, Ҳамро ўзларини зўрға кулгудан тутиб турар, Марат яна гапиргудай бўлса, бари пақиллаб кулиб юборишлари тайин эди.

— Уйни поллашга отам тахта гаплашган, келсам, шу ердан сайлаб олишим керак экан, — деди Марат, бирдан ҳоври босилиб. — Шунга юклаб юборишга ёрдам қилолмайсизларми?

"Яхши сўзни, мулойим муомилани сен ҳам билар экансан-ку, бир пасда қўй оғзидан чўп олмайдиган йигит бўлиб қолибсан..."

— Бўпти, манов ерда қирқ қоп селитра қолди. Шунга туширсак бўлди, кейнидан сенинг тахталарингни шарт-шурт юклаб берамиз.

— Биз учун ўн минутлик иш-ку тахта юклаш, — Ҳамро атрофдагиларга кўз қисиб қўйди.

— Ўзи унча кўп эмас, тўрт куба, — Марат киссасига қўл тиқиб, бир даста пул чиқарди-да, тўртта ўн сўмликни ажратди. — Қирқ сўм. Бўладими?

Шундай деб пулларини ўйнатганча Қайипга яқинлашиб борди.

Қайип жаҳд билан унинг билагидан чангаллади-да:

— Қанақа одамсан ўзинг?! — деб бақирди. — Ҳамма нарсани пулга чақаве-расанми? Пулингни чўнтагинга тиқ-да, бор, машинангни чақир!

Марат боягидан баттар чақчайиб, қалтирай бошлади ва машина топиб келиш учун жўнади.

Ҳамро кулиб сўради:

— Қайип, ўша синфдошинг ростдан ҳам кўрқоқ экан. Билмадим, қаерда ўсган? Яна пулини кўз-кўз қилади, худди ҳамма нарсани пулга сотиб оладигандай! Борми ҳозирам ўша йигит?

Қайип "ҳа" дегандай бош ирғаб қўйди.

18

Сайимбет икки қаватли ҳашаматли сарой олдидаги ўриндиқда ўтирган хўппа-семиз бақалоқ одамни кўрди. У болаларнинг "жинни келаётир, жинни!" деб қичқаришган овозини эшитиб, йўлга бўйнини чўзиб қаради-да, ичкарига шўнғиб кетди.

Кўп ўтмай дарчадан хўтиқдай овчарка ит ер ҳидлаб чиқди.

Сайимбет эшикни аввалига тортиб, сўнг итариб кўрди, очилмагач, тақиллат-ди. Ичкаридан ҳеч ким овоз бермади, чиқмади. Бояги овчарка ит эса ортидан осилиб, икки елкасига оёғини солиб, туриб қолди. У итни бир-икки марта уриб юборди, ўгирилиб тепмоқчи бўлди. Ит эса бир силташда уни йиқитди-да, талашга ўтди. Типирчилай бошлаган Сайимбет қонга бўялган қўллари билан унинг томоғига ёпишди.

Бу орада мўйловли бир йигит ҳой-ҳойлаб улар устига етиб борди. Икки одамнинг кучли қўлларидан омонлик топмаслигини билдими, баҳайбат ит ҳол-сизланиб, охири таслим бўлди-да, чўзилиб қолди.

Сайимбет қўллари, оёқларидан қон кетмоқда эди.

Шу пайт дарвоза зарб билан гийқиллаб очилди-да, бояги семиз киши югуриб чиқди. Кўзлари хонасидан отилиб:

— Ҳе, лаънати! Итимни нега ўлдирдинг?! — деди-да, Сайимбетни тутиб олиб дўппослай кетди.

— Ҳов, бўла, бўла... Соғиниб келган эдим... — деди ётган жойида типирчилаб.

— Уйга бормай қўйдинг... Ўзим хабар олай деб келган эдим, бўла... Урма, қўй...

— Сендай бўлам йўқ! Кет, йўқол! Танайман сендай безорини! Итимни ўлдирдинг, хунини тўла! Тўлайсан ҳозир! Мана, мана!

— Қўй, бўла, тепма энди!

Алимбой қутириб кетган, ўзини босолмай, ерда ётган бўласини аёвсиз тепкиларди. Боядан бери ҳайрон бўлиб, бир четда индамай турган мўйловли йигит бирдан учиб келиб Алимбойнинг ёқасидан олди-да, кўкрагига мушт туширди, у пилдироқ қоғоздай учиб кетди.

— Ҳов, ҳов, Жақсимбой, бу нимаси? Қиёматлик қўшнингдан топ деганлари шуми? Нега бир саёқ томонда бўлишасан? У сенга ким бўлади? — деди Алимбой, ўрнидан туриб уст-бошини қоқаркан.

— У менга ҳеч ким эмас. Бироқ у сенинг бўланг!

— Менга ҳам ҳеч ким эмас. Жуда билоғон бўлиб кетибсан-а!

— Нега ҳеч киминг бўлмас экан? Ҳу бирда, катта ўғлинг уйланганда ола сигир етаклаб келган шу Сайимбет эмасми? Энди, фойдаси тегмайдиган бир ғарибга айланганда танаймайдиган бўлиб қолдингми, ифлос?! Итингнинг хунини тўлайми, чайқовчи?

— Ўзи тўлайди, — минғирлади Алимбой.

— Беномус экансан! — Жақсимбой чўнтагидан бир даста пул чиқариб Алимбой томонга отиб юборди-да, тўланиб қолган оломон ичидаги бир ёш болага ўгирилди. — "Тез ёрдам"га қўнғироқ қилинлар дарров, ит талади денглар. Касалхонага етказайлик бечорани...

Бу пайтда Сайимбет, уялганиданми, хўрлиги келганиданми, мук тушиб, ўқсиб йиғлаётган эди. Бир қарасанг "воҳ-ҳа-ҳа" лаб кулиб юборар, ўз-ўзига сўйлаш-да давом этарди:

— Бу дунёда инсон инсондай яшаши керак эмиш... Муаллимчиликни ташлаб, савдо омбулхонасида қоравул бўлган афзал эмиш... Энди Алимбой ақлли, доно одам! Шундайми? Йўқ! Асло! — Сайимбет Алимбой томонга учди. — Йўқ! Сен ярамас, ифлос одамсан! Ор-номусни, одамгарчиликни мол-дунёга алмаштирган бевурдсан!

О.АБДИЕВ ◆ СУБҲИДАМ АРАФАСИДА ◆ РОМАН

— Олиб кетинг манави жиннини! Оғзига келганини сўзлаб ётибди! Ушланг!
— дея бақирди Алимбой нарироққа қочиб.

— Сен тўғри қилдинг, Алимбой... Мени эса поезд шамоли учуриб кетди, майиб қилиб ташлади, — ҳамон тинмай сўзлар эди Сайимбет. — Тўғри қилибсан, мана шундай саройга эга бўлиб ўтирибсан. Остингда "Волга" машинанг бор, "Нива" нг бор, уч хотининг бор!..

— Ким бўлса ҳам ҳақ гапни айтаётир, — деди оппоқ соқолли бир бобо. Шу пайт "тез ёрдам" машинаси етиб келди-ю, Сайимбетни олиб кетди.

У илжайганча бош силкиб:

— Отасига тортган экан-да, — деди.

— Отаси ким эди?

— Мирзамурод Фозилов ... Шаҳар ижроия кўмитасининг раиси.

— Ҳа-а-а. Ушанинг боласи десанг-чи...

— Мирзамурод кечаси ухлаётиб, машинасига ип тақади-да, бир учини бармоғига боғлаб ётадиган одам, — хо-холаб кулди Ҳамро.

— Нима-нима, бармоғига боғлаб ётади дедингми? — сўради Қайип.

— Шуниям унутдингми, хотирангга нима бўлган ўзи? — Ҳамро кулиб Қайипнинг ёдига сола бошлади. — Мирзамуродга кимдир "Газ-24" ютуғи чиққан лотереясини "совға" қилган, яқинда ўша "Волга" ни олибди деб эшитдим, шуни ўғирлаб йўқ қилайлик, деган эдинг бир гал... Эсингга тушдими?

— Э, ҳа-ҳа, — Қайип бош силкиб маъқуллади, — бари шундан бошланган эди-ку

У яна хаёл дарёсига чўмди...

Қурилишда ишласа ҳам етар-етмасликдан топилган турли хил мардикорлик ишлари билан ҳам айланишиб юрган вақтлари эди...

Вокзал раҳбарлари билан келишиб, одатдагидек тўртовлон вагондан кўмир тушираётган эдилар. Усти-бошлари, бетлари қоп-қора бўлиб кетган, қурумчанг ҳатто бурун-қулоқларини ҳам босган. Бир пайт Тилеп тикланиб:

— Ҳамро, — деди, — нақ негрнинг ўзи бўлибсан-қолибсан!

Ҳаммалари маъқуллаб кулишди.

— Астафидулла? — деди Ҳамро илжайиб. — Одам аввало ўзига боқса, кейин ноғора қоқса, нима бўларкан-а?

Саддан кейин бирдан қўлидаги белкуракни улоқтириб юборди:

— Бунга кулиш эмас, йиғлаш керак!

— Йиғлаганда, нима, рўзғоримиз бирдан бутланиб, турмушимиз гуллаб-яшнаб кетармиди? — Ҳамронинг дўриллоқ овозида оз-моз қаҳр бор эди. — Агар яхши кун кўриб кетишимизга қафиллик берсанг, йиғлайлик.

— Нақ отам ўлгандай дод-вой солиб йиғлашим мумкин унда, — тўнғиллади Тилеп ҳам.

Қайипнинг гапи ёқмагани аниқ эди. Буни тушунган Сейдулла дарров насихатгўйликка ўтди:

— Дуруст, йиғи ҳам, кулги ҳам ҳозир фойда қилмайди. Шу сабабли Тилеп билан Ҳамро ёлгондан ўзларини вақтичов тутишяпти. Сизлар эса, — юзини Ҳамро томон бурди у, — Қайипнинг "йиғлаш керак" деганини тўғри тушунинг. Дам олиш кунларимиз, ҳордиқ, баъзан эса ўқишдан ҳам воз кечиб, ўлиб-тирилиб меҳнат қиламиз. Кейин минг азобда топган пулимизни итга-қушга ем қиламиз. Тилепнинг икки хонали кулбасини ҳисобга олмасак, бирортамизнинг уйимиз йўқ, ижарада яшайми, шундайми? — Бошқалар унсизгина маъқуллаб бош силкиди-да, гапнинг давомини кутди. — Бу нима, пулимизнинг итга-қушга ем бўлгани эмасми? Бироқ уй эгаси барибир норози, уни хурсанд ҳолда кўрмайсан, қош-қовоғига қараб яшашга мажбурсан.

Сейдулланинг сўзлари ҳаммага таъсир қилди. Ҳамма турган-турган жойида сас-самармиз чуқур уйга толди. Анчадан кейин Қайип тилга кирди.

— Йигитлар, овулимизда Холмурод бува деган қария яшарди. Муллалик қиларди. Бизлар ёш эдик, "яширинмоқ-мунчоқ" деган ўйинимиз бўларди. Ҳаммангиз ўйнагансиз-ку, кимдир кўзини юмиб, саноқ санаб туради, бошқа болалар бирон панада яширинади. Кўпинча Холмурод бува таёғини кўтариб бизни ҳайдарди-да: "Эски чалдевор, томларни жин-шайтонлар, алвастилар эгаллаб олган. Унақа жойга кирманглар, кирсанглар ўша лаънатлилар бирон-бир аъзонингизга шикаст етказди, қулоқсиз, тилсиз ё оёқсиз бўлиб қоласизлар!" — деб бақирарди. Мабодо бир одам эски чалдевор уйга кирмоқчи бўлса, машғала

ёқиб оларди, сабаби, жин-алвастилар ўтдан қўрқар экан. Энди биз ҳам кўчага машъала билан чиқишимиз керак.

— Тўғри, тўғри! — дўрилади Ҳамро. — Ўша савил қолгурларни ҳайдаш учун бизга ҳам олов керак!..

— Ёки эски уйни текислаб, ўрнига янгисини тиклаш керак, — гапга қўшилди Тилеп.

— Эҳ, бунақаси қўлимиздан келса экан, — Сейдулланинг гапи мунозарага нуқта қўйди. Бироздан кейин Қайип:

— Мен энди уй ҳам сувамайман, вагондан юк ҳам туширмайман, падарига минг лаънат барининг! Балки энди ишга ҳам чақмасам керак, — деди кўнглида анчадан бери эҳтиётлаб юрган қарори учини чиқариб. У ўртоқлари билан маслаҳат қилиб олмоқчи, улар фикрини эшитмоқчи эди.

— Рўзгорни қандай тебратмоқчисан унда?

— Қўй, маза-матрасиз бундай гап қилма, Қайип жўра, бирдан қизиб кетма, очдан ўлишинг ҳеч гап эмас. Шайтонга ҳай бер, раъйингдан қайт, — мазахомуз гап ташлади Тилеп.

— Очдан-ку ўлиб қолмасман-а...

— Мардикорликни қўйсанг, ҳукумат ишида ишламасанг, "олма пиш — оғзимга туш" деб ётиб олсанг, очдан сен ўлмай мен ўлармидим? Тўрт жонга Хончаойимнинг топган саксон сўми урвоқ ҳам бўлмайди-ку, — деди Сейдулла, ҳар галгидек маслаҳат оҳангида. — Ундан кўра, иш топилганига шукр қилиб ишлайвер-да.

— Сен, майли, ақлисан, ҳаммани шунга чорлайсан, — Қайип Сейдулла оғринмасин деб кулиб гапирди. — Энди сен қулоқ солиб тур. Менинг ишлаймайман деганим, оёғимни осмонга кўтариб ётаман деганим эмас-ку, жўра. Ростини айтсам, қора меҳнат қилиб топган пулимиз, боя сен айтгандай, итга-қушга ем бўлиб кетиши жонимни ачиштиради, дўстим...

— Хўш, нима қилиш керак? Қўлимиздан нима келади? Ёки... осилиб ўлишиш керакми?

— Осилиб ўлиш — номардларнинг иши. Курашиш керак. Улардан алаимизни олишимиз керак.

— Бир йўлини ўйладим, билмадим, сизлар қўшиласизларми-йўқми... Қўшилмасангиз, битта ўзим киришаман...

— Қанақа йўл экан?

— Ўғирлик...

— Ўғирлик дейсанми? — Сейдулла ўрнидан сакраб туриб кетди.

— Ҳа, ўғирлик! Қон сўриб ётганлар таъзирини бериб ўч олиш керак!

— Тўғри фикр, — деди уёқ-буёққа аланглаб Ҳамро. — Мен қўшиламан. Меҳнат қилаверса-у, қилаверса-у, роҳатини бошқа бировлар кўраверса, бунинг нима қизиғи бор?

— Мен ҳам сизларга қўшиламан, — Тўлеп ўз кўнглини билдирди.

— "Ўғирлик — туби хўрлик" деган гап бор. Милиция ушлаб олса, умрларинг темир тўр ичида ўтиб кетади-ку — деди Сейдулла қарши чиқиб.

— У ёғини ўйлама. Милиция унини пул билан ўчирамиз.

— Қайип тўғри айтяпти. Сейдулла. У ёғидан кўркма, — деди Ҳамро дўриллаб. "Хамир учидан патир" узатиб турсанг, улар "ғинг" демайди.

— Пулнинг кесмайдиган жойи борми? — сўз ташлади Тўлеп. — Бир кунни уйга отамнинг узоқ қариндоши Алимбой ака келиб қолди.

— Э танийман уни, бизларга қўшни турарди. Аввал мактабда ўқитувчилик қилган экан, сўнг савдо базасига қоравул бўлиб ўтган. Жуда бой киши... Шиш-калардан... Ҳа, айтавер-чи.

— Тўғри, шишкар... Шундай қилиб, у ароқ ичиб, овқат еб ўтириб бир гапни айтиб қўйганини билмай қолди. Унинг ўғли бировнинг бошини ёриб, қўлини синдириб қўйганини эшитган эдик. Отам гап орасида "Ўғлингни қандай қилиб олиб қолдинг", деб сўради. "Эҳ, дойи, қандай қилиб олиб қолардим, оқча билан-да", деди шунда Алимбой оға.

— Эҳ-а, гап бу ёқда десанг-чи. Биз бошқача эшитган эканмиз-да. Хўш... Ҳалиги йигит зиёфатда кайф билан Алимбойнинг ўғли Эржонга гап отган. Эржон уни аяган. Бадмаст кўчага чиққанидан кейин ҳам Эржонни юзинг-кўзинг демай бўралатиб сўка бошлаган. Шундан кейин Эржон аста итариб юборган экан, у ўзини тутолмай симёғочга урилган-да, боши ёрилган.

— Бекор гап булар, Қайип, — қўл силтади Тўлеп. — Алимбой оға ўғлини аввалига қамаб ташлашган. Шунда Алимбой тўппа-тўғри бошлиқ олдига борибди-да, олдига бир даста юзликни отган. Бошлиқ ҳужжатларини тўғрилаб ўғли-

ни чиқариб юборган. "Қутилдик" деб, қувониб юришса, бир куни Эржонни яна обориб тиқиб қўйишган. Алимбой оға нима гап экан деб сўраштириб кўрса, ҳалиги қўли синиб, боши ёрилган йигит, номус кучлилик қилиб, бошлиқ олдига ўн беш мингни отган экан. Алимбой оға нима қилган денг, йигирма минг сарфлаган!

— Падарига лаънат! — деди Сейдулла тўнғиллаб.

— Бизда зўрлаш ёки гап билан авраш йўқ, ҳаммаси ихтиёрий бўлиши керак, шунда иш юришади.

Қайипнинг бу гапи Сейдуллага тегиб кетди чоғи, у шартта бундай деди:

— Зўрлик билан, гап билан эмас, ўз ихтиёрим билан шу ишга бош қўшаман. Фақат, милиция ушлаб олса нима қилиш лозим, шуни билгим келган эди, холос.

— Аччиқланма, Сейдулла, сени кўрқоқ деяётганимиз йўқ, — деди Тўлеп унинг кўнглини олиб.

— Қани, йигитлар, энди келишиб олайлик. Биринчидан, аввало ҳаддидан ошган баднафсларни тўнаймиз. Иккинчидан, одамгарчиликка тўғри келмайдиган ҳар қанақа хатти-ҳаракатлардан қочамиз. Учинчидан, ҳар қандай ҳолатда ҳам, давлат мол-мулкига тегмаймиз. Мана шулар, менимча. Кимда қанақа фикр, оладиган-қўшадиган қўшимчалар бўлса айтсин...

— Оладигани йўғ-у, қўшадиган қўшимча бор менда: тўртинчидан: агар кимда-ким ушланиб қолгудай бўлса, бошқаларни сотмаслиги, бошқаларимиз эса уни чиқариб олишга ҳаракат қилишимиз керак, — деди Сейдулла.

— Бешинчидан тушган ўлжани иложи борича етим-есир ва бева-бечорага тарқатамиз, — деган таклиф киритди Ҳамро. — Ортса... ўзимизга... А лаббай?

— Жуда маъқул! Яна кимда фикр бор? — Қайип ҳаммага бирма-бир қараб чиқди.

Энди ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Тўртовимиз ҳам ана шу шартларга бўйсунимиз керак, бузган одам эса жазоланади. Келишдикми?

Ҳаммаси рози бўлиб, қўл беришгач, Қайип яна:

— Йигитлар, — деди, — ижроқўм раиси Фозиловга бир раҳбар "ГАЗ-24" маркали машина ютуғи чиққан лотерея совға қилган. Ана шу машинани олган, шекилли. Бугун тунда шуни гумдон қилсак-чи? Фозилов бориб турган виждонсиз, уччига чиққан фирибгар эканлигини, кўп одамларни зор қақшатганини ҳамма билади.

— Сайимбет оғани ақлдан оздирган ҳам ўша-ку. Врачларни асабни ишдан чиқарадиган дорини укол ўрнида ишлатишга кўндирган.

— Шундайми ҳали, — Тўлеп Ҳамрога танг қолиб қаради. — Жудаям тошбағир одам экан-ку. Аяб ўтирмаслик керак.

Улар тун киришини ҳам тоқатсизланиб, ҳам хавфсираб кутишди. Бу орада Ҳамро билан Тўлеп ташқарига чиқиб, атроф-теваракни кўздан кечириб ҳам келишди.

Соат тунги учлар. Шаҳар маст уйқуда. Жимжитликни тўрт йигитнинг оёқ товушларигина бузади. Кўчада бошқа қимир этган жон йўқ.

Ҳашаматли иморат олдида бироз тўхтаб, ўйлашиб олишди. Чўнтагида ҳар турли калитлар шодасини жойлаган Ҳамро баланд девордан ошиб ичкарига тушди.

Аллавақтдан кейин улкан дарвоза товушсиз очилиб, учта соя ичкари энди.

"Волга" бостирма остида турибди. Икки-уч қадам буёқроқда эса Мирзамурод билан хотини галма-галдан хуррак отишяпти.

Улар овоз чиқармай яқинлаб бордилар. Машинани итариб чиқариш учун ортага ўтиш лозим эди. Шу мақсадда илгарилаётган Тўлеп бир пайт "Тўхтанг!" дегандай бармоғини оғзига олиб борди-да:

— Ип! — деди шивирлаб.

Чиндан ҳам эшикка қармоқ учун ишлатиладиган пишиқ ип боғланган эди. Ипнинг иккинчи учи Мирзамурод оёғига бориб туташгани ой ёруғида кўриниб турарди.

Қаҳ-қаҳ уриб юборишларига сал қолди. Сейдулла ўткир пичоқ билан ипни кесиб ташлагандан сўнг, машинани секин итариб кўчага олиб чиқишди. Ҳамро машина эшиги қулфига бирма-бир калит тиқиб кўрди. Эшик охири очилди. Энди жўнаймиз деб туришган бир пайтда, Қайип:

— Тўхтаб тур, — деди рудда ўтирган Ҳамрога. — Ҳозир бир қизиқ иш қиламиз. Бир умр ёдидан чиқмайдиган бўлади.

Қайип туша-сола, яна дарвозадан кириб кетди ва беш-олти дақиқа ўтгандан кейин қайтиб келди.

— Нима қилдинг? — деди рулни бошқариб бораётган Тўлеп.
— Боя супанинг ёнида иккита боқонга ташланган оғочда қўноқлаб ўтирган товукларга эътибор берганмидинглар?

— Ҳовва.

— Бояги кесилган ипнинг бир учини кулонкир хўрозга боғлаб қўйдим.

Кулги кўтарилди.

— Энди Мирзамурод тонгда хўроз билан бирга уйғонар экан-да?,

— Ўнгимми-тушимми деб ҳайрон қолса керак!

— Қотирибсан, Қайип жўра, яшавор!

"Волга" Қизкетган канали ёқасида чийқиллаб тўхтади.

Қайип машинани, ҳеч қаерига тегмай, сувга итариб юбориш лозимлигини айтганда, Сейдулланинг яна "ақлли" лиги тутиб қолди:

— Эсинг жойидами ўзи? Ҳеч бўлмаса филдиракларини ечиб олайлик. Ҳар бири камида бир юз ўттиз сўм туради-я. Сотамиз-да, пулини қўли калталарга эҳсон қиламиз.

У шерикларига бирин-сирин тикилиб қаради. Бу фикр ҳаммаларига маъқул келган эди.

— Ўша "Газ-24"ни сувга чўқдириб юборганимиз ёдга тушса ҳали-ҳануз ичим увишади-я, — деди Ҳамро дўриллаб.

— Мен шу куннинг ўзида "Ҳеч кимга буюрмаган экан. Ўзимиз ҳайдаб юролмаймиз, бировга сотолмаймиз" деб айтган эдим-ку, — Қайип унинг елкасига қўл ташлаб кулди. — Аёлингдан баттар сен вой-войлаб юрибсанми ҳалиям?

— Нега вой-войламас эканман? Яп-янги "Волга" эди-я. Ҳукумат қанча пул сарфлаб бунёд қилган, — Ҳамро бош қайқаб афсусланди.

Қайип ҳеч нарса демади. Ўрнидан туриб соатига қаради.

— Анча ўтириб қолдим. Мен кетай энди. Ўн бўлаяпти. Ухлаб дам олиш керак.

20

— Вой-вой, қўйворинг, укол қилманг! Мени нега қийнайсиз? Бу ерга нега олиб келдингиз? Мирзамурод тўхматига учибми?

— Тинчлан! Ит тишлабди, шунинг учун яраларингни боғлаб, укол қилмоқчимиз.

Чиройликкина оқ юзли ҳамшира уни тинчлантиришга уринар эди.

— Оқсунгул билан ётган экан, падарингга лаънат! Шунга чидаёлмай урдим. Бундай бузуқликни кўрса, ким ҳам қараб тура олади? Шундай эмасми, сингил-жон?... Нега мени бу ерда ётқизиб қўйибсиз?

Сайимбет ҳамон уколга қаршилиқ кўрсатарди. Шу заҳоти эркак врач келиб, оёқ-қўлини қимирлатмай босиб ўтирди.

Сайимбет гоҳо ўн йиллар аввалги воқеаларни гира-шира эслайди...

Оқсунгул ўшанда мактаб буфетида ишларди. Оловдай порлаб юрарди. Сайимбет эса ўқитувчилик қиларди. Бир куни қорни очқаб қолди-да, нимадир тамабди қилиб олиш учун буфетга бурилди. Келса, эшик қулфли. Соат тўртлар чамаси эди. "Оқсунгулнинг қайтадиган вақти бўлмади ҳали. Қаёққа кетди экан? Ун олиб келиш учун кетдими? Нима бўлса-да, орқа эшиқдан бориб кўрайин, балки ичкарида ўтиргандир?" Шу ўй-фикр билан айланиб борса, бу эшик ичкаридан қулфланган эди.

— Оқсунгул, ҳой, Оқсунгул! Оч!

Ичкаридан ҳеч қанақа овоз эшитилмади. Зарб билан бир тепган эдики, зулфун миҳи чиқиб кетдими, эшик ланг очилди. Ичкарига кирар экан, шими тугмаларини тополмаётган Мирзамуродга, сочлари тўзғиб кетган, нима қилишини билмай ҳовлиқиб қолган Оқсунгулга кўзи тушди. Устол устидан ўқловни олди-да, Мирзамуроднинг манглайига урди. Бориб Оқсунгулни тепди. Иккови шу орада кийимларини чала кийиб ташқарига отилди.

Сайимбет ишдан қайтганда, уйи олдида милиция машинаси, "тез ёрдам" турар эди.

— Касалхонага олиб кетамиз, асабларингни текшираамиз. Бекордан-бекор директорингни, хотинингни урибсан, — деди врач жекириб.

— Гуноҳсиз одамни уриб, нима, мен жиннимидим?

Ўша заҳоти бўлган воқеани ипидан-игнасига айтиб берди. Лекин милиция ходими гапларини инобатга олмади.

— Филдай одам ёлгон гапирадими? Хотининг ҳам уни маъқуллаяпти, мана, ишонмасанг тилхатлар! У буфетга кирса, сен кутириб кетган экансан. "Ҳой Сайимбет жўра, хотининг нима гуноҳ қилди, уни нега урасан?" — деган экан,

сен ўқлов билан манглайига бир қўйибсан. Манглайи шишиб кетибди. Ақлинг жойидами-йўқми, шуни текшириш учун ҳозир олиб кетамиз.

— Бу нима деганингиз, ўртоқ милиционер? Ўзим номусдан қоврилиб, жоним чиқаман деб турганида, мени нега қийнайсиз? Нега ёниб-ачиб турган юрагимга пичоқ тикасиз? Нега номусга чидаёлмай тўлғанаётган одам устидан куласиз?

— Гражданин Жалиев! Биз сени текширишимиз шарт! Дарров машинага мин! — буйруқ берди милиционер.

— Ҳўп, яхши, минсам минақолай, текширинглар...

Сайимбетни нейрохирургия бўлимига ётқизишди. Тоғаси эртаси куниёқ хабар топиб, етиб келди. Тафсилотларни эшитгач:

— Врач диагнозингни бошқача ёзиб юбормаса гўрга эди, — деди нолиниб.

— Қўйсанг-чи, дойи, ҳозир ҳазилнинг ўрни эмас, — Сайимбет аччиқ илжайди.

— Бунинг ҳазил жойи йўқ, жиян, — совуқ дамани олди тоға. — Нимаси ҳазил? Буларнинг қўлидан келади...

Шундан икки кун ўтиб, даволовчи врач келди.

— Кийин!

Врач буйруқ оҳангида гапиришидан хавотирга тушган Сайимбет бўзариб қолди. Сал аввал деразадан қараганида худди шу одам Мирзумурод билан ҳовли четида баҳслашиб турган эди.

— Қаёққа, дўхтир?

— Тахиатошга. Асабинг чатоқ, бузилган.

— Рост айтяпсизми, Қувондиқ ака? Ҳазиллашманг.

— Ҳазиллашиб, нима, жўрангманми, тенг-тўшингманми? — жеркиб ташлади врач.

— Унда нима гап ахир?

Сайимбет ҳалиям булар барини ўйин деб турар, бу ўйин тезроқ тугай қолишини кутар, бироқ охирини кўрмай, жаҳли чиқаётган эди.

— Асабинг бузилган, шамоллаган. Тушундингми энди? Бироз вақт ўша ёқда даволаниб қайтасан.

— Нима! Яна бир айт!

— Текширдик, аниқладик! Неча марта айтиш мумкин сенга, а?

— Сенлар одаммисанлар ўзи!

Палатанинг очиқ эшигидан алакимлар мўралаб қарай бошлади.

— Манавини обориб машинага тикинглар! — деди врач ёнидаги икки бақувват йигитга. Ўзи эса эшиқдан чиқди-да қўшни палатага кириб кетди. Афтидан врач бошлаган ишидан ўзи кўрқиб қолган эди...

Врачлар Сайимбет қўл-бетдаги ит тиши-тирноғи изларини спирт билан ювиб тозаладилар, малҳамлаб боғладилар. Тинчлантирадиган укол қилдилар.

Қош қорайиб қолган эди. Шу боис яқка ўзини қўйиб юборишни маъқул кўрмай, машинага чиқариб Қўшмурод чол уйига кузатиб қўйишни бир ҳамширага тайинлашди.

21

Казармасига келиб, каравотда чўзилиб ётар экан, Қайип Хончоойим хатини яна бир марта ўқигиси келди ва ёстигининг тагига қўл юборди.

"...Қайип, уйингиздан кетганимдан сўнг, хабарингиз бордир, отамникида анча ўтирдим. Яқинда эса... сизнинг олдингизда кечирилмас гуноҳ қилиб қўйдим — турмушга чиқдим. Уйдагилар: "Бошинг ёш, кўп ўтирсанг, изингга сўз эргашиб қолар", дейверишди. Шундай қилиб, бўлаларимдан биттасига бошимни чатишди... (Қайип кўзларидан қуйилган иссиқ ёш қоғозга томчилар эди.) Албатта, мени ҳеч ким бахтли демаса керак. Ўзим ҳам қувонаётганим йўқ. Сиз ҳам бундай деб ўйламанг. Менга қолса, бошқа бировнинг хотини бўлгунча, сизнинг есиригиз бўлиб юрганим афзал эди. Аттанг... Нима ишлар бўлганини, худо кўзимни қандай боғлаганини билмадим. Ота-онам ҳар куни такрорлаб айтавергани сабабли, улар сўзини қиймадимми ёки ростдан изимдан ғийбат ўрмалаб қолишдан кўрқдимми, билмадим, хуллас, худо мени бир адаштирди, кўзимни тошдай боғлаб ташлади. Бу сўзларни мен ўзимни оқлаш учун айтаётганим йўқ, албатта. Кўзингизга чўп ташлаш ниятим асло хаёлимга келмаган, Қайип. Тўғри тушунинг ва мени кечиринг! Мендай шўрлик, сўқир капалакни афу этишингизни сўрайман...

Ҳозирги эрим билан кўп турулмаслигимни биламан, дунёда севмаган одамнинг билан бирга яшашдан баттар жазо йўқ экан.

Қайип, Мақсад билан Сойиб катта бўлиб қолди. Ота-онам мени узатаётиб уларни олиб қолишди. Кунора бориб тураман. Сизнинг юбориб турган пулларингизнинг бир тийинини ҳам ўзимга сарфламай, шуларга пальто, этик, шоколад, музқаймоқ, китоб-дафтар сотиб олиб бераёлман. Боягида икковимиз тушган рангли суратни катта қилиб ишлайтиб, "кўзлари ўргансин, эрта-индин келганида ётсираб турмасин" деган маънода уларнинг бўлмасидаги деворга осиб қўйдим. Нуқул сизни соғинганини айтишади. Чиқиб келишингизга неча кун, неча ой қолганигача ёддан билишади...»

Қайип, кўнгли бузилиб, яна йиғлаб юборди, оғзи бурчак-бурчак бўлиб, овозини чиқармаслик учун бармоғини тишлади.

Эсида, бир куни гуруҳ қўлга тушиб қолди. Воқеа бундай бўлди: бир зиёфатда матбуотчилар жамияти бошлиғи Сарсен Бозорбоевич: "Менинг пулларимни тахлам-тахлами билан қаторлаштириб қўйса, Тахтақўпирдан Чимбойгача етади", дебди керилиб. Йигитлар унинг уйини тўнамоқ ниятида хилват пайтини пойлаб, деразадан кирдилар. Хонада шифоньердай келадиган сейфни топиб, ўлдим-озорда бузиб, ичидаги даста-даста пулларни иккита катта портфелга жойладилар. Энди чиқиб кетиш учун ҳозирлашиб туришганда, иш бузилди. Фақат Сейдуллагина пайт пойлаб қочиб қолишга улгурди. Учовини тергов изоляциясига қамаб ташлашди. Очилмай-топилмай турган анча-мунча жиноятлар ҳам булар бўйнига ёпилиб, ҳар бири қамида олти-етти йил қамалиб кетиши аниқ бўлиб қолди. Шунда Қайип бир йўлини қилиб, йигитлар билан маслаҳатлашди:

— Менга қолса, шу ёқларда ўтириб келганимни маъқул кўриб турибман. Тўғриси, бари жонга тегди. Эшитишимга қараганда, турмада аҳвол бу ердагидан яхши, ҳар хил иллат камроқ эмиш.

— Ёмон бўлса-да, мен шу ерда қолаверай, — деди соддадил Тўлеп.

— Бўпти. Сен-чи, Ҳамро, сен нима қиласан?

— Мен сен билан бирга кетаман, нима бўлса, бирга кўрамиз. Жуда ёқмай қолса, бир йўлини қилармиз-да.

Бир ҳафтадан кейин Тўлеп қутилиб чиқиб кетди. Қайип билан Ҳамрони эса терговчи ҳар куни сўроқ қиларди.

Терговчи — Аяп Турдиев деган озгин одам. У Қайип билан бир синфда ўқиган Меҳригулнинг отаси эди. Аввал районда ишларди.

— Бизни нега қамаб қўйибсиз? — деб қолди Қайип, тергов пайтида дабурустан.

— Ақлинг жойидами, йигит? Икки йил шаҳарни зир титратган ўғри бўлсанг, нега қамамас эканмиз. Ҳалиям сени кеч ушладик, — деди у заҳарханда қилиб.

— Мени "ўғри" деб ҳақорат қилганингиз учун устингиздан арз этаман.

— Сен билан ади-бади айтишиб ўтиргани вақтим йўқ. Овулдаги Сайимбет муаллим изидан юрган бир жинни экансан-ку.

— "Жинни" деганингиз учун бошлаб арз қиламан ҳали.

— Билганингни қил. Ҳам мутгаҳам, ҳам ҳалол кўрингинг келади-я.

— Сен эса... қароқчи... Афсуски, кимлигингни билмайсан!

— Бас! — бақириб юборди терговчи. — Сени кимлигингни шаҳарда ҳамма билади! Типирчилама! Тумшуфингдан илдинг!

— Мен ҳалол-пок инсонман. Каззоб — сен!

— Туф-е! — Жони халқумига келиб қолган терговчи пастдаги туздонга туфуриб юборди. — Далил билан гапир!

— Ўртоқ терговчи! Асабийлашманг, ўзингизни эҳтиёт қилинг, қон босимингиз кўтарилиб кетса, ёмон бўлади...

— Нима демоқчисан?

— Бизни чиқариб юборинг-да, қамаб қўйганингиз учун кечирим сўранг.

— Бас қил-е! — бақириб юборди терговчи, муштини тугиб. — Бўлди, етар!

— Яхши! — Қайип терговчини обдон тузламоқчидай устолни урди. — Бизни чиқариб юборинг-да, ўрнимизга асосий айбдорларни қаманг.

— Айбсизман, оқ хўжанинг ўзиман, деб ўтирибсан-да, шундайми? Қани, исботлаб бер-чи менга, қандай қилиб ишонтирар экансан?

— Исбот керакми ҳали?

Терговчи Турдиев қовоқларидан қор ёғиб турарди.

— Бошқаларга ўхшаб яшагим, рўзғор тебратгим, саёҳат қилгим, ҳовли-уй қургим, машина мингим келади. Бунга эса маошим етмайди. Ҳамма ёқда қимматчилик. Нима қилмоғим керак? Ўғрилиқ қилдим. Бошқа қанақа йўли бор

эди? — Қайип терговчига тикилиб қаради. Терговчи миқ этмай ўтирарди. — Меҳнат қилиш ёқмаганидан эмас, балки заруриятдан шундай қилдим, бошқа йўлини топа олмадим.

Аяп Турдиев “жиноятчи” сўзларидан таъсирланиб, ҳайратга ботиб қолди шекилли, гапиришга ботинолмай ўтирарди. Алламаҳалда:

— Ҳа-а! — деди худди уйқудан уйғонгандай. — Кўп қизиқ!..

— Биламан, сизлар фақат давлат қонунларига бўйсунасизлар. Инсонийлик қонун-қоидалари ҳақида эса ўйлаб ҳам кўрмайсизлар.

— Тўғри, Қайип иним, ҳаммаси тўғри... Лекин шундаям мен сизларни оқлаб юбора олмаيمان. Сабаби, Сарсен Бозорбоевич бор ўртада. Аччиқ устида министрини боғлаб ташласа — тамом, аҳволим чатоқ. Шундай бўлса-да, сизлардан кўлимдан келган ёрдамни аямайман...

— Раҳмат, Аяп оға! Маъзур тутинг. Бояги гапларимни сира кўнглингизга олманг.

— Қайип иним, мендан кечирим сўрама. Нега десанг... менинг ўзим ҳам... ўша итлардан бириман, нафс деб кўпгина одамлар кўз ёшига сабабчи бўлганман. Афсус, ҳатто, пул берса бўлди, қотилни оқлаб юборадиган даражага ҳам етдик!..

Асаби бузилган терговчи қоғозларини йиғиштиришга киришди.

Шу воқеаларни хаёлидан ўтказаётган Қайип ўрнидан учиб турди-да, фарзандлари ва хотини Хончаойимга бўлган соғинчли туйғулари баёнини қоғозга тушира бошлади.

22

Кўшмурод чол билан кампири кўрқиб кетди: ахир, уруш йилларидаги аскарлардай, Сайимбет манглайи ва юзидан кўшув шаклидаги лейкопластир ва доқа безаган эди.

— Шўрим куриб қолди! Нима бу? Сайимбетжон гапир! — Капалаги учиб кетган тоға кампири билан Сайимбетни суяб ичкарига киритди.

— Нима бўлганини айтсанг-чи, қизим-ов, — кампир қўшниси, ҳамшира келинчакка қаради.

— Ит талабди, Улмекен опа. Қаерда талагани номаълум.

— Кўча-пўчада санғиб юрган ит таладимикан? — деди кампир гирдикапа-лак бўлиб.

— Сўрасак, Алимбой бўлани тилга олди. Овчаркаси бор экан-да. Хўп, мен ишга кетдим.

Шундай деб, ҳамшира чиқиб кетди.

— Яхши бор, қизим, — юзига фотиҳа тортди чол.

— Алимбойни қўявер энди, шунақа қилган бўлса...

— Эҳ, нимасини айтасан, кампир. Падар лаънаги кўзига эт ўсиб, мой битиб қолибди. Шу ёқда талангани рост бўлса керак. Унинг қўлидан ҳар қандай иш келади. Сайимбетдан келадиган фойда йўқ қараса, шунинг учун итига талатган. Вақтида “Сайимбет-ҳо, Сайимбет, бўла-ҳо, бўла” деб атрофида гир-гир парвона бўларди. Ўзиям шаҳардан овулга — Сайимбет уйига меҳмон бўлиб келиб, сабзи-пиёз, картошка, жўхори борми, тарик, кандирми, ҳатто қалампиргача қоп-қоп қилиб кўтариб кетарди. Энди-чи, Сайимбет керак эмас!

— Алимбой катта ўғли тўйини қилганда, Сайимбет сизгир етаклаб борди, тўй охиригача хизмат қилиб юрди, нима камчилик бўлса, кўкрагини очиб берди-я!

— Баридан ҳам маъракасини қиздирганини айтмайсанми?! Олабўйин дурторни қўлига олиб, овозини Довутбой йўлига солиб, Ажиниёз қўшиқларини янгратаганда, тўйхўрлар кўзларига ёш ҳам олган эди, эсингдами, кампир?!

— Довутбой ким?! — Кампир савол назари ила чолига қаради. Сўнг тўшак ёйиб, Сайимбетни эҳтиётлаб ётқиза бошлади.

— Соз ёки қўшиқни тушунмаганингдан кейин, ҳофизу муғаннийни танимайсан-да. Бундан ўн беш йиллар бурун отилиб кетган хонанда-чи!

— Худойим-ай, кимни айтиб ўтирибди десам... Қадамги ўзимизнинг хушовоз Довутбойни айтяпсанми? Фалон-писмадонни танимайсан деб, мени жуда оми одамга чиқариб ташладингиз-ку, чол! Довутбойни танимай, мен нима, Америка ёки Италиядан келибманми?..

Энди Улмекен кампир овқат тайёрлаш тараддудига киришиб, қозон атрофида уймалашиб қолди. Бу пайтда Сайимбет ҳам янгаси тўшаб берган ўриндан туриб, ёстиғига ёнбошлаб, ерга қараб ўйга толганча, чой ичишга киришган эди. Ўша кунги тўйда ҳаммани оғзига қаратган хушбичим, хушовоз хонанда мана шу

одам деса, бунга бошқалар эмас, ҳатто Қўшмурод тоға билан Улмекен кампирнинг ўзи ҳам ишона қолмасди.

Тўй куни у бугунгидай эски-туски, ёқаси кир-чир костюм эмас, ўзига ярашиб турган яп-янги костюм-шим кийиб, бўйинбоғ боғлаб олган эди. У пайтларда юзи ҳозиргидай серажин эмас, ойнадай текис, арчилган тухумдай ялтираб турар, кўрган келин-қиз ҳавас билан изидан қараб қолар эди...

Яхши боқилган ола сигирни машинага ортиб тўйкўчага кириб келди. Худди бўласи ўғли эмас, ўзи уйланаётгандай, хурсанд ҳолда бўласини чин юракдан қутлади.

— Раҳмат, бўла! Худойим сени ҳам шундай тўйларга етказсин! — деб Алимбой уни бир хонага бошлаб кирди.

Сўнг шу ерда ундан-бундан, тўйдаги келди-кетдидан гаплашиб ўтирдилар.

— Бояги сен айтгандай муаллимчиликда юраверганимда мунақа гумбурлаган саройлар, мунақа шаҳарда овоза бўлган тўйлар қайда эди, — кеккайиб, қўлларини тўрт томонга ёйиб, гунк-гунк кулди Алимбой.

Шундай кейингина Сайимбет атрофига боқди. Кирсанг чиққинг келмайди, деганлари шундай бўлса керак-да... Тепада чиройли шохдай тарвақайлаган қандил минг хил рангда товланар, икки қопталда эса гиламлар, гарнитурлар оловдай ёниб-ловуллаб турар эди.

— Келин кимнинг қизи? — деди бир пайт Сайимбет.

— Айтмоқчи, сенга шуни айтишни унутибман-ов! — У ёнбошлаб ётган ўрнидан бир кўтарилиб ўтирди. — Эржон пишиқ-пухта чиқиб қолди, бўла, билмадим, опасининг гаплари таъсир қилдими ё... Ҳартугул ақлига иш буюриб, юзимизни ерга қаратмади, трест бошлиғи билан куда-қудагай қилди бизни.

Сайимбет диққат бўлиб борарди. Бир хаёли, Алимбойга: "Сенингча, оддий рабобий ёки деҳқон инсон эмасми, уларни одам ўрнида санамайсанми?" — дегиси келди. Яна бир хаёли, "Биласанми, сенга ўхшаб обрўси, номусини мол-давлатга алмашган ўлимтиқдан уларнинг ўлиги ортиқ! Сенинг уйингдан туз тотининг ўзи кулли гуноҳ", деб бақирмоқчи ҳам бўлди, кейин яна, ке, тўйни бузмайин, кейинроқ бир мавриди келар, деб ўзига ҳай берди. Ҳозир панднасихат айтгани билан Алимбой инсофга энармиди? Қайтанга, «Сен менинг бойлигимни, тўлиб-тошиб ўтирганимни кўролмаёпсан», деб ёқасига осила кетар. Бирон-бир тухмат ишни бўйнингга илиб, ўзингни элга шарманда қилишдан ҳам тоймайди бунақа ифлослар. Хуллас, Сайимбет ўша куни ўзини базўр босиб ўтирди. Шу пайт ташқаридан:

— Алимбой, ҳо Алимбой! Қаёқдасан? Тўй берган одам эшикнинг олдида "ким келар экан" деб турарди, — деган довуш эшитилди-да, суҳбат узилди-қолди. Шу заҳоти Алимбой ўрнидан учиб турди.

— Ие-ие-ие! — қийшанглаб сиртга югуриб кетди. — Бизнинг ёшулли келибди-ку. Соат саккизларда бораман деган эди, тарс ёдимдан кўтарилибди. — Йўл бўйи сўзланиб югурарди Алимбой. — Сарсен Бозорбоевич! Келинг, марҳамат! Эшигимиз сиздай муҳтарам одам учун ҳамиша очик. Тўримиз сизники. Остонада туриб кутиб ололмаганим учун узр, минг узр!..

"Астафтирулло! — деб ўйлади ўзича Сайимбет ёқасини ушлаб. — Одамларга ўзи нима бўлган-а? Артист, артист! Ундан ҳам ўтказади". Сайимбет бўласининг ўзи билан гаплашган пайтдаги ўктамона овози билан ҳозирги миёвлашга ўхшаган, ёлворинган овозини қиёслади.

— Уйимизга хуш келибсиз, энди хизмат биздан, ёшулли. Сизга деб отделно дастурхон ясаганмиз, мана буёққа киринг... Шопир бола, сен анови бўлмага кириб ўтиравер.

Сайимбет ўтирган хонага ёшгина бир йигитча кириб келди. "Шопир бола" шу бўлса керак. Алимбойнинг овози эшитилмай қолди.

Индамай ўтираверишни ўзига эп кўрмаган Сайимбет ундан-бундан гап очган бўлди.

— Сарсен Бозорбоевич битта ўзи келдими?

— Ҳовва.

— Отинг ким, иним?

— Сапар.

Шопир бола гапга нўноқ, индамас эдими ёки "гап олдирмаслик учун" атай ўргатиб қўйилганми, негадир очилишавермади. Сайимбет жавондан китоб олди-да, варақлашга тушди.

Алимбой кўринмасди.

Овқат келди. Алимбой ҳамон йўқ эди. Сайимбет аччиқланди, овқатни майлсиз бир-икки марта чўкилаган бўлди-да, бас қилди.

Орадан беш йил ўтиб, озроқ муҳлат қолганда, афу ҳақида фармон чиқди ва Қайип озод бўлди.

— Табриклайман, Қайип! Уйга қайтасан энди, — деди Мелиқул кулиб. Қайип жим ўтирганини кўриб, овози сўниқди. — Аттанг, сенинг ўрнингда ўзим бўлганимда, малақайимни осмонга отардим...

— Мен нима учун осмонга малақай отай? Дўзах беҳиштга айланиб кетибдими? Фақат ёру дўстларимни, қариндошларимни соғинганим учун қайтаяпман. Фарзандларимни, Хончаойимни, Тўлен, Сейдуллаарни соғиндим. Бўлмаса, ҳозирги вақтда шу ердан яхшиси борми?

Мелиқул елка қисди-да, нари кетди.

...

Турмадан қайтган Қайип таксопаркда ҳайдовчи бўлиб ишлай бошлади.

Бир куни кечаси кўчада семиз, йирик гавдали бир киши қўл кўтарди. Қайип машинасини тўхтатди. Йўловчидан ароқ ҳиди анқиб турарди. Эшикни ёполмаётган йўловчига кўмаклашиш учун ортига ўтирилган Қайип уни кимгадир ўхшатди. Йўловчи гапга кирди:

— Қайип?... Келдингми? Нега қайтдинг? У ёқ ёмонмикан?...

“Мирзамурод!.. Ўз ихтиёрим билан кетганимни эшитган шекилли”.

— Отпускага келдим, — Атай кўтаринки руҳда, яйраб жавоб қилди Қайип. — Бармоғингга яна бир қўлонкир хўрозни боғлаб, кейин қайтиб бораман! — Шу воқеа эсига тушса Қайип ҳали-ҳамон кулиб юборарди. Мирзамурод эса бу борадаги хангомада тили қисик бўлгани учун ҳам, кейинги гапни эшитмаганга олиб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Сендан бир нарсани илтимос қилувдим, эсингдами? — деди Мирзамурод. — Ўшани... сен бажармаганинг билан бошқа биров бажарди.

— Шунақа дегин?... Бажарди-а? Охири бир бегуноҳнинг ҳақ қонини ичиб тинган экансан-да, ифлос, қонхўр!

Учиб бораётган машина бирдан чийқиллаб йўл четида тўхтади. Қайип Мирзамуродга арслондай ёпишди. Икки панжаси кекирдагини омбурдай сиқа бошлади.

Қайип Мирзамуродни аввал ҳам бир бошлаб калтаклаган эди. Қайипнинг эслатаётгани шу. Бу воқеа Қайип қамалмасидан сал олдин рўй берганди...

Бир куни шаҳардаги уйига Мирзамурод Фозилов кириб келди. “Меҳмон — отангдай улуғ” деган гап бор, Қайип қанча нафратланмасин, уни илиқ кутиб олди. Омонлик-эсонликдан сўнг икковлон ундан-бундан гаплашиб ўтирдилар. Мирзамурод, уни ўзига яқин олиб, охири асл мақсадга кўчди:

— Қайип иним, ўзинг ўқиган мактабда директор бўлиб бироз вақт ишлаганимдан хабаринг бор. Бир акахонимиз қўллаган эди. “Мактабда исинадиган олов қўри пасайди, мени бошқа бир каттароқ майдонга арқонла” деганимда, мени ижроқўмга раис қилиб қўйди. Энди... бир ўкинчли жойи — шу юмшоқ ўрнимга кўз олайтирадиган одам чиқиб қолди. Шунинг учун ёрдамингга муҳтож бўлиб турибман, иним..

Мирзамурод гапни узокдан айлантирди, Қайип унга қанақа ёрдам бера олиши мумкинлигини билолмай ҳайрон эди.

— Ижроқўм раисига оддий бир ишчи қанақа ёрдам бера олиши мумкин?

— Қайип иним, қўлингдан келишини билганим учун келиб турибман. Қоронғини пойлаб келганимнинг ҳам маънисини бор... Шу бир ишни бажариб бер, иним, қўлингдан келади, — Мирзамурод хунук иржайиб, Қайипнинг елкасини силади. — Хизмат ҳақингга беш минг бераман, бўладими?

Қайип ҳамон гап нима ҳақда кетаётганини англамай турар, кўнглидан минг турли хаёл кечаётган эди.

— Гап бундай, иним, менинг ўрнимга бизнинг ёшулладан каттароқ лавозимдаги одамнинг қўллаб-қувватлаши билан ҳозирги нонвойхона раҳбари Шалекен Исмамутов ҳужжатлари тайёрланаётган эмиш, — бироз сукут сақлади Мирзамурод. — Сен учун бунақа ишлар чўт эмас-ку, иним, илтимос...

— Нима қилишим керак?

— Одамлар уйини тўнаб, хазинасига кириб юрибсан-ку, иним, илтимос...

— Хўш?..

— Шуни, иним... йўқотиб бер, умуман.

Мирзамурод чўнтагидан бир даста пул чиқариб қўйди. Қайип унинг асл

нияти нимадан иборат эканини энди тушунди. Тушунди-ю, бирдан миясига қон уриб, дунё кўзига қоронғи кўриниб кетди.

— Йўқол-е, нокас, ялмоғиз, ҳайвон! Нимани илтимос қиляпти экан, десам... Ҳайвон, бор кет, кўзимга кўринма! — Қайип ўзини ушлаёлмай Мирзамуродни дўппослай бошлади. — Ҳозир сенинг ўзингни ўлдираман!

Қичқириқ, шовқинни эшитиб Хончаойим чопиб келди, жон ҳолатда Қайипга ёпишди. Жаҳлини босолмай қолган Қайип Мирзамуродни эшиккача тепиб борди...

— Боягида шунча тепки еб, мушт еб, "тавба қилдим, менга раҳм қил" деб дод-вой солганинг, ичган қасамларинг қайда қолди, ифлос!? Дарров унута қолдингми? Ё менинг йўқлигимдан фойдаландингми ўшанда?

— Қайип, қўй энди, урма! — Мирзамурод ҳар мушт тушган сайин оғзи қийшайиб, кўзлари олайиб борар, оғзидан сўзлари зўрға хириллаб чиқарди. Атроф қоп-қоронғи тун, ҳеч ким йўқ, демак, бу гал ёрдам берувчи, қутқариб қолувчи одам йўқлигини билиб, Мирзамуроднинг кайфи учиб кетди, йиғлаб ёлвора бошлади. — Қайип, иним, қўйвор мени! Бор дунё-мулкимни бераман! Бир ярим миллион сўмимни бераман, қўйиб юбор мени, иним... Етти пуштингга етиб ортади, Қайипжон... Хохласанг, саройдай уйимни ол...

— Сенинг бир ярим миллион сўминг билан саройинг Сайимбет оға ва бошқалар кўрган жабр-зулм, азобу уқубат олдида бир тийингайм арзимади. Билиб қўй, малъун, пул билан ўлчанмайдиган нарсалар бор дунёда!..

Қайип қутуриб кетган, меҳнатдан чиниққан кучли қўллари Мирзамуроднинг ҳалқумига маҳкам ёпишган эди. Ахийри, қимирламай қолди.

Учиб келаётган машина Қизкетган канали устида тўхтади. Қайип олди-ортига синчиклаб қараб, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, машинадан жасадни зўрға тортиб олиб кўтарди-да, сувга отиб юборди.

Эртаси куни тонг саҳардан тўй давом этди. Сайимбет бўласининг кечаги қилғилиklarини унутиб, ўзини мажбурлаб хизматга урди, югуриб-йўртишга киришди.

Эрталабдан таниқли артистлар куй-қўшиқ бошлаб юборишди. Машиналар бир-бирига тиркалиб келарди. Одамлар орасидан ола чопон, малла чопон, тақия, дўппи, телпак, малақай — турли кийимлар кийган полвонлар кўзга чалинади. Афтидан кўшни Тошҳовуз, Хоразм томонлардан ўзбек, туркман полвонлари аралаш-куралаш бўлиб тўйхонага оқиб келмоқда эди.

Бир маҳал қуйруқлари тугилган, сувлуқ тишлаган тулпорларда суворийлар пайдо бўлди.

Тўйнинг "келди-келди" томошасини кузатиб турган Сайимбет уч-тўрт кун муқаддам қайсидир газетда ўқиган эълонни ёдига олди, унда шундай дейилган эди: "197... йилнинг 18 август кунида "Оққум" посёлкаси фуқароси Шарапатдинов Алимбойнинг келинтушар тўйида пойга, улоқ, кўчқор, хўроз уриштириш, полвонлар кураши каби ўйинлар ўтказилади. Соврун учун туркман гиламлари, рангли телевизорлар, магнитофон ва бошқа турли қимматбаҳо нарсалар қўйилади. Мусобақаларда иштирок қилишни истовчилар эртароқ келиб рўйхатдан ўтишларини сўраймиз. Тўйимизга марҳамат, азиз меҳмонлар!.."

Чиндан ҳам, Алимбой мактабда ўқитувчилик қилиб юраверганида шундай дабдабали тўй бера олармиди? Бундай тўй бериш учун одам битиб кетган бўлиши керак. Ахир, мана, иккинчи кунки, хоразмлик ошпазлар тинмай қозон қовлайди, олтиндай сап-сарик палов кўзни ўйнатади, дамда ейилиб кетади, яна ўчоқларга олов ёқилади. Бир чеккада кабобпазлар қатор туриб, тутун писқитиб, кабоб елпийдилар. Бир пайт:

— «Чайка» келди, келинчак билан Эржонни олиб чиқинг, — деган товуш эшитилди.

"Қоравул тўйи ҳали шунақа бўлса, кеча келган бошлиғи — хўппасемиз Сарсен Бозорбоевичнинг берадиган маъракаси қандай ўтар экан?! — ўйловди Сайимбет ўшанда. — Мана, яқинда овулда Дўсмурод оға келин туширди, уникини бу тўй олдида кичкинагина бир ўтиришма деса бўлар. Пойга, кўчқор уриштириш, кўпқарилар у тўйда ўтказилмади, сабаби, бечоранинг бунчалик пули йўқ-да... Ошпазлар ҳам хоразмлик эмас, ўзимизнинг овулдан Узоқберган оға эди, унинг паловиям жуда мазали чиқди-ку, бўла эса, хоразмлик ошпазлар келиб хизматда турди, деган ном олиш учун шунча харажат қилиб ўтирибди. Айтгандай, ўшанда Дўсмурод оғага ваъда берган "Чайка" ҳам келмай қолди. Кейин

билса, шу куни қайсидир бош врач ҳам келин тушираётган экан, "Чайка" ўша ёққа кетворибди. Бечора Дўсмурод оға бирам хафа бўлдики! "Уч юз-тўрт юз сўм ортиқча пулим бўлса, ҳозир бориб нокас ҳайдовчининг юзига пул билан урардим. Аттанг, Сайимбет иним, қўл юпқалиги билиниб қолди-да. Кўнасан, кўнмай илож не..." Шунақа деб куйинганидан йиғлаб олди. Эрта тонгдан келди-кетдини суратга олиб юрган манов телевидение ходимларини Алимбой неча сўмга сотиб олиб келган экан?.."

— Бир ўзинг бир четда анграйиб тургунча, ичкарига кирсанг-чи, бўла! — деган овоз хаёлини бўлиб юборди. Алимбойнинг укаси Ўтаниёз экан. Сайимбет бўлалари ичида шу йигитни кўпроқ ёқтирарди. Содда-тўпорилигим, кенгфёъл-лигим, одамхунлигим, одобим, нимасидир шу бўласини бошқалардан ажрашиб туради.

— Ичкарига кириб нима қилардим, у ерда нуқул наҳанглар ўтирган бўлса... Сайимбет кесатди. Тўғри-да, ўпкасини ичга ютмай нима қилсин, тўйда ҳас-рат-надоматни ким ҳам тинглайди, мана, Ўтаниёз уни ичкарига киришга так-лиф қилди-ю, ўзи кулиб ўтиб кетди.

— Бўла, ҳо бўла, ҳалиям шу ердამисан, юр, ичкарига кирайлик энди, икко-вимиз ўтирадиган қилиб бир хонада дастурхон ясашиб қўйдим, бир яйрайлик, — овози эшитилди яна Ўтаниёзнинг, — ичамиз, бўла.

Ароқни хуш кўрмаса-да, Сайимбет негадир ҳозир бир оз бўшалгиси келди. Ичида: "Балки хафалигим шу билан тарқар", деди-да, Ўтаниёзга эргашди. Узун даҳдиз бўйлаб ичдан-ичга ўтиб бордилар. Ҳамма хоналарни қўноқ босган, ажа-бо, Ўтаниёз қайси бўлмага бошлаётир? Ана холос, ваннахонага кирдилар.

— Марҳамат қилсинлар! Мана ерга ўтир, бўла. Кўраяпсан-ку, ҳамма хона банда, — Ўтаниёз қўйнидан бир шиша коньяк чиқарди, икки чўнтагидан иккита пиёла олди. — Бу дунёнинг ташвиши тугамас экан, бўла. Вақти-вақтида мана шундай кўнгилни кўтармаса, одам боласи ўзини ўзи еб қўяди.

— Дуруст айтасан, — бош силкиб маъқуллади Сайимбет.

— Одамнинг феъл-иқболи бора-бора торайиб бораётир, — давом этди Ўта-ниёз пиёласини бўшатиб, устма-уст тамаки тортар экан. — Ҳар ким фақат ўзим бўлсам, дейдиган замон бўлиб кетди-ку!

Сатимбет кутилмаганда қўшиқ бошлаб юборди:

*Бул дунёнинг кўрки одам боласи,
Одамнинг ҳам кўкка етар носаси.*

— Воҳ-воҳ, бўла, шу қўшиқни айт!

— Ажаниёз отамизнинг шеъри...

— Айт, дейман, Сайимбет бўла, оға!

Учинчи пиёлани ҳам бўшатишгач, Ўтаниёз овози қалтириб, йиғлаб қўшиққа қўшилди. Бўласини ҳозир кўриб тургандай, қучоқлаб ўпа бошлади:

— Худди бизнинг замонамизни... назарда тутиб ёзган экан-да, а? Бўла, яна айт! Бердақ бобомиздан айт!

Улар бир-бирларига суянишиб, гандирақлаб ваннахонадан чиқдилар ва қўшиқ хиргойи қилганча ташқарига йўналдилар:

*Оқ буғдойи туриб, сули селгандан,
Тоза шולי туриб, қурмак эккандан,
Бекор қирқ кун қайғу-ваҳим чеккандан,
Шоғ кунингга бир кун шоғлик яхшироқ!*

Бирдан олдиларидан Қўшмурод тоға чиқиб қолди.

— Зўр-ку. Қани буёққа юринглар-чи!

Тоға жиянига яхшигина овоз борлигини билар, аҳён-аҳёнда уни тинлагиси ҳам келиб қоларди. Сайимбет табиатан тортинчоқ, "айт" деб ялинган билан, дарров қўшиқ куйлашга киришиб кетавермайди, бугун эса, ўзи талабгор бўлиб турибди. Шунинг учун тоға ширакайф жиянни тўппа-тўғри ҳофизлар ўтирган супага бошлаб келди.

— Айтамиз... Бўланинг тўйида айтмасак, қачон айтамиз? Шундай эмасми, дойи?

— Албатта, албатта, жиян.

— Микрофонни олиб бер. Сизлар дам ола туринг.

Кун бўйи жағи тинмаган артистлар қувона-қувона Сайимбетга микрофонни тутдилар.

*Зарварақ ўрилган тилла сочлари,
Ақлу ҳушим олиб кетди бир пари...*

Ажиниёз шоир шеърлари тўйхўрларга бошқача таъсир қилди, ҳамма жон қулоғини тутиб тинглай бошлади. Олқишлар тинмай янграрди:

— Баракалла! Офарин!

— Отанга раҳмат, отанга!

— Иккинчи Довутбой бу, иккинчи Довут!

— Палак остида ётган истеъдодлар кўп-да! Офарин!

Ховлидаги хона-хоналарга бўлиниб, боядан бери ароқ устига ароқ ичиб, кайфлари таранглашган "наҳанг" кўноқлар ҳам энди фивирлаб қолишди. Сайимбет "Элларим бордир" кўшиғини ижро қилиб тугатганида кимдир наъра тортиб юборди:

— Юраklarни эзиб ташладинг, йигит! Яна айт!

Кайфи тарқаб, бутун вужуди қулоққа айланган халқ ҳар бир кўшиқдан кейин гуввулаб чапак чалар, яна айтишни талаб қиларди. Сайимбет эса кўнгиллари тўрида ётган дардлар, мунглар, ҳасратларни кўшиққа айлантириб айтаётгани, ичи бўшаб қолаётганидан енгиллашар, овозини борича кўйиб юборган эди.

Сайимбет ҳамон ўша алфозда — пар ёстикни кучоқлаб, мулгиб ўтирибди. Қўшмурод тоға унинг этагидаги йиртиқларга ямоқ солиш билан овора. Шу пайт Эрназар кириб келди.

— Болам, тунлатиб нима қилиб юрибсан, омонликми? — Тоға тунда кириб келган жиянча ташрифидан қўрқиб, ўрнидан учиб турди.

— Омонлик... омонлик! — Эрназар ҳамма билан кўришиб чиққандан кейин деди:

— Ота, ота, Мирзамурод ўлибди!

— Мен уни кеча кўрган эдим.

— Кўрдингизми демаяпман, қайтиш қилганини айтяпман.

— Тунов куни бош эгиб ўтирган эдим, олдимдаги рўмолчага битта элликтилик тушди, — Сайимбет ўзича гўлдираб сўйланар эди. — Бошимни мундоқ кўтарсам... битта ит турибди. Пулини олдим-у, кўзи олдида парча-парча қилиб йиртиб ташладим. Шамол капалақдай учирди-кетди. Ҳассасига таяниб тура бошлаган эдим... қочворди, ярамас. Шундан бери кўрмадим. Бирон мартаям кўрмадим. Отасининг аҳволини кўриб Эрназарнинг кўзи ёшга тўлди.

— Ўлибдимми, оғриб ўлибдимми у золим? — сўради тоға.

— Йўқ, оғримай ўлган экан. Боя жасадини Қизкетгандан топишди. Кимдир бўғиб сувга ташлаб юборган, дейишяпти одамлар.

— Итга ит ўлими, деган гап бор. Ҳукуматдан нағирад олгани билан, доим халқдан қарғиш, лаънат эшитарди. Ана... охири нима бўлди? — Улмекен опа тўнғилади. — Ота-боболар билиб айтади, қарғиш олма, олқиш ол деб...

— Кампир, тур ўрнингдан, Тўлибой қассоб, Пирниёз ошпазга хабар қил. "Эртага кўй сўйиб, палов дамлайсиз", деб келгин. Бундай малъундан қутулганимиз учун худойи қилиб, садақа бериб юбормасак бўлмас. Шундай эмасми?

— Тўғри айтасиз, чол. — Улмекен опа оёғига ковушини илиб, ташқарига юзланди.

— Авваллари одамлар бошига ҳар турли қулфат ёғилган: сув тошқини, ўт балоси бўлган, йўлбарс овул оралаб қолган... Шунақа офатлардан қутулиб чиққан халқ албатта садақа берган. Мирзамуродга ўхшаганлар ҳам эл-юртга до-риган мусибатнинг бир тури, болам...

ХОТИМА ЎРНИДА

Булар барини беш-олти йил бурун шифохонада даволаниб ётганимда Эрназар айтиб берган эди. Яқинда уни яна учратиб қолдим. Ҳол-аҳвол сўрадим.

— Уйландим, — деди у жилмайиб. — Икки боламиз бор. Хотиним кутубхонада ишлайди. Ўзим Фанлар академияси филиалида илмий ходимман.

— Сайимбет оға, Қўшмурод бобо, Улмекен опамизнинг соғлиқлари қалай?

— Раҳмат, яхши-яхши! Қўшмурод бобо бефарзанд эди, шунинг учун қартайганда ёлғизланиб қолмасин деб, келинингизни унинг уйига туширдим. Бечора қувонганидан қарс-бадабанг тўй берди. Ҳозир тетик-бардам юрибди. Отам Сайимбет соғлиги ҳам ёмон эмас. Кўп табиб, врачга олиб бордим. Даволатганим фойдаси тегдими ёки худонинг ўзи қўллаб юбордими, аввалгидан ҳозир анча

тузук, набиралари билан овуниб ўтиради ҳар тугул. Болсанам синглим институтни тамомлаб, тахтақўпирлик йигит билан турмуш қурди. Ойсанам эса университет 4-курсда ўқияпти...

Эрназар ҳали-вери гапдан тўхтамоқчи эмасди. Лекин Қайипнинг тақдири нима бўлганини тезроқ билгим келиб, сўзини бўлдим.

— Қайипдан нима хабарлар бор?

— У Мирзамурод Фозиловни жаҳл устида ўлдириб қўйгач, яшириниб юришни ор билиб, ички ишлар бўлимига ўзи борган. Иши яна ўша Аяп Турдиевга топширилган. Терговчи барини холисона ўрганиб чиққан. Марҳум менинг отамга, Қайипга, яна бошқаларга зулм қилгани, нонвойхона бошлиғи Шалекен Исмомутов ўлимига сабабчи бўлгани аниқланган. Натижада Қайип беш йилми, тўрт йилга ҳукм қилинган. Хаттоки Аяп Турдиев Қайипни умуман жиноятчи ҳисобламай бўшатиб юбормоқчи экан, бироқ одам ўлдирилгани учун ички ишлар бўлими, суд ишига аралашган. Унинг тақдирини сўрасангиз, шунақа. Яқинда Хончаойим янгамизни кўриб қолдим, "Бориб, кўриб келмоқчиман, ёнимда ҳамроҳ бўлиб бор", деб илтимос қилди. Хўп дедим. Худо хоҳдаса келаси ҳафтада бориб келсак керак.

— Мендан ҳам салом айтиб, бир ёш ёзувчи инингиз бор экан деб қўярсиз.

— Биламан, китоб ёзмоқчисиз. Буниям айтаман.

— Ишонтариб айтавер, Эрназар. Мен аллақачон ёзиб ҳам бўлдим. Яқин орада чоп қилинса керак.

Айтмоқчи, Эрназаржон, ҳув бир кўришганимизда, "отамнинг илмий ишини топдим, бозорда аллақимгадир бериб юборган экан" деган эдингиз, шу нима бўлди?

— Бугунги кунда жамиятимизда маънавий ўзгаришлар бўлаётир. Миллий қадриятларимизни ривожлантириш учун имкониятлар очилляпти. Халқимиз тарихининг аввал яшириб келинган саҳифаларини аниқлаб, очиқ-ойдин айтишга мана энди асос яратилмоқда. Худо хоҳдаса, энди шу асарни босмага тайёрлаб, отамнинг кўзи тириклигида чоп қилдираман, деган ниятим бор.

Мен Эрназардан яна бироз нарсаларни, чунончи, онаси Оқсунгул тақдири нима бўлганлиги ҳақда сўрамоқчи эдим, яна эски яранинг ўрнини қашишдан нима фойда деб, бу ҳақда эслатмасликни маъқул кўрдим. Оиласига хиёнат қилган, бола-чақасидан безиб кетган бунақа энгилтак аёлларнинг тақдири кейинчалик қанақа кечиши ҳаммага аён. Бунинг устига, унинг рўзгорини таъминлаб келаётган Мирзамурод Фозилов ит ўлимини топгандан кейин, Оқсунгулнинг турмуши аёл киши ҳавас қилишга арзимайдиган даражада қашшоқ ҳолга тушиб кетгани, натижада у манглайига уриб, қилган қилиқларига пушаймон еб яшаб ўтишини ҳаммаям билади.

— Тунов куни Оқсунгул келди, — деди Эрназар менинг хаёлимдагиларни ўқиб тургандай. — Озиб-тўзиб кетибди. Мирзамуроднинг шаҳардан олиб берган уйини ҳам аввалги хотинидан қолган фарзандлари олиб қўйибди. Ҳозир қайсидир бир уйда ижарада яшаётган экан. "Мени кечиринглар, хато қилдим, ҳою ҳавасга қизиқиб фарзандларидан, эридан кечган аёлман, ҳеч ким мендай бўлмасин" деб остонага ётиб олиб йиғлади, отамнинг оёғига йиқилди. Бироқ, раҳмимиз келса-да, "Болалар уйи"га обориб ташлаганлари, отамга қилган хиёнати ёдимизга тушиб, ғазабимизни босолмай ҳайдаб юбордик... Тўғри, хато қилдик, минг қилсаям у онамиз ахир, унга ёрдам қўлини чўзмасак, кун кўришига ёрдамлашмасак бўлмас... — У ўрнидан турди. — Оға, энди мен қайтсам дегандим. Бозордан мева-чева олиб... уни кўриб келмоқчиман.

Биз кучоқлашиб хайрлашдик.

**Қорақалпоқчадан
Музаффар АҲМАД таржимаси**

НАЗМ

Фулом Мирзо

КАШАЛАК ~ КИПРИГИНГ
КАЖСИМША КЎНСА...

* * *

Сочингдай паришон журъатим,
Қошингдай иродам тобе.
Кипригинг мисоли қуврадим
Куйдирганда кўзинг офтоби.

Ёшингдай навқирон дардим,
Қарошингдай қисматим чақин.
Холинг каби ҳоли танг мардум -
Тушмадим-а лабингга яқин.

Бошингдай сарбаланд висол,
Бардошингдай метин айрилиқ.
Илоҳо, бир куни севиб қол
Ва севгинг боқмасин қайрилиб..

* * *

Куёшдек бошимда қолсанг кун бўйи,
Ойдек осмонимда қолсанг тун билан.
Яшасам ҳамиша васлингга тўйиб,
Хайрлашгим келмас сен билан.

Жонгинам, доимо жонимда бўлсанг,
Нима бўлганда ҳам ёнимда бўлсанг,
Умримга дохил ҳар онимда бўлсанг,
Хайрлашгим келмас сен билан.

Кўзинг – кўз ўнгимда, кўзинг – тушимда,
Сен бору мен нега йўқман хушимда,
Оҳ, қўйвормагайман ҳеч оғушимдан,
Хайрлашгим келмас сен билан.

Биламан, сен – нуру мен эса — тупроқ.
Сени еру кўкка ишонмам, бироқ.
Кетма, томиримда севги бўлиб оқ,
Хайрлашгим келмас сен билан...

* * *

Мен сенинг зорингман, дунё керакмас,
Сенинг беморингман, даво керакмас.

Нафасим нафасинг ила қўшилса
Жаннатлардан келар ҳаво керакмас.

Кокилинг еллари эркалаб турса
На бир шаббодая сабо керакмас.

Кўзинг тирилтирсин, қошинг ўлдирсин,
Бириси-биридан айро керакмас.

Қошу кўзинг, сочинг, холларинг - қаро,
Шулардан бошқа бир қаро керакмас.

Ажаб, Мажнун бўлдим кўйингда, вале,
Менга сен кераксан, Лайло керакмас.

Тиззангга бош уриб саждалар қилсам,
Фуломингга ўзга маъво керакмас.

Мен сенинг зорингман, дунё керакмас..

* * *

Ҳадя айла қарашларингни,
Жойлаб олай қароқларимга.
Сочларингни тарашларини
Рухсат этгил бармоқларимга.

Хўп де, лаблар этсинлар такрор:
“Севги – афсун, сеvgи – афсона...”
Юлдузларча ошиғи бисёр,
Эй ой каби ўзи ягона.

Дунё бўлиб келдинг, мунисам,
Ҳаётимни баҳордай безаб.
Сен – бахтимсан, сен ўзинг – ғуссам,
Азизам,
Азизам...

* * *

Афв эт, илҳом - хаёл тулпори,
Сенга лойиқ чавандозмасман.
Ғариблашса ҳамки ашъорим,
Энди унга шеърлар ёзмасман.

Унинг ёди, ифорларини
Фаромушлик еллари қувсин.
Эсламайин хуморларини,
На дийдори, ноzi, севгисин.

Булутлардек кўчган отим-эй,
Шамоллардек учган отим-эй,
Истасам, бас, етти оламни
Бир лаҳзада қучган отим-эй,
Кечир, илҳом - хаёл тулпори.

Унга яқин бўлмадим, нетай,
Нетай, узоқ кета олмасам?
Имкон бергил — токи, унутай,
Бер ичмоққа май ёки қасам.

“Мана - уч юз олтмиш беш соғар
Ва онт учун муқаддас калом...”
Ҳар кун, демак, ёди садоға,
Демак, исми тилимда мудом.

Булутлардек кўчган отим-эй,
Шамоллардек учган отим-эй,
Тўртта уммон тўрт ёнда қолиб,
Кўз ёшимда кечган отим-эй.

* * *

Севгидек келасан кутилмаганда,
Биламан, барибир, суясан.
Сўзингда – писанда, кўзингда – ханда,
Сен мени ҳаммадан олиб кўясан.

Сенингсиз юрак – муз, дунё – қаҳратон,
Мени соғинтирган офтобруясан.
Кўзим жилғаларин эритиб, қачон
Сен мени ҳаммадан олиб кўясан?

Висолингга тўймадим, ахир,
На сен фироқ айлаб тўясан.
Ногоҳон, баҳордек келасан-да бир,
Сен мени ҳаммадан олиб кўясан...

* * *

Лабингдаги холга бир бора ўлсам,
Қошинг ёйи икки ўлдиргай мени.

Капалак-кипригинг кўксимга кўнса,
Кипригингнинг юки ўлдиргай мени.

Кокилинг аждарин безовта қилма,
Зулфингнинг бир туки ўлдиргай мени.

Кўзларингнинг оқи оқлаб турган дам,
Қорачиғингмики, ўлдиргай мени.

Қайси фариштанинг элчисисан, айт,
Сенда жамдир неки, ўлдиргай мени?

Лабингдаги холга бир бора ўлсам,
Қошинг ёйи икки ўлдиргай мени.

* * *

Кўзларини кўрсам кифоя,
Сўзларини эшитсам бир дам,
Руҳим таскин топсаю шояд
Қидирмасам кейин тушимда.

Изларига бошимни кўйсам,
Тизларини кучсам соғиниб
Ва кўздаги ёш ила ювсам
Кўнгилдаги фироқ доғини.

Жон қувнар хуш рўйини кўрсам,
Кўзим ўйнар бўйини кўрсам.
Асакаси кетарми, илло,
Муштоғини айласа хурсанд.

Умрим баргдай фидоликка шай
Сочларининг шаббодасига.
Имо қилса — гуломлар бўлай,
Юрагимнинг шаҳзодасига...

Сулаймон Шодиев

... ЗАВҚИ ДИЛИМ АЙЛАЙИН ИЗҲОР

* * *

Нигорим, нозу истиғно қилурсиз не сабаб бунча,
Сабаб не нозу истиғноларингизга, ажаб, бунча?

Қўярсиз ўсмалар пайваста қошларни камон айлаб,
Дилимга чўғ соларсиз сочларингизни тараб бунча.

Ёнимдан ўтганингизда товуслардай хиром айлаб,
Мени ҳам куйдириб, ҳам ўлдурурсиз, оҳ, қараб бунча.

Бугун кўнглим зулолингизга етмакни тилар, аммо,
Ҳажр доғида ўртайсиз, қилурсиз ташналаб бунча.

Неча жабр айласангиз ҳам фақир қулдай чидардим-ку,
Агар сабримни жомин этмасангиз лаб-балаб бунча.

Бу савдоларни бошимга солишдан не муродингиз,
Не топгайсиз дилимга ғамни пайконин қадаб бунча?

Сулаймон бу муаммо мағзини чақмоқ ила машғул,
Сиз эрса, бу муаммодин топарсиз кайф-тараб бунча.

* * *

Ишқимни жаҳон аҳлига бир нома қилайму,
Бир лаҳзада асрорими афсона қилайму?

Тор келди бугун сабрима ул баҳри муҳит ҳам,
Жоламга анинг ярмини паймона қилайму?

Кўксим қафаси дарз кетайин дейди бу ғамдин,
Тоғлар тоши-ла кўксими дандона қилайму?

Бор бўлса бўлак чора, ани қайда топарман,
Излаб еру кўк мулкини вайрона қилайму?

Арзимни мани тингламади ёри жафокор,
Бир "оҳ" ила ё арзини яқсона қилайму?

Не қавлу тавр бирла баён айлайин унга,
Не кўйга кирай ё ўзни девона қилайму?

Раҳм этса, нетиб завқи дилим айлайин изҳор,
Бошимни анинг пойига остона қилайму?

* * *

Агар шод эрмасанг, ношод бўлай мен
Ва кўнгил завқидин озод бўлай мен.

Бу дунёда сени ёлғиз суюбмен,
Сенинг ишқинг ила Фарҳод бўлай мен.

Кўзингда нам, юзингда ғам, на бўлди,
Ўзим нола, ўзим фарёд бўлай мен.

Дилинг бўстониға ғам қуши кўнмиш,
Ани қувмоқ учун, ай, бод бўлай мен.

Менинг ободлигим боиси сенсан,
Хароб эрсанг, нечун обод бўлай мен?

Агар сен бор эсанг, бормен жаҳонда,
Агар сен йўқ эсанг барбод бўлай мен.

* * *

Боғ ичра бир гулу райҳонсан, ажаб,
Чехраси маҳваши тобонсан, ажаб.

Яхшисан, дедим мен, яхши кўрдим мен,
Ишва билан дединг: Ёмонсан, ажаб.

Балки ёмондирман, аммо, нетайки,
Кўнглим тилагани жононсан, ажаб.

Ҳайронинг менман-ку, нега бунчалар
Ҳоли ҳайронимдан ҳайронсан, ажаб?

Гумонинг бор каби ошиқлигимдан
Қочмоққа шай мисли жайронсан, ажаб.

Жаҳонда тилармен танҳо ўзингни,
Боис, менга танҳо жаҳонсан, ажаб.

Фақат кўрқадурман, бу жаҳон ичра
Бўлмагин ушалмас армон — сан, ажаб.

* * *

Кел-ей, ишқим хиёбони баҳор ўлсин,
Биёбоним яна кўп сабзавор ўлсин.

Чигал бўлса юракларда, ёзиб андоқ,
Ишимиз боғи ушшоқда шикор ўлсин.

Соғиндим мен ўша ойдек ёноқларни,
Лабим қўйсам, ёноқлар лолазор ўлсин...

...Муҳаббатни тумор этсак, рақибларнинг
Иши шому саҳарлар оху зор ўлсин.

Азиз жоним жамолингдан азиз эрмас,
Сенингсиз бу тириклик менга тор ўлсин.

Ўзингдан ўзгани деб гар чаманларга
Оёқ қўйсам, Сулаймонга мозор ўлсин.

Бир назар солгаймикан ул шўҳи барно бизга ҳам,
Биз-ку шайдосимиз, ул бўлгайму шайдо бизга ҳам?!

Бағри тош дерлар уни, аммо, ҳуснда бебадал,
Неча бир ваз бирла қилгайму таманно бизга ҳам?

Чўзганинг бирла кўлинг етмас моҳи тобонига,
Ўтса бедор кечалар бўлгайму пайдо бизга ҳам?

Боққа кирса атри махмур айлагай гулларни, лек,
Сочларининг атрини сочгайму раъно бизга ҳам?

Боғбони бўлсам ул боғнинг гўзал раъноси деб,
Бир нафас суҳбат қуриб, бўлгайму ошно бизга ҳам?

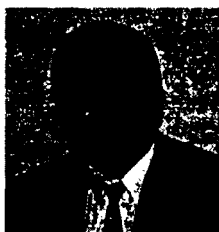
Гар ҳаёт маъноси ишқ бўлса, биз — ошиқ аҳлимиз,
Ишқу ошиқлик, вале, бергайму маъно бизга ҳам?

Унга етмоқ-чун бу дунё баҳридан кечмоқ керак —
Бўлса, шаймиз, не керак ул даҳру дунё бизга ҳам?

Эй Сулаймон, сен вафодори жаҳон бўлгин мудом,
Жумла ошиқ аҳли айтгайдир тасанно бизга ҳам.

Бухоро

Аюбхон Муҳаммадий

Сен борсан...

Сен борсан, ором бор, она Ватаним,
Сен борсан, онам бор, бахтиёр ҳаёт.
Сен борсан, баҳор бор, яйрайди таним,
Сен борсан, қалбимда ширин хиссиёт.

Сен борсан, оламга бахт ёр, тоабад,
Меҳринг кӯшидан шимиргум тўйиб.
Сенга тенг келмагай ҳеч қиёс, нисбат,
Суяман бағрингга бошимни қўйиб,

Ранглар тўлқини

Муסיқа — бу ранглар тўлқини,
Сузиб борар чексиз уммонда.
Акс этгандай қалблар ёлқини
Шудринг каби мусаффо тонгда.

У билмайди, ҳатто, чегара,
Ажратмайди миллатларни ҳам.
У кезгайдир кўнгиллар аро,
Тинглаб эллар бўлгай жамулжам.

Тилмоч ҳам керакмас тилига,
Тушуниб олишар одамлар.
Нурдай сингиб улар дилига
Ўрнашади муסיқий дамлар.

Яралгай у қалбнинг дардидан,
Шул сабабким қалбга ўхшайди.
Қувват олиб ишқнинг гардидан,
Севгига суяниб яшайди.

Муסיқа — бу ранглар тўлқини,
Сузиб борар чексиз уммонда.
Акс этгандай қалблар ёлқини
Шудринг каби мусаффо тонгда.

Инсон эмас

Ватанни жонидан азиз билганлар,
Керак бўлса ўзни фидо қилганлар,
Айрилиқда юрак-бағрин тилганлар,
Ватанни севмоқлик, бил, осон эмас.

МУҲАММАДИЙ АЮБХОН
ШУҲРАТ

Ватан қарғамасин, қарғаса ёмон,
Юрт бўлмас на мағриб, на машриқ томон,
Ватанни сотганлар дарбадар ҳамон,
Ҳеч кимса алардек, бил, сарсон эмас.

Ватан — фарзанд учун муборак даргоҳ,
Ватан тинчлигидан бўлингиз огоҳ,
Ватан бу — онадир, қутлуғ саждагоҳ,
Онасин севмаган, бил, инсон эмас.

Тўртликлар

Шеърим, қанотингда учгим келади,
Дунёни сайр этиб, кучгим келади.
Уй қуриб дўстларнинг қалбин тўрида,
Қалблардан-қалбларга кўчгим келади.

* * *

Умринг уч фаслга бўлинар, билсанг,
Ўтмиши — кечадир, борлиги — бугун.
Умрингнинг эртасин кўрмоқчи бўлсанг,
Бугуннинг ўтишин тилагин бугун.

* * *

Оқ чойшаби борлиқни тутган.
Қор ёққанда соғиниб кутган.
Замин кувнаб бахтли куёвдек
Севгилисин қорхатга ютган.

* * *

Кенгга-кенг, дейдилар, торга-тор дунё,
Баъзида ирмоқ ҳам туюлар дарё.
Афсуски, сиғмасдан одам ўзига,
Баъзида дардини тўқаркан, оё!

* * *

Дилга тушар экан бирламчи бари,
Сўнгра ўтар экан дилдан тилларга.
Ажаб, демаскан ёш, демаскан қари,
Лаҳза тенг бўларкан ҳатто йилларгаё

* * *

Фикрлар қочади, қувлайвераман,
Гоҳо яширинар, излайвераман.
Шу алпозда ўтмиш баҳору ёзим,
Мўйсафид кузимни кўзлайвераман.

Аҳмаджон Мелибоев

Сафед Билол ҳикоялари

Ихтиролар

Ўзинг туғилиб ўсган қишлоқ, ҳамқишлоқларинг тўғрисида бошқаларга гапириб беришдан кўра завқлироқ иш борми ўзи бу дунёда?! Завқлиси шундаки, гапириб бераётганингда бўлиб ўтган воқеаларга бировга билдирмай қўшиб-чатиш ҳам мумкин.

Бошқа қишлоқларни билмадим, аммо бизнинг Сафед Билолда мақтаса, эшитса арзиғулик ишлар, бўлгану бўлмаган, тўқилгану тўқилмаган ҳангомалар шу қадар кўпки, қулоқ солсангиз бас, тарновдан қуйилаётган сувдай оқиб, лоф аралашган жойлари кўпириб келаверади. Бир қулоқдан иккинчи қулоққа етгунча, бир оғиздан иккинчи оғизга ўтгунча тўлишиб, семириб, бўйига бўй, энига эн қўшилиб бораверади. Эрталаб нимжонгина бир ҳангомани юқори маҳалладан Оқдўлана маҳалласига юмалатворсангиз, кечга яқин уни ўзингизга шунақа фаройиб қилиб айтиб беришадик, ўғлини танимай қолган отадай анқайиб туриб қоласиз.

Қани, айтинг-чи, биринчи буғ машинаси қаерда ихтиро қилинган? Бизнинг Сафед Билолда! Уни Отахўжа буванинг ўғиллари Тўрахўжа ясаган. Қорнига қозон ўрнатиб, Тепа маҳалладан От ҳовузнинг оддигача тирилла-тиб миниб келган буғ трактор ҳақида сўраб қолгудек бўлсангиз, каттау кичик эринмай гапириб беради.

Биринчи тўппонча цехи ҳам бизнинг қишлоқда пайдо бўлган. Уни раҳматли Мирусмон бува эски дўппидан ясаб, кўпларни қўрқитган. Қазини мўрига осиб дудлаш цехи Абдуллажон Шайитовнинг эски қазноғида қурилган.

Олма қоқисини номакоб сепиб қуритиш усулини айнан бизда ўйлаб топишган. Шундай қилинса, қоқи тарашадек қуруқшаб кетмай, тош босадиган бўлади.

Боғдаги шиғил меваларни табиий шарбат усулини қўллаб, қурт-қумирсқадан асрашни бизнинг ҳамқишлоқлар ўйлаб топишмаганида нима бўлишини тасаввур қиласизми? Бу усулга, айтишларича, америкаликлар, немислар ва ҳатто қўшни қишлоқлик қоқипурушлар ҳам қизиқиб қолишган. Олма савдосини сафедбиллоликлардан кўра аввалроқ ўрганган нанайлик, мамайлик, кўкёрлик, қизилёзиликлар ҳали-ҳануз гап нимада эканлигини била олишмайди.

Ғуж-ғуж ҳосил туғиб ётган олма шохини арралаб, мўл хирмон кўтаришни айтсам, сиз ҳам "ваҳҳ" деб юборасиз. Карнай оғзини кўрпа билан ўраб, қўшнилари тинчини бузмай машқ қилиш қаерда бошланган? — бизнинг қишлоқда! Ариқ ичига эр-хотин кўндаланг ётиб олиб, сувни далага эмас, томорқага оқизишни биласизми, билмайсиз. Сафедбиллоликлар би-лишади.

Қуюқроқ зиёфатда бирортаси кўпроқ ичиб алжирай бошласа, қулоғига: "Янгам ташқарида кутиб турибдилар, зарур гаплари бор экан", дея ши-

вирлаш одати қаерда бор? — Сафед Билолда! Ош егилари келса, дарвозага бештадан жарима тўпи тепиб, мағлубни аниқлайдиган, футбол ўйинида ҳар урилган голнинг совринига юз килодан буғдой қўядиган, стадионнинг бир томони хотин-қиз ишқибозлар билан тўладиган жой қаерда бор? Сизнинг қишлоқдан бошқа ҳеч жойда!

Яна дейсизми, марҳамат. Тўйга катта санъаткорлар келишса, сахна маҳаллий ҳаваскорлардан бўшамай қоладиган, меҳмонга гап бермай мезбонлар бир-бирларини мақтайверадиغان жой қаер? — Сафед Билол. Чойхонада беш-олтита улфат ош еб ўтирса, эшиқдан кириб келган одам саломига алик олмай, ошни паққос туширавериш одати қаерда туғилган? — Сафед Билолда. Чунки, келишувга биноан "Ва алайкум ассалом, келинг ошга" деган киши қўлини артиб, жойини чақирилмаган меҳмонга бўшатиб бериши керак-да.

Тонг қоронғусида қўшни полиздаги бодрингга мил-миллатиб сув тараб, бегона ўтлардан тозалаб, вақти-вақти билан ўғитлаб, керак бўлса тагини юмшатиб, ундан кейин мавридини топиб бодринг ўғирлайдиган, ўғирлаганда ҳам икки шиша ароқ газига етадиганидан ортиқча олмайдиغان инсофли, маданиятли ўғрилари қаерда кўргансиз? — Булар ҳам бизнинг қишлоқда!

Бошқа жойларда одамлар бир-бирларига уйлари, меҳмонхоналари, боқувдаги отларини мақташса, Сафед Билолда қишда олма сақланадиган ертўлаларини мақташади. Майли, қолганларини ошкор қилмай турай. Хуллас, бир қишлоқ бўлса шунчалик бўлади-да. Келинг, баъзи воқеа-ҳодисаларни сал пардага олиб, ўзим гапириб берай. Бошқалардан эшитсангиз ҳам бўлади. Аммо улар мендан ҳам ошириб қўшворишлари мумкин.

Чотқолда ўрнатилган рекорд

Баландликка сакраш бўйича ҳозир жаҳон рекорди 2 метр 41 сантиметр эканлигини яхши биласиз. Аммо бизнинг қишлоқда бундан элик йил аввал ўрнатилган рекорд уч метрдан асло кам эмас. Уни раҳматли Йўлдош тоғам Чотқолда ўрнатганлар. Майли, у кишининг бироз лоф қўшишларини ҳисобга олмайлик, аммо рекорд ўрнатилганини аниқ.

Бу оламшумул воқеа эллигинчи йилларнинг охирида бўлган экан. У пайтлари сурув-сурув қўйлар куз ўрталарига қадар Чотқол яйловларида ўтлатилган. Совуқ тушиши олдидан эса қишлоққа ҳайдаб олиб келинган. Йўл олис, бунинг устига бир неча хавфли, тор қисиклардан ўтишга тўғри келган. Фалокат босиб, олдинда саллона-саллона қадам ташлаётган серка пастиликка сакраб қолса борми, қўйлар орқасидан бирин-кетин калла ташлаб нобуд бўлиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун қўйларни ўлим-нетимсиз ҳайдаб келишга тажрибали, укувли одамларни жўнатишган. Уларга ҳамиша Йўлдош тоға бош бўлган.

Тоғанинг айтишича, бир гал сурувларни ҳайдаб ярим йўлга келишганида қаттиқ шамол кўтарилиб, кўчки кўчиб қолибди-ку. Кўчкини биласиз, кўёш тафтида қор бироз сурилса бас, йўл-йўлакай думалоқланиб, борган сари катталашиб, нима учраса ичига ютиб, баҳайбат юҳога айланади-да, устингизга уч йил туз тотмаган оч девдай ёпирилиб келаверади. Унга рўпара келиб қолишдан худонинг ўзи асрасин.

Тоға қарасалар, кўчки дов-дарахтларни синдириб, харсанг тошларни ютиб, чор атрофга ваҳима солиб келаётганмиш. Шериклари "Қоч Йўлдош, ўласан" дея жон ҳолатида бақиршибди, аммо қочишга кеч бўлган экан. Тоға қўлидаги таёққа таяниб, кўзларини чирт юмиб, билган дуоларини ўқиб "ҳай-ё-ҳайт" дея бир сакраган эканлар, баҳайбат кўчки тағларидан шувиллаганича ўтиб кетибди. Қани айтинг-чи, бу рекорд бўлмай нима сизга?!

Тоғамиз анча кейин юз метрли масофага югуриш мусобақасида ҳам қатнашиб, голиб бўлишларига оз қолган. Бунисига ўзим гувоҳман.

Эллигинчи йилларнинг ўрталари эди. Туман бўйича навбатдаги олимпиада ўтказиладиган бўлди. Юқори синф ўқувчилари жиддий тайёргарлик кўра бошладилар. Шанба куни дарслар эртароқ тугагач, юз метрли масофага югуриш машқлари бошланди. Ким қандай югураётганини узоқдан кузатиб турган Йўлдош тоға бирданига почаларини ҳимариб, "Қани, мен билан чопишадиган борми, ютқизсам, ҳаммаларингга тўйда бир лагандан

ош бераман, ютсам мусобақага ўзим бораман", деб қолдилар-ку. Мактабимиз директори Абдурахмон ака қаердан қаергача югуриш кераклигини тушунтириб турибди. Рақиблар —элик беш ёшли Йўлдош тоға ва ўнинчи синф ўқувчиси Турсунбой Икромов. Кўча бир зумда томошабинлар билан тўлди. Ҳаммининг эътибори тоғада. У киши бўлса қий-чувга парво қилмай, иштонбоғини янада маҳкамлаб, шай бўлиб турибдилар.

Ниҳоят, ҳуштак чалиниб, шарт берилди. Ҳар икковлари белгиланган манзил томон ўқдек учиб кетишди. Масофанинг ярми, ундан кўпроғи ортда қолди. Қий-чув авжига чиқди. Улар деярли тенг боришмоқда. Наҳотки дуранг бўлса? Шундай деб турганимизда, эҳ аттанг, тоғамиз шарақлаб кулиб юбориб, орқада қолиб кетсалар бўладими. Нимага кулганларини ҳеч ким билмайди. Маррага Турсунбой Икромов бир ўзи келди. Тоға бўлса, "Ҳа, баччағар-а" дея бурунларини жи-йириб, орқага қайтдилар. Текин томошани кузатиб турганлардан кимдир "Ют-қаздингиз тоға" деган эди, "Нима бўлганини Турсунбойдан сўранглар" дедилар-да, мактаб ҳовлисига бурилиб кетдилар.

Сирни кейин билиб олдик. Ёшлиқда зўриқиб югурганинга нималар бўлмайди...

«Улжон, улжон....»

Кейинги пайтларда картошка экадиган деҳқонларнинг ташвиши ортган — колорадо кўнғизи, агарки бепарво бўлсангиз, бутун ҳосилни еб битиради, тўйганидан ортганини илма-тешиқ қилиб ташлайди. Бу очкўз, ўзидан ўзи кўпаядиган, қишда ярим метр ернинг тагида мазза қилиб ухлайдиган, баҳорда ёппасига ҳужумга ўтадиган очопатларга қарши нима тадбирлар қилишмади дейсиз. Фойдаси бўлмади. Э, картошка емасак емабмиз-да, дея қўл силтаб кетганлар қанча. Баъзи миришкорлар иложсизликдан шу ебтўймасларга енгилб туришганида сафедбиллолик битта ҳаваскор деҳқон йўлини топди-қўйди. Мана энди колорадо кўнғизи кўнғиз бўлганига пуншаймон бўлиб, ҳасратини кимга айтишни билмай ётибди.

Келинг, шуни ҳам айтиб берай. Биз томонлардаги тоғларнинг қуёшга тескай томонларида бир алаф ўсади. Одамлар уни "улжон сассиқ" дейишади. Заҳарли "ув чўп" эмас, бошқа. Бу жонивор шунақаки, ёнидан ўтаётиб, беҳос туртини кетсангиз, сассиғи баданингиздан бир ҳафта кетмайди, биров ёнингизга келолмайди. Дуч келиб қолсангиз, худди салом бергандай, бироз эгилиб, тавозе билан "улжон, улжон" деб қўйишни унутманг, агар "сассиқ" сўзини ишлатворсангиз, жаҳли чиқиб, шамолда сал тебрангудек бўлса борми, устма-уст ўн марта ҳаммомга тушиб ҳам қутилмайсиз.

Алқисса, картошкасини кўнғизга егизавериб жонидан тўйган деҳқон йигит бир куни Саночсойни ёқалаб тоққа борибди, қўлига икки қават қўлқоп кийиб, оғиз-бурнини бекитиб, улжондан бир боғ юлибди. Елим қопга ўн қават қилиб ўраб, даласига олиб келибди. Ариқнинг бошига чим босгандай босиб, эгатларга сувни жилдиратиб тарабди-да, ўзи қочворибди. Икки кундан кейин бориб қараса, очопат кўнғизлар қирилиб ётганмиш. Мана сизга, ихтиро! Деҳқон бола ўша йилнинг ўзидаёқ картошқадан катта даромад қилиб, "Нексия" машинаси сотиб олибди, эшитишимча, данғиллама уй-жой қурилишини ҳам бошлаб юборганмиш...

«Қайнатма» пайванд

Баъзи ҳовлиларда шунақа дарахтларни кўрасизки, сал лофи билан айтганда, олтита шоҳида олти хил олма ё олти хил нок кўзингизни қувонтириб турибди-да. Биз томонларда боғбонлар боғ қилмоқчи бўлишса, дастлаб тоққа бориб ёввойи олма дарахтлари кўчатларидан олиб келишади. Чунки улар совуққа, ҳар хил касалликка чидамли бўлади. Кўчат ўзини тутиб олганидан кейин унга пайванд солинади.

Ҳусанхўжа аканинг қўли енгил, у киши солган пайванд беҳато тутади. Шу сабабли эрта баҳорда кўпчилик Ҳусанхўжа акани излаб қолади. Лекин ташвиши бошидан ошиб кетгани учун у кишини ҳадеганда топиб бўлмайди.

Бир куни Хусанхўжа акани аста гапга солдим, аниқроғи пайвандлашнинг "қайнатма" усулига қизиқдим.

— Сири шундаки, — деди у киши атрофимизда биздан бошқа одам йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, — мен пайванд қилишни бошлаганимда боғнинг эгаси бир кило ёғли кўй гўштини (агар боғ катта бўлса икки кило) қозонга солиб, бошқа масалликлар билан бирга мил-миллатиб қайната бошлаши керак. Ҳар замон-ҳар замонда пичоқчамнинг учини шўрва қайнаётган қозоннинг четига суриб, ўткирлаб турмасам пайванд тутмайди...

— Пичоқчани қайроқтошга суриб ўткирласа бўлмайди? — сўрайман бироз ажабланиб.

— Э, нималар деяпсиз, қайроқтош уёқда турсин, мол гўшти қайнаётган қозоннинг четига сурса ҳам бўлмайди. Раҳматли устозимиз Бозорвой ака бизга шундоқ таълим берганлар.

Енгилиб қолмаслик учун мунозарани давом эттираман:

— Шунақа дейсиз-у, лекин Мамажон аканинг боғини бориб кўрдим, сиз қилган баъзи пайвандлар тутмаган...

— Ана кўрдингизми, — хурсанд бўлиб кетди Хусанхўжа ака, — Мамажонбой хасидлик қилиб, қозонга озроқ эчки гўшти ҳам солган, оқибатда баъзи пайвандлар қартанг серка шоҳидай қотиб қолди...

Қоқма шўрва

Сухбатлардан бирида икки дўст дунёни ким кўп кезган-у, ким қанақа овқат еганлиги масаласида қаттиқ тортишиб қолишади. Сўриларда пашша кўриб ётган бекорчихўжалар дарҳол ҳакамликни қўлга олиб, баҳсга жиддий тус беришади. Ким кўп овқат номини билса ва айтса, ўша ғолиб бўлади, деб эълон қилишади. Икки дўст навбатма-навбат санай бошлашади: палов, норин, сомса, шўрва, мастава, ширгуруч, ҳасип, кабоб, манти... Миллий таомлардан кейин бошқа халқларникига ўтишади: бифштекс, рамштекс, чехомбили, украинча борш, арманча хаш, қозоқча шилпилдоқ, қирғизча бўғирсоқ, уйғурча лағмон... Охири бу рўйхат ҳам тугайди. Олма сотгани боришганида Чукоткада нима ейишгани-ю, Магаданда нима ичишганигача айтишади, Аммо ғолиб аниқланмайди. Кимдир ютса, мағлуб томонни бирор бир егулик ё ичкиликка эритиш илинжида астойдил ҳаракат қилаётган ҳакамлар ҳам чарчайди. Шунда Воҳиджон исмли йигит таклиф киритади:

— Ҳар биримиз Сафед Билолнинг ўзида ихтиро қилинган, бошқа киш-лоқдагилар билмайдиган бирорта тансиқ таом номини айтаман, иккинчи томон у қандай таомлигини, қандай тайёрланишини айтиб бериши керак.

Бу таклиф кўпчиликка маъқул тушади. Воҳиджон бошлайди:

— Қоқма шўрва!

Гувиллаб турган чойхона бирданига жимиб қолади. Чунки бунақа антиқа таом номини ҳали ҳеч ким эшитмаган экан-да.

— Қоқма шўрва? Эсинг жойидами, шўрвани ҳам қоқиб бўларканми? — деб Воҳиджонга эътироз билдиришади. — Бошимизни қотирмай, ўзинг гапириб берақол, агар билсанг...

Воҳиджон тушунтириб беради:

— Қоқма шўрва ихтиро этилганига йигирма йилдан ошиб қолди. Уни овчи устозларимиз яхши билишади. Овчилар овга чиқишганида чой қайнатишга кичикроқ қумғонча ҳам олволишади. Овга берилиб кетиб, қоринлари очиққанида, ўлжа қушлардан бирини сўйиб, патини юлиб, тузлаб-зиралаб аста қумғончага солишади, устидан сув қуйиб, қўлбола ўчоқчада қайнатишади. Оҳ-оҳ, бунақа мазали шўрвани ичмабсиз, дунёга келмабсиз. Уч кунлик мурданинг оғзига уч қошиқ қуйилса борми, ўлай агар, тирилиши турган гап. Соғ одам ичса, тойчоқдек кишнаб, гижинглаб кетади. Қирқ кун чиллада ўтирган киши ичса, белига дарҳол қувват киради. Қирқ йил фарзанд кўрмаган жувон ичса...

— Э, тўхтат-тўхтат, — дейишади тоқати тоқ бўлиб ўтирган улфатлар, — нимага қоқма шўрва дейилишини айт, шундоқ ҳам чулдираб турган қоринни баттар чулдиратиб юбординг-ку...

— Жуда бетоқатсизлар-да, — дейди Воҳиджон. — Шўрва роса мароми-

га етганида қумғонни аста энгаштирсангиз, шўрва билқиллаб косагами, пиёлагами қуйилади, аммо...

— Нима аммо?

— Аммоси шуки, пишган гўшт оёқ-қўлини ёзиб, қумғончадан чиқмай қолади. Қўлга олиб, астойдил силкитсангиз ҳам чиқара олмайсиз. Ана ўшанда нима қиласиз — қумғончанинг оғзини тошга уриб, гўштни қоқиб оласиз. Буни азизларим, қоқма шўрва дейдилар. Ишонмасангизлар, мана, Аъзамхўжадан ё бўлмаса Мусохон Бувамнинг ўғилларидан сўранглар...

Хўкизнинг ташвиши

Бу воқеани менга раҳматли дадам айтиб берган эдилар...

Оймон кампирнинг ўғли Бузрукхўжа ёшлигида аллақандай дардга чалиниб, овози хириллаб қолган эди. Қиш қаттиқ келган йили колхозда хўкизбоқарлик қиларди. Чилла чиқмаёқ, ем-хашак тугаб, от, хўкизлар бирин-кетин сулая бошлади. Кимда ортиқча меҳмонхона, бостирма, молхона бўлса, устини очиб, похolini майдалаб, ювиб, охурларга солдик, қилмаган чорамиз қолмади. Аҳвол танг бўлиб турганида Бузрукхўжа уйланганидан бўлиб қолди.

У пайтлари тўй деганингиз икки лаганда ош, тўртта қотирма, куёвга яктак-белбоғ, келинга қўйлак-лозим, бола-чақага беш-олти чайнам сақич билан бўлаверар эди.

Оймон эна келинлик бўлаётганидан севиниб, йиққан-терганини ўртага қўйди. Анча олдин Азимхўжанинг дўконидан бир кило попукли қанд олиб, кўрпанинг орасига яшириб қўйган экан, ликопчаларда дастурхонга тортди. Ёнида майиз, туршак, қаланқат... Ош ейилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Тошвойнинг аравасида келинни олиб келишди. Тўхтавой чирмандасини гижбанглатиб чалган эди, хотин-халаж айвоннинг бир чеккасида ўйинга тушишди.

Меҳмонлар тарқагач, Бузрукхўжани бир амаллаб гўшангага киритиб юбордик. Раҳматлининг бўйи, лофи билан айтганда, том баравар эди, зўрға сиғди. Энди уй-уйимизга тарқайверсак бўлади, деб тургандик, кутилмаганда гўшанга ичидан Бузрукхўжанинг азбаройи хунук хириллаган овози эшитилди:

— Эна, ҳо эна...

Кампирлар "Вой шўрим, шу тобда энасига бало борми?" дея қазноқда куйманиб юрган Оймон кампирни топиб келгунича куёв бола яна авжига чиқди:

— Эна! Эна дейман!..

Келин томондан келган жувоннинг ўтакаси ёрилиб, гўшанганинг бир учини сал кўтариб "Ҳа, куёв бола, тинчликми, гапингиз бўлса бизга айтаверинг" деган экан, Бузрукхўжанинг қуюқ қошлари чимирилиб, кучининг борича бақирди:

— Эна!

— Ҳа, жувонмарг, нима дейсан? — дебди ҳаллослаб етиб келган Оймон эна бир пой калиши тушиб қолганига қарамай.

Шунда Бузрукхўжа чимилдиқдан хумдай калласини чиқариб қичқирган:

— Эна, хўкизларга кунжара бериб қўйинг, яна ўлиб-нетиб қолмасин!

Кампирларнинг баҳоси

Турсун бува етмиш етти ёшида кампирини тупроққа топшириб, ҳайҳотдай ҳовлида бир ўзи шўппайиб қолди. Йили ўтгунча бир ёққа чиқмади, ўзи билан ўзи дардлашиб юраверди. "Мулла Турсунбой, ҳаммамизнинг бошимизда бор савдо, кўпам қайғураверманг", деган гапларни аввалига эшитмади, бироқ ке-йин-кейин ҳасратлашадиган бирорта суянчиғи бўлмаса аҳволи танг бўлишини тушуниб етди. Бунинг устига келини яктагини бир-икки ювиб берган эди, тоғорага бир бола солиб чайган эканми, тарашадай қотиб ғашини келтирди. Бу ҳам етмаганидай, набиралари ўйнаб носқовонини тешиб қўйишди. Гоҳида махсисини қаерда ечганини эслай олмай,

ўзини ҳам, бошқаларни ҳам хуноб қилади. Охири ўзи тенгиларга юрагини сал очган эди, жўралари худди шуни кутиб туришгандай, дарров битта муносибини топишди. Икки кундан кейин қўшни қишлоқдан келинни тушириб келишди.

Турсун буванинг мардикорликда орттирган эски қадрдони — терговчилик Ёрмон оқсоқол тўйдан хабар топиб, якшанба куни кампири билан муборақбодга келишди. Икки дўст айвончада жувоз ёғида қилинган паловни бир-бирларига мулозамат қилиб, паққос туширишгач, ёнбошлаб чойхўрликка ўтишди.

Ўрмон бува келин бола дамлаган чойдан лабини астойдил чўзиб ҳўплар экан, дўстига ҳазиллашди:

— Чой дамлашни биззи кампирга чиқарган-да, жўра. Кечқурун ичганинг эрталабгача ҳам ичингда қайноқ туради. Сенинг кампиринг ҳам чойни ёмон дамламабди. Аммо, айтиб қўй, обижушни қумғондан чойнакка қуяётганда шопириб қуймасин, қара, дами анча қайтиб қолибди...

Иккалалари тишлари тўкилиб битаёзган милкларини кўрсатиб, яйраб кулишади.

Орадан икки ҳафта ўтгач, Турсун бува кампирини етаклаб Терговчига жўнайди. Ўрмон бува тайёргарлигини кўриб турган экан, меҳмондорчиликни куюқ қилади. Ош-озикдан кейин кўк чойни аччиққина дамлатиб, устма-уст ичишади, ёшлик йилларини эслашади. Бир пайт мезбон Турсун бувадан сўраб қолади:

— Биззи кампирга қойилмисан, ошна? Қара, чой деганни қаймоқ қилиб юборибди-я, барака топгур.

— Ҳа, мақтаганингча бор экан, — дейди Турсун бува, — кейинги келганимда битта қопқоқди қумғон олиб келаман, дамлаётганда қумғоннинг оғзини ёпиб қўймасан, мана бунақа бўлиб, чойнинг тами қочади...

Тушлик кечикмайдиган бўлди

Сафед Билолда уста бўлмаган одамни топиш қийин. Карнайчи, сурнайчи, сувоқчию бўёқчи, тужжору тадбиркор, ганчкору миришкор, овчию лофчи, ваҳимачию олиб қочувчи, хулласи калом, бир юмуш бошини тутмаган одам кам. Бир кўришса бўлди, ҳар қандоқ ишни уддалаб кетишаверади.

Аммо... бўзчи белбоққа ёлчимайди, деганларидек, зарил бир ишингиз чиқиб қолса борми, қишлоқни қирқ бор айланиб уста тугул пойтеша чопишни энди уддалай бошлаган шогирд болани ҳам топа олмай қоласиз. Бири — уёқда, иккинчиси — буёқда. "Бир ой олдин "закалат" олиб қўйганман, фалон жойда чала ишим бор", деб баҳона қилиб туришаверади. Бу ҳам майли, катта усталар "устаси фаранг" бўлиб кетишган. Иш бор десаңгиз, нақд балога қоласиз: ёғочингиз қайинми, қарағайми, ўрис қарағайми ё қозоқларникими, бутоғи озми, янгими ё иморатдан чиққанми, устунларингиз калта-култамасми, улайдиган жойи йўқми, пўсти шилиб қўйилганми... ва ҳоказо. Шу саволларнинг бирортасига сал иккиланиб жавоб берсангиз, тамом, устадан умидингизни узаверинг.

Уста Эгамберди шогирди билан бир жойда айвон ёпаётган экан. Саратонда сарроб тортиб, тўсин чиқаришининг ўзи бўлмайди. Усталар терлабпишиб ишлашибди. Уй эгаси эрталабдан томга чиқволиб, мана бу ерини бундоқ қилинлар, ҳув анави жойини ундоқ қилинлар, ҳай-ҳай, нима қилапсизлар ўзи... дея ишга аралашавериб, сал-пал жаҳлларини ҳам чиқарибди. Бунинг устига тушлик овқат кечикибди. Қоринлари чулдираб, офтобда бошлари айлана бошлаган усталар аста томоқ қириб, ошхона томонга маъноли қараб қўйсалар ҳам уй эгаси парво қилмай, маслаҳат беришда давом этаверибди.

Шогирд болалардан бирининг устага раҳми келибди. "Уста, — дебди у паст овозда, — пастга тушиб, бирор егулик олиб чиқайми?" Очикқанидан қоқаётган миҳи қийшайиб, баттар хуноб бўлиб турган Эгамберди ака шогирдига ўшқира кетибди:

— Ие, сен бола жа қизиқ бола экансан-ку, қорнинг очиб, ичагинг чулдираётган бўлса, менга айтасанми, ана, уйнинг эгасига айт, ё тавба, ҳозирги ёшларга тушуниб бўлмай қолди-да...

Томдан туриб баралла овозда айтилган бу гапни бутун маҳалла эшитиб, шу-шу тушлик кечикмайдиган бўлибди...

Сал аяброқ егизинглар...

Усмон қассобнинг қилар иши — от боқиб сўйиш, қази қилиб сотиш. Тирикчилиги шундан. Ичакнинг ичида пишиб кетади, деб қаттиқ-қуруқ жойларини, пай-сайларини ҳам қази баҳосида пуллайдиган, эътироз билдириб қолсангиз: "Э, узр ука, болалар билмай аралаштириб юборибди-да" дея кўзини мўлтиллашиб тураверадиган қассоб — шу одам. Болалари тушмагур, мана қирқ йилдирки, нукул аралаштиришади.

Ўтган йили Усмон қассобнинг Иномхон исми наманганлик бир таниши нозик меҳмонларга деб тўртта қази олган экан. Пишириб парраклашса, бирортасида бир тишлам ёғ йўқ эмиш, бу ҳам майли, гўшти — фирт чандирнинг ўзи экан, анча мулзда бўлибди. Жаҳл устида қассоб дўстига шундай хат ёзиб юборибди: "Биродар, омон-эсонмисиз, савдо авжидами? Мижозлар таъбингизни тирриқ қилишмаяптими? Қазиларни пишириб кўп хурсанд бўлдик. Ўзиям нақд ярим тоғора ёғ чиқди. Хамир солганимизда ишлатиб турсак, худо хоҳласа, қишдан эсон-омон чиқиб оламиз. Дарвоқе, қизилёзилик Омонбой акани биласиз, сизга ўхшаш қирқ йиллик қадрдонимиз. Шу кишининг уйида юз боғ бедам бор. Ҳозирча менга керак бўлмай турибди. Болаларни юборсангиз, ташиб келишади. Бекорга чириб кетганидан кўра боқувдаги отларингиз егани маъқулми дейман-да ..."

Орадан бир ой ўтгач қассобнинг ўғли Иномхон аканикига бир жуфт қази ташлаб кетибди. Пишириб кўришса, бешдан тўрт қисми ёғ эмиш. Иномхон ака дарҳол дўстига мактуб битибди: "Бедани ташиб олганингизни эшитиб кўп хурсанд бўлдим. Аммо, сал аяброқ егизинглар..."

Дўппини ташлаб қоч...

"Пахтакор" дуч келган рақибга ўйинни бой беравериш, ишқибозларнинг жони ҳалқумига келган пайтларни эслайсизми? Ҳар ўйин охирида қишлоғимиз чойхонаси Чиноздаги "лой жанги"ни эслатади. Ҳамма бирига заҳрини сочади. Ютқизиқнинг аламини кимдандир олиш керакда. "Сен фалончи, чойни худди шўрвадай хўриллатиб ичсанми, мана нима бўлди" ёки "Пахтакор" жарима тўпини тепаётганида бир нималарни валдираб, ҳаммани чалғитдинг, жим турганингда шунақа бўлмасди", "Ўзингчи, оёғингнинг сассигига туриб бўлмайди, хайриятки, стадионда эмассан, томошабин тугул ўйинчилар ҳам қочиб кетишарди"

Хуласа, ютқизган "Пахтакор", жабрини тортган сафедбиллоликлар. Бир гал шунақа расво ўйиндан кейин Асрорхўжа деган йигит ўзича катта кетибди:

— Мен бормаганимдан бери ютқизади номардлар. Вақтим чатоқ-да, бориб "Ҳа азаматлар, мана ман — акангиз шу ерда, босинглар, бирортаси гиди-биди деса ўзим борман", деб турганимда борми, ҳаммаёқни гол босиб кетарди...

— Шунақа экан, юрак-бағримизни эзмай, борақолмайсанми? — дейишибди улфатлар.

— Йўлкирамни йиғиб беринглар, бораман, икки кунга етадиган нос бўлса бўлди, бешу нол қилиб келмасам, дўппимни отвориб, белбоғимни бошимга ўрайман!

— Йўлкира бўлса, сизга эланиб ўтирармидик, борадиган одам бораверади-да, — дейишибди унга жўралари.

— Асрорхўжа, — дебди битта ишқибоз, — айтганинг келиб кейинги ўйинда "Пахтакор" ютса, битта кўчқор сўймаган номард. Тошкентга борсанг, қайтишингда қарнай-сурнай билан ўзим кутиб оламан.

Орадан уч кун ўтиб, қишлоқчилик-да, ҳамма ўзи билан ўзи бўлиб турганида, Асрорхўжа ҳеч кимга билдирмай, ёнига ўзибоп иккита жўрасини олиб йўлга чиқибди. Шерикларига:

— Фалокат босиб ютқизиш қўйса, қишлоққа қайтолмай юрмайлик, ҳамманг уйдагиларга аққа кетдим, баққа кетдим, деб тайинлаб қўйинглар, зинҳор Тошкентга бораман деманглар, — дебди.

Буни қарангки, ишқибозларнинг шўрини қуритиб, "Пахтакор" бу гал ҳам ютқизибди. Асрорхўжа ва шериклари сувга тушган мушукдай бўлиб, эртасига пешинга яқин Наманганга етиб келибди. Боғдаги чойхонага кириб, кечгача номига чой хўплаб ўтиришибди. Кечқурун битта машинани Шилвигача кира қилиб, ойдин айни тиниқлашганда Қапчиғайдаги Сўқир булоқ ёнидан юриб, аста қишлоққа кириб боришибди.

Такавойтепа деган жойимиз бор. Шу жойга келиб, Ўнсин кампирнинг ўрикзорига яқинлашганларида, бирданига ногора "така-така тум, така-така тум", чирманда "гиж банг, гиж банг", карнай "воҳа ҳу воҳа, воҳа ҳу воҳа"лаб қолибди-ку. Ишқибозларнинг келишини эрталабдан бери пойлаб, йўлларга пистирма қўйиб ётган улфатлар қарсо-қурс ўйинга тушиб кетишибди. Бечораларнинг ўтакаси ёрилиб, бири орқасига, иккинчиси Кўтарма томонга, учинчиси Қизилкесакка қараб қочибди. Асрорхўжани қувиб бораётганлар "Хў номард, ҳеч бўлмаса дўппини ташлаб қоч", дейишармиш...

Шу-шу, "Пахтакор" ютқизиб қўйса, сафедбиллолик ишқибозлар "Нима бало, Асрорхўжа яна Тошкентга борганми..." дейишади.

Қўлингни кир совунда юв...

Элигинчи йиллари қишлоғимиз клубида ҳафтада бир марта кино кўрардик. У йилларнинг техникаси хўб ажойиб эди-да. Механик бола лентани айлантириши билан, қумсувоқ қилиниб, усти оқлаб қўйилган деворда тасвир бошланади. Кино кўриш маросими тартибли ўтиши учун мактаб директорининг буйруғига биноан, ҳар гал ўқитувчилардан бири намойиш залида навбатчилик қилади.

Уруш мавзусига бағишланган филмларни кўпчилик жим, хотинлар пиқ-пиқ йиғлаб кўришса, севги-муҳаббат тўғрисидагилари қўйилаётганда залда «дўс-т», "и-и", "вой ўлмасам..." деган ҳаяжонли хитоблар ҳам эшитилиб қолади.

Ўша кезлари кинода йигит билан қиз бир-бирларига яқин келиб, қўллари қўлларига тегиб кетса ёки йигит сал бежороқ кўзқараш қилса, бу ўта уятсизлик ҳисобланиб, кино намойишига масъул киши киномеханикка "ҳой" деб ишора қилар, у бўлса қўлидаги дафтари билан экранга йўналтирилган нурни бир зум тўсиб турарди. Залда қий-чув, бўйдоқ йигитчалар, уйлангану хотини аразлаб кетиб қолган сўққабошлар ростакамига жанжал кўтаришарди.

Бир гал сал очиқроқ кино келадиган бўлиб қолди. "Қўшни қишлоқдагилар кўришибди, зўр жойлари бор экан", деган овоза тарқалиб, йигирма тийинлик билег дарҳол беш тийинга қимматлади. Олдинги қаторларни клуб атрофида яшовчилар бир пастда эгаллаб олишди. Бу гаплар мактаб директорига ҳам етиб борган экан, навбатчилик кучайтирилди.

Ниҳоят, кино бошланди. Ҳамма "Қани, зўр жойи қанақа экан..." дея нафасини ичига ютиб турибди. Навбатчи ўқитувчилардан ташқари директорнинг ўзи ҳам шу ерда.

Кино яримлаб қолганида йигит бирданига қизни оғушига тортиб қолди-ку! Бунақа пайтлари биринчи бўлиб хўрозқичкириқ қиладиган Маматполвон "во-ей" дейиши билан киномеханик аппаратининг оғзини қўли билан тўсди. Қий-чув, норозилик, "Ол қўлингни, қўлингни торт, пулини тўлаб қўйганмиз..." деган овозлар.

Кино тугагунча бу ҳолат яна уч-тўрт бор такрорланди. Бир-иккита жиззаки чидамай ўринларидан туриб кетишди: "Қанақа боласан ўзи, шунақа жойига қўлингни қўйиб турасанми?..."

Ҳамманинг кайфияти бузилди. Кино тугаб, залда чироқ ёнди. Беш-ўн киши: "Пулимизни қайтар, ҳеч вақо кўрмадик, қўлингни қўйиб, ўзинг мазза қилдинг", дея киночи болани ўртага олишди. У бўлса: "Айбим нима, ана, директорга айтинлар", деб мўлтайиб турибди.

Маматполвон, гарчи кайфияти ҳамманикидан кўпроқ бузилган бўлса-да, полвонларга хос вазминлик билан ўрнидан турди-да, киночининг олдига келиб, бир гап билан бор аламини чиқариб олди:

— Ука, майли, бўлар иш бўлди, лекин уйингга бориб, қўлингни кирсовунда яхшилаб ювиб ташла...

Гурр кўтарилган кулги кўпчиликнинг ғуборини ёзгандай бўлди...

Таомил

Маматполвонга бувасидан қолган эски уй нураб, томнинг орқа девори қўшнининг ҳовлисига бемалол ағанаб тушгач, ниҳоят, янги уй қуриш тараддуди бошланди. Пойдевор, девор, одатдагидек, ҳашар йўли билан кўтарилди. Тўсин ҳам шу йўсинда терилиб, томнинг усти ёпилди. Энди буёғига уста қақариш керак. Аммо уста деганингиз бекорга келмайди. Уч-тўрт кун тарақа-туруқ қилади-ю, бор-йўғингизни шилиб кетади.

Маматполвон қуюқ қошларини астойдил чимирганча узоқ ўйлади ва: "Устанинг бегонаси хонавайрон қилади, яхшиси ўзимга қарашли бирорта дурадгор топганим маъқул", деган қўлбола қарорга келди.

Полвон эртасига эрталаб қашшанг эшшагини эгарлади-да, қўшни қишлоққа ўтиб, узоқ қариндош бўлмиш иккита ёш йигитчани бошлаб келди, нима қилиш кераклигини эринмай тушунтирди. Усталар энгил нонушта қилиб олишгач, энг ҳимариб тарақа-туруқни бошлаб юбордилар.

Биз томонларда бир одат бор. Уста (сувоқчи, бўёқчи, дурадгор) ишни битиргач, юз-қўлини ювади, асбоб-ускуналарини йиғиштириб халтасига жойлайди ва дастурхонга келиб ўтиради. Таом ейилиб, дуо-фотиҳа қилин-гач, уй эгаси аста сўрайди:

— Ҳўш, уста, хизмат ҳақингиз қанча бўлади?

Уста камтарлик билан:

— Кўнглингиздан чиққанини бераверасиз-да, — дейди.

Уй эгаси аввалдан тайёрлаб қўйган пулни дастурхоннинг бир четига қўйиб:

— Оз бўлса кўп ўрнида кўрасиз, уста, — дейди.

Уста номига бўлса ҳам "Қўяверсангиз бўлармиди?..." дея дастурхонда-ги пулни мезбон томонга сал суриб қўяди.

— Олаверинг, кўнгилдан чиқариб беряпман, — дейди уй эгаси ва пулни аввалги жойига жилдиради. Бу таомил бир-икки қайтарилгач, ниҳоят, уста пулни олади.

Қўшни қишлоқлик уста йигитлар орадан 3-4 кун ўтиб, ёғоч ишларини ниҳоясига етказишди. Юз-қўлларини ювиб, дастурхонга келиб ўтиришди. Таом ейилиб, дуо-фотиҳа ўқилгач, Маматполвон чайналиб гап бошлади:

— Ҳалиги... хизмат ҳақларингга қанча берсаммикин-а?

Чайналишда усталар ҳам полвондан қолишмади:

— Ҳа, энди тоға, ўзингиз билиб бераверасиз-да...

Полвон қўйинини узоқ кавлади. Охири топди шекилли, бир қисм пулни дастурхоннинг бир четига омонатгина қўйиб деди:

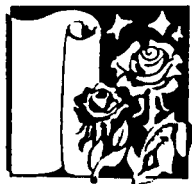
— Кўнгилдан чиққани. Олинглар, ҳар ҳолда пул ётга кетмаяпти-ку.

— Қўяверсангиз бўлармиди, тоға, — дейишди усталар таомил бўйича.

— Шунақа дейишларингни билардим, раҳмат укалар, — деди хурсанд бўлиб кетган полвон ва дастурхон четигаги пулга аста қўл узатди.

— И-и, — деворишди усталар баб-баравар, — таомил бўйича яна икки марта "олинг, олинг", дейишингиз керак-ку, тоға!

ШАБНАМЛАРДА ПОКЛАНУР НИЯТИ

Фаридахон Ҳусаинова

Истак

Оппоқ тонг мен учун саломга келса,
Гуллар мени дея таратса ифор.
Бутун назокатин кўксига жойлаб
Уч ой фақат мени соғинса баҳор.

Фунчалар тилида уйғонса исмим,
Еллар шивирласа менинг номимни.
Лолалар мен учун ютсалар-да қон,
Майсалар қопласа кўклам томимни.

Тунлар дардларини мен-ла сирлашса,
Меҳр-ла бошимни силаса осмон.
Қалбимни ардоқлаб садақайрағоч
Соябоним бўлса айни саратон.

Олов бўлсам эди, бўлсам эди ўт,
Меники бўларди буюк муҳаббат.
Ёнсаму ёндирсам юракларингни,
Меники, меники бўлсанг сен фақат.

Қалдирғоч қайтар

Садоқат тилакли қалдирғоч қайтар,
Тўлдириб маскани сўлим боғини.
Бағринг талошмасми хушқад қайрағоч,
Кўноқ қилмадингми қишнинг соғини?

Қалдирғоч, ҳисларим осмони булут,
Шариллаб қуйилар гумон ёмғири.
Бардошим офтоби нуринг ташлаб ўт,
Токи, булутларни куйдирсин тиғи.

Қароғидан соғинч дарёси тошиб,
Навбаҳор элчиси — қалдирғоч қайтар.
Муҳаббат ҳислари булоқдай жўшиб,
Садоқат тилида қўшиқлар айтар.

Қумсоат

Ҳаётнинг аксидай гўё қумсоат,
Ўтмиш ва келажак — ҳар икки томон.
Қумда ўз қисматин кўрмиш одамзод,
Умрнинг йўллари бунда намоён.

Келажак ўтмишга тинмай қуйилар,
Денгизга қуйилган дарёга ўхшаб.
Наздингда, бу ҳолат даҳшат туйилар,
Мозий тўлиб борар, келажак бўшаб.

Ҳамма нарсанинг бор чеки, адоғи,
Берилмаган мангу яшашга ҳуқуқ.
Қумсоат тўхтаса, ўнганар чоғи,
Лек, умрни ўнглаб қўйгувчиси йўқ.

Ўттиз йил

Менга ваъда берган эди ойжамол,
Ўттиз йиллик соғинч, шунча йиллик хоб.
Ўттиз йил нарида берилган савол,
Ўттиз йил берида сўнгсиз изтироб.

Бу йиллар кечмади, албатта, осон,
Мен шуни англадим, қаримаскан ғам.
Шунча йил оловда яшаса-да жон,
Ўлмасдан чидаркан, ё тавба, одам.

Ўттиз йил кўз тикдим, ул ёр келмади,
Берган ваъдалари эканми бекор?
Ўттиз йил дилимда баҳор кулмади,
Ўттиз йил қалбимга тинмай ёғди қор...

Яккабоғ

Дилноза Рустамова

* * *

Нигоҳларим ёниб кетади,
Сўнг сўзларим кетади қуйиб.
Мен қайтадан яралгум бир кун,
Сен қайтадан қоласан суйиб.

Юрагингнинг туб-тубларида
Олов бўлиб ёнар битта сўз.
Тилларимиз қақраб кетса ҳам
Дил чидайди,
Яшайверамиз.

Минг йилдирки, ардоқлаб сени
Портлаб кетар энг сўнгги вулқон.
Кўнгли ўксик ҳисни қучоқлаб
Балолардан қоламан омон.

Шабнам инган титроқ жон узра
Тентирайди митти капалак.
Мен ҳаммадан бийронман, қара,
Сен ҳам тилга киришинг керак.

Тинч, осуда ўлолмаймиз, йўқ,
Фалаёнлар бўлмагай абас.

Сен булбулдай сайрай олмасанг,
Атиргуллар
Қилмаса ҳавас...

* * *

**“Йўл бўлсин-ей, йўл бўлсин-ей, йўл бўлсин,
Босган изинг гул бўлсин-ей, гул бўлсин...”**

Халқ кўшиғи

Йўл бўлсин-ей, йўл бўлсин-ей, йўл бўлсин,
Босган изинг тикон эмас, гул бўлсин.
Қароғи қон муҳаббатлар меники,
Сенинг бахтинг бутун бўлсин, мўл бўлсин.

Йўл бўлсин-ей, дилтуморим, йўл бўлсин,
Босган изинг чечак бўлсин, гул бўлсин.

Мажнунтоллар не бўлди деб сўраган,
Шаҳзодалар атрофимни ўраган.
Тунқотиллар ўзин оқлар маҳалда
Кунтуғмишлар ўғил кўрар — кўраган.

Йўл бўлсин-ей, йўл бўлсин-ей, йўл бўлсин,
Босган изинг тикон эмас, гул бўлсин.

Сандиққа сол, сувда оқиб кетайин,
Юрагингнинг йўлларида ўтайин.
Кўзи шодон, кўкси нолон, соф ёлғон,
Алдовига кўнолмасам нетайин?

Йўл бўлсин-ей, дилтуморим, йўл бўлсин,
Босган изинг чечак бўлсин, гул бўлсин.

Дилтуморим, тиловларинг — тўзимми,
Ичганларим оғу эмас, афсунми?
Атаганинг — етмай қолди қирқ туя —
Макрларинг умри шунча узунми?

Йўл бўлсин-ей, йўл бўлсин-ей, йўл бўлсин,
Босган изинг тикон эмас, гул бўлсин.

Юлдузларнинг бормикан ҳеч саноғи,
Савдойилик — тан олмаган гуноҳинг?
Бегоналар ўполмаса йиғлама,
Келгин, ханжар, ўзим бўлай паноҳинг.

Йўл бўлсин-ей, дилтуморим, йўл бўлсин,
Босган изинг чечак бўлсин, гул бўлсин.

Фарёд урсам, кишнаб келар Бойчибор,
Кўк бунча кенг, ер — дилсотар — бунча тор?
Орзумизга олов ёқиб, ҳижронзор,
Не балога қилиб кўйдинг гирифтор?

Йўл бўлсин-ей, дилтуморим, йўл бўлсин,
Босган изинг гул бўлсин-ей, гул бўлсин.
Йўл бўлсин-ей?!

Жомбой

Ойшабегим Усмонхўжа қизи

* * *

Қайтмагайми энди болалик чоғим,
Дилдаги хотира-ўчмас чироғим,
Қалбим ардоқлаган ул арғимчоғим
Хайр энди, хайр...

Ўтиб бормоқдадир умрнинг фасли,
Ортда қолиб кетди, болалик, асли,
Шодон дамларимнинг армони — расми
Хайр энди, хайр...

Боғларда шитирлар барги хазонлар,
Қаерга кетдингиз, маъсума тонглар,
Мени эркалаган, энг гўзал онлар
Хайр энди, хайр...

* * *

Гоҳо дилга тўлса дард-алам,
Тукиш учун тополмайман жой.
Юрагимни яхши тушунар
Фақат кўкда кезган ярим ой.

Шаббодалар — менинг сирдошим,
Дилгинамдан унга бердим жой.
Дардим олиб кетгиси келар
Жимир-жимир оққан сокин сой...

Тошкент

Бегали Мўминов

Унутилган муҳаббатнинг...

Унутилган муҳаббатнинг куртаклари
Қаҳрабодек гулларини очар беҳол.
Синиқ-синиқ хотиротнинг истаклари
Сабрларнинг паноҳида топар камол.

Унутилган муҳаббатнинг қийноқлари
Бир кун яна даволайди дардларимни.
Оҳ, висолнинг мангу ширин фироқлари
Уйғотмишдир сўқир бўлган қалбларимни.

Унутилган муҳаббатнинг кўзёшлари
Улғайтирди узун тунлар уволида.
Кўнглимни кул қилган ишқнинг оташлари
Тагин кўкка совурмишдир иқболида.

Унутилган муҳаббатнинг унутилган
Куртаклари кўзин очар хаёлимда.

Тун ухлайди

Тун ухлайди — кўзлари очиқ,
Аллалайди мудроқ шаббода.
Фақат бедор, бедаво ошиқ
Хаёллардан симириб бода.

Шивирлайди ариқдаги сув
Майсаларга айтиб зорини.
Истаклардан туғилар туйғу
Ювмоқ бўлиб дил губорини.

Ой бетоқат, маъюс, фаромуш,
Силкиб кўяр этакларини.
Тун ухлайди кўриб ширин туш,
Тўхтатолмай эртакларини.

Вақт — бесабр, бешафқат ҳоким,
Мағлуб этар оламни бутун.
Фақат гоҳ-гоҳ сесканиб кўйиб
Тун ухлайди, сокингина тун.

Шовқинлардан толиқиб хиёл
Тун ухлайди беғам, бемалол.

Шаҳрихон

Гўзал Назар

* * *

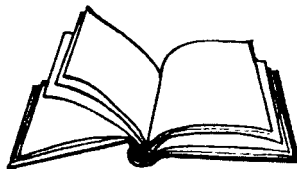
Қирқ жонимни қирқ жойидан қирққа бўлиб,
Пойингизга чечак қилиб сочдим, келинг!
Бир ўзиммас, қирқ ишқимга қирқта бўлиб,
Дил эшигин фақат сизга очдим, келинг!

Қирқ минг йилким, қошингизга қарайдурман,
Қабоғингиз қори қачон эрийди, ёр?
Қирқта жон-ла, бир нигоҳга ярайдурман,
Муз нигоҳлар қачон бизга эрийди, ёр?

Қирқта жоним қирқ жойидан узилгуси,
Магар ёрим зор этсангиз бир нигоҳга.
Уволимда битта жонни қирқ бўлгувчи,
Сўнгра ишқим олов бўлар маҳшаргоҳда.

Қабоғингиз қори қанча қалин бўлса,
Қуёш бўлиб эритади севгим менинг.
Ким ҳам эслар ишқ деб Гўзал Назар ўлса,
Олов ишқнинг хотирига келинг, бегим...

Жиззах

Зулфия Куролбой қизи

“МУҲАББАТ — ҲИЖРОНДА!..”

Ҳикоя

Ишхонадан чиққан Зарнигор йўлка четигаги қарағай соясида сигарет чекиб турган йигитни кўрди ва юраги шув этди. “Яна келибди...”

Йигит сигарет қолдигини бир четга улоқтириб, истиқболига юрди.

— Мени шарманда қилмоқчимисиз? — деди аёл зардали оҳангда.

Йигит кўзлари бирдан маҳзунлашди. Боши қуйи эгилди. Салдан кейин ер остидан Зарнигорга тикиларкан:

— Бошқа иложим йўқ, — деди журъатсизлик билан.

— Узингизни ўйламангиз, мени ўйламангиз-чи, Ботир ака!

Ботир чуқур хўрсинди.

Бир йилдан буён аҳвол шу: Ботир йўлини пойлайди. Аслида у эрининг ўртоғи, инсти-тутда бирга ўқишган. Бошқа-бошқа жойларда ишлашгани учун анча вақт кўришишма-ган. Икки йил муқаддам тасодифан кўчада учрашиб қолишиб, борди-келдини бошлаб юборишганди. Байрамларда, туғилган кунларда оилавий бир-бирлариникига бориб ту-ришарди. Уша меҳмондорчиликларда Ботир ўзини зимдан кузатишини Зарнигор пайқаб юрарди. Лекин бунчаликка боради деб ўйламаганди.

— Агар яна йўлимни тўсадиган бўлсангиз, бор гапни эримга айтиб бераман, — деди Зарнигор, жаҳл аралаш.

Ботир докадек оқариб кетди. Аммо сир бой бергиси келмади.

— Унда мен ҳам Роҳатга бор гапни айтаман. Орани очиқ қиламан, — деди Ботир. Бир оздан кейин норозилик билан тўнғиллади. — Шунча қийналганим етар.

— Сиз фақат ўзингизни ўйлайсиз, — деди Зарнигор гинали оҳангда. Сўнг шарт бури-либ кетишга чоғланганда Ботир йўлини тўсди.

— Машинада обориб қўяман!

Аёл ўтган-кетганлар қизиқсиниб қараётганини сезиб, ноилож йигитга бўйсунди.

Машинада ҳам шу можаро давом этди.

Кечкурун эри Турсунали ишдан келганида кечки овқат ҳали тайёр бўлмаган эди. Зар-нигор шошилганидан гоҳ бармоғини, гоҳ билагини қизиби турган қозонга босиб олар, қаттиқ ҳаяжонга тушганидан қуйган жойи ачишаётганини сезмасди.

— Ишдан кеч келдингизми? — деб сўради Турсунали, ошқозони хуштак чалаётган бўлса-да, базўр ўзини босиб.

— Йўқ, унчаликмас, — деди Зарнигор эрининг кўзларига қарамасликка тиришиб.

— Кеч келдила ойим, — дея орага суқилди кичкина Сардор. — Мениям боғчадан ҳаммадан кейин олиб келдила.

— Шунақами, ҳаммадан кеч қолдингми? — Турсунали ўғлига гапирепти-ю, икки кўзи хотинида эди. Зарнигор ялт этиб ўғлига қаради.

— Шунча “дардинг” бор экан, ўзимга айтиб қўяқолмайсанми, ўғлим? — дея кулим-сиради. Ниманидир яширмоқчи бўлди. Аммо эпллолмади. Қизариб кетди.

— Акангни олдига бор-чи, — Турсунали ўғлини ошхонадан чиқариб юборди-да, хо-тинига юзланди: — Ишинг шунчалик кўпайиб кетдими? Кейинги вақтларда уйга кеч келяпсан!

— Мавжуда опа мажлисни чўзиб юборди-да, бўлмаса вақтли қайтардим, — аёл сами-мий гапиришга, шу йўл билан эрини ишонттиришга, кўнглида “тугун” қолдирмасликка ҳаракат қилди.

Турсунали унга бир муддат синчков тикилиб тургач, дағаллик билан дўқ урди:

— Агар ноҳўя қадам боссанг... ўлдираман!..

“... ўлдираман!” Сўнги пайтларда Турсунали бу сўзни тез-тез ишлатадиган бўлиб қолди.

Назариди хотини уни алдаётгандай... Айниқса, болаларидан: “Ойим бугун кеч келди-лар”, деган гапни эшитса, устидан совуқ сув қуйиб юборилгандай, аъзойи-бадани муз-лаб кетарди. Гумонсирагани билан кўлида далил-исботи бўлмагани учун, дўқ-пўписадан нарига ўтмасди. Шу йўл билан кўзини кўрқитмоқчи.

Зарнигор эса...

Аёл икки ўт орасида қийналарди. Ботирнинг бемаврид ташрифларини, ишдан чиқшини кутиб туришларини, илтижо билан севиғи изҳор қилишларини ўйлайвериш таҳликага тушар, юрагини ваҳм босар, боши қотиб, қўли ишга борма қоларди.

— Хотинимдан кўнглим совиб кетган, — деди бир куни Ботир машинани ярим йўлда тўхтатаркан, одатдагидек аллақандай қора тугмани “чиқ” босиб. — Уйга боргим келмайди.

— Болаларингиз...

— Шуларни кўзим қиймайди. Бўлмаса аллақачон Роҳат билан ажрашиб кетардим.

Қорачадан келган, қарашлари тийрак бу йигит Зарнигорга бир оз ёқиб ҳам қолганди. Унинг ўйчанлиги, оғир-вазминлиги, айниқса, анчадан буён “севаман, сизсиз яшай олмайман”, дея ялиниб-ёлвориб юргани билан ҳатто қўлини ушлашга-да уринмаётгани аёлни ҳам ҳайратга солар, ҳам қувонтирар эди.

Эри билан ораларидан ола мушук ўтиб қолганида (бунақа “воқеа” тез-тез бўлиб турарди, сабаблари ҳам хилма-хил ва сероб эди!) у беихтиёр Ботирни эслаб қоларди. Унинг армон билан тикилишлари кўз олдида жонланиб, чуқур хўрсиниб қўярди. Болаларининг қиқирлаб кулгани, эрининг дўрилдоқ овози эшитилса бирдан хушёр тортар, хонада ўзидан бошқа ҳеч ким бўлмаса-да, ўз-ўзидан уялиб кетар, нимадир ёдига тушарди...

— Агар сиз мени десангиз ҳаммасидан воз кечардим!

Хаёлга толган Зарнигор Ботирнинг кескин овозидан чўчиб тушди.

— Бу гапни хаёлингиздан чиқариб ташланг, — деди Зарнигор қатъий.

— Сиз менга ишонмаяпсиз-а? — Йигитнинг оғрингани овозидан сезилиб турарди.

— Мен кетишим керак...

Аёл туриши учун машина эшигини очишга чоғланган эди, йигит у томон эгилиб чаққонлик билан тутқичдан маҳкам тутди.

— Аввал бир жавоб айтинг!..

Зарнигор хапқиқиб кетди. Йигит юзи юзига тегай-тегай деб турарди. Ҳозир нимадир содир бўлади, деб ўйлаган аёл кўрқиб кетди. Ҳар тугул Ботир вазминлик қилди. Эшикни маҳкамлаб ёпгач, қадини ростлаб, аёлга умидвор тикилди.

— Бугун ҳам эримдан гап эшитаман, шекилли, — деди Зарнигор тоқатсизланиб.

— Уришяптими? — Ботирнинг нигоҳида хавотир пайдо бўлди.

— Ҳа, — деди Зарнигор кескинлик билан. — Ҳатто урмоқчи ҳам бўлди.

Ботир рулга бағрини бериб, хаёлга толди. Сал фурсат ўтиб, бир қарорга келди шеклилли, яна Зарнигор томон эгилиб, эшикни очди.

— Илтимос, энди йўлимга ров бўлманг. Уят бўлади, — деди Зарнигор ва машинадан тушди.

Ботир индамади, аёл томонга қайрилиб ҳам қарамади. Зарнигор машинадан узоқлашаркан, кимдир қузатиб тургандек туюлиб, ён-верига хавфсираб қараб қўйди.

Унинг юраги безовта бўлганича бор эди. Йўлнинг нариги томонидаги гавжум бекатда эрининг укаси Аҳмад улардан кўз узмай турарди!

Уша куни у ҳаммасига улгурди. Эри ишдан келганида очиқ чехра билан кутиб олди. Бироқ эртаси куни кечки маҳал ўша қайрағоч тагида турган Ботирни кўриб юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Дарҳол ўғиллари ёдига тушди. Ранг-кути ўчиб, аъзойи-бадани титраб турибди-ю, хаёлида болалари...

— Одам шунчалик ҳам безбет бўладими? — дея у илондай вишиллади, чинакамига жаҳли чиқиб. — Мен сизга нима дегандим?!

— Зарнигор, аввал гапимни эшитинг!..

— Қанақа гапингиз бўлса Роҳатга бориб айтинг!

Аёл шаҳд билан ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлган эди, йигит билагидан тутиб машина томон бошлади. Зарнигор кўчада, ўтган-кетган кўз олдида жанжаллашиб, томоша кўрсатгандан кўра, тинчгина унинг йўриғига бўйсунганини афзал билди. Машина ўрнидан жилди. Бир оз ўтгач, ортдан яна бир машина йўлга чиқди. Зарнигор ҳам, Ботир ҳам буни пайқамади. Улар ўз “муаммо”лари билан банд эди.

— Кеча Роҳат билан уришиб қолгандим. Эрталаб у Самарқандга, ота-онаси олдига жўнаб кетди. Мен унга бошқа аёлни севиб қолганимни очиқ айтдим, — деди Ботир йўлдан кўзини узмай бораркан.

Зарнигорнинг кўкси санчди.

— Эсингизни еб қўйибсиз. Қандай тилингиз борди?

— Сўнгги вақтларда жуда инжиқ бўлиб боряпти, — дея дардини тўқа бошлади йигит.

— Авваллари, рўзғоримизда қийин кунлар, йўқчиликлар бўлганида бунақа эмасди. Уч-тўрт йилдан буён ҳамма нарсани муҳайё қилиб қўйганимдан кейин ўз-ўзидан айниб қолди. Миясини еб қўйди. Битта гап етмайди, иккита гап ортиқча. Бунинг устига склероз бўлиб қолган.

— Йўқчиликда орттирган дардлари энди юзага чиқаётгандир-да, — деди Зарнигор зарда билан.

Ботир ялт этиб қаради-да ўсмоқчилаб сўради:

— Нима демоқчисиз бу билан, Роҳатнинг тарафини олмақчимисиз?

— Албатта, — деди аёл астойдил. — Сиз Ботир бойвачча деган номни олгунингизча у бечора қандай азобларни бошидан ўтказган. Эҳ, сиз эркаклар буни тушунармидингиз? Билармидингиз? Фақат бегона хотин олдида ўз аёлингизни ёмонотлиқ қилишни қойиллатиб бажарасизлар!

— Зарнигор!..

— Нима, Зарнигор?.. Ҳозир менга очигини айтинг, фақат ростини, ўша аёлга севиб уйланганмисиз? — деб сўради Зарнигор йигитга қаттиқ тикилиб. У негадир жазавага тушган, юзи бўғриқиб кетганди.

— Ҳа. Бир вақтлар Лайли-Мажнун бўлганмиз, — хотиралар ёдига тушиб, йигитнинг юзига табассум ёйилди.

— Қани ўша севги?!

Аёвсиз берилган бу савол Ботирнинг юрагига наштардек ботди. Ҳалигина юзида пайдо бўлган табассум ўрнини изтиробли ифода эгаллади.

— Билмадим, — деди анчадан кейин ерга қараб.

— Ана, кўрдингизми? — деди Зарнигор бўғиқ овозда, унинг томоғига тошдек нарса тикилиб халақит берса-да, жон-жаҳди билан гапиришга, анчадан буён хаёлини банд этган фикрларни тушунтиришга уринди. — Менимча... севгингизни тирикчилик ташвишлари “еб” қўйган. Оила қурилдими, муҳаббат билан рўзгор икир-чикирлари ўрта-сида “жанг” бошланади. Бунда муҳаббат голиб чиқиши амри маҳол. Охир-оқибат эса ўзингизга маълум: дилсиёҳлик, дардманлик, кўнгил совуши... Майли, мени севманг демайман. Севинг, яхши кўринг, ардоқланг. Лекин бунинг эвазига мендан ҳеч нарса талаб қилманг. Агар истасам, эрим билан ажрашиб, ёнингизга келишим мумкин. Лекин бундан нима фойда? Нима зиён? Яна битта Роҳатой пайдо бўлади, холос. Агар билсангиз... Йўқ, аввал менга ваъда беринг. Гапларим эриш туюлиб, мазах қилмасликка сўз беринг!

Шамдай қотиб қолган йигит сўз берди.

Шундан кейингина Зарнигор йигит интиқ кутаётган сўнгги фикрини айтди:

— Менимча, муҳаббат — ҳижронда!.. Висол онлари ҳар қандай муҳаббат оловини сўндиради.

Шу пайт орқадан келаётган машина бирдан тезликни ошириб, уларни қувиб ўтди-да, кўндаланг туриб йўлни тўсди. Кутилмаган вазиятдан шошиб қолган Ботир қаттиқ тормоз берди. Бехосдан мункиб кетган Зарнигор пешонасини пешойнага уриб олди.

Ҳалиги машинадан иккита эркак тушди-да, улар томон ўқдек отилди. Қаттиқ зарбдан пешонаси гурра бўлиб, кўз олди қоронғулашиб кетган Зарнигор ўзини ўнглаб олганида... Қаршисида эри билан унинг укаси Аҳмад турарди.

— Кўзимга чўп солдингми, қанжиқ?! — Турсунали хотинининг қип-қизариб кетган юзига тарсаки туширди. Аёл кўзларидан ўқ чақнаб кетгандек бўлди.

— Унда айб йўқ, — деди сал нарида турган Ботир уларга яқинлашаркан.

— Сен билан кейин ҳисоб-китоб қиламан, — деди Турсунали ва бор кучи билан ўртоғини итариб юборди. Бўшашиб турган Ботир кучли зарбадан қалқиб кетди. Гандираклай-гандираклай ерга ўтириб қолди.

— Мен сени оғоҳлангиргандим-а, — деди кўзлари қонга тўлган Турсунали, йиғлаётган аёлга юзланиб. — Улдираман, дегандим-а?! Лекин аввал бир жойга борамиз. Уйнашинг билан бирга қип-ялонғоч ҳолда ота-онанг олдига ҳайдаб бораман!

Зарнигор бирдан йиғидан тўхтади. Кўзлари даҳшатдан чақчайиб кетди.

— Менинг айбим йўқ, — деди у дадиллик билан, кўзешларини сидириб ташларкан.

— Алдаяпти, ака, мен уларни кеча ҳам худди шу ерда кўрган эдим, — дея орага суқилди Аҳмад. У шу пайтгача Ботир билан янгасига ошкора нафрат билан тикилганча, бир четда турарди.

— Айбим йўқ, — яна такрорлади аёл тисланиб, қайниси томонга қайрилиб ҳам қарамай.

— Шунақами?..

Тирноғи учигача ғазаб ва нафратга ботган Турсунали, “қочиб кетмоқчи” деган халёлга бориб, жон ҳолатда ўзини Зарнигор томон отди. Аёл чап берди. Бироқ ёнгинасидаги бетон ариқчани кўрмай, бехосдан оёғи ариқчага тушиб кетди ва мувозанатини йўқотди-да, чалқанча йиқилди.

Турсунали бир зум сулайиб ётган хотинига тикилиб турди-да, ниятига етган хўроздек қаддини керганча, машинаси томон шитоб юриб кетди. Ортидан укаси...

Юраги қонга тўлган Ботир Зарнигорни касалхонага олиб борди. Афсуски, у аллақачон, йиқилган заҳоти бўйин томири узилиб, жон таслим қилган экан.

Ботир маъсумгина “ухлаб” ётган Зарнигор юзларини силаркан, алам билан ўкириб юборди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, аза очган Турсуналига ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги бола қоғозга ўралган алланарса бериб кетди. Ҳадиксираб, минг хил хаёлга борган Турсунали охири қизиқиши устун келиб, қоғозни очди: оддийгина магнит тасмаси!

Нимадир кўнглига келган Турсунали шошилиб тасмани магнитофонга қўйди. Шигшиғ ётган овоздан кейин аввал эркак киши, сўнг аёл овози эшитила бошлади.

“Сизни яхши кўриб қолдим, Зарнигор!”

“Мени тинч қўйинг”.

“Сўнгги вақтларда фақат сизни ўйлаб ухлайман, сизни ўйлаб уйғонаман”.

“Мен эримга хиёнат қилмайман!”

... ва ҳоказо-ҳоказолардан кейинги гап:

“Менинг фикримча, муҳаббат — ҳижронда!”

Охирида эса Ботирнинг хаста ҳам аламли овози янгради:

— “Елғиз қолганимда эшитиб туриш учун овозини ёзиб олгандим...”

Нормурод Нарзуллаев,

Ўзбекистон халқ шоири

Янги ҳаёт қўшиғи

Ўзбекистон дея аталган диёр,
Глобусдан боқиб, йўллайди салом.
Дилларни, элларни боғлайди дийдор,
Насиб этмиш бизга илоҳий калом.

Бошида дўпписи, эгнида ятак,
Белида белбоғи, қинида пичоқ.
Бағри кўк осмону меҳридир юрак,
Кўзларга тўтиё, табаррук тупроқ.

Умид, ишонч, севги — мангу муштарак,
Инсоннинг матлаби, умрга асос.
Дорбозга лангари — ишончу тиргак,
Аждодлар пок руҳи — тарих ва мерос.

Буюк Ипак йўли Шарқ билан Фарбни,
Шимолу Жанубни айлади пайванд.
Танидик дунёга элчи деб қалбни,
Кимки ҳақиқат дер, емас йўлда панд.

Парвоздан чарчамас ҳеч қачон лочин,
Қаноти бор учун учар юксакка.
Умид билан инсон очар қулочин,
Орзуси куч-қудрат ботир юракка.

Сакраб чиқиб бўлмас баланд довонга,
Чўққига чиқилар пилламапоя.
Яратган заковат бермиш инсонга,
Шуур бешигига мураббий — доя.

Найрангбозлар кори — дунёнинг иши,
Ҳар гал таъқиб айлар шубҳа ва гумон.
Ёмоннинг бошига етар қилмиши,
Яхшининг қалбида кўнгил чароғбон.

Қуламайди бино, пойдевори бор,
Устунга таянар ҳар бир иморат.
Ўз элин ишқидан олур куч-мадор,
Ҳаёт — бу адолат, ишқдан иборат.

ДАВРОН ШИҲРИ ҚАЎМИЭРА
БИҲОД

Манзилин кўзлайди карвону сарбон,
Бўлур пок инсонга муроди ҳосил.
Итлар вовиллайди, йўлтўсар — шайтон,
Зотин ўзгартирмас покиза насл.

Инонган одамга берар қалб меҳрин,
Издан ишониб эргашар бирга.
Доно билан бўлса топажак қадрин,
Эътиқод кўяди бутун умрга.

Йигирма олти милён халқ қувонч — дардин,
Елкасига олган ИНСОНга, балли!
Мамлакат кўтарар бошига мардин,
Довюрак, лочин кўз ЎФЛОНга, балли!

Дарғаси бор учун кема уммонда
Мағрур талпинади манзили томон.
Довулу долғалар қолар армонда,
Вазмин юкларини етказар омон.

Барпо этмоқдамиз олий кошона
Ақлу шууримиз, кўлимиз билан.
Олтин ғишлардандир қутлуғ остона,
Диллар ҳам яқдилдир элимиз билан.

Асрларга тенгдир ҳар бир ўтган йил
Ўзбекномамизнинг зар варағида.
Ўтдик не ғовлардан мардона, дадил,
Тақдирнинг муҳри бор эл тупроғида.

Йиллар ўтган сайин улғаяр ёшинг,
Тақдир-да қолдирар ўчмас изларин.
Қорасин тутуди қировга бошинг,
Баралла айтажак замон сўзларин.

Халқнинг ишончини оқлаш — олий бахт,
Улуғ саодатдир элнинг дуоси.
Меҳрдан тикланса қуламагай тахт,
Эл-юрт овозида бор Ҳақ нидоси.

Янги ҳаёт завқи, даврон шуқуҳи
Қалбимизда боқий, сўнмас нашида.
Оламни сиғдирар инсон нигоҳи,
Ватанга ширин жон бўлсин бахшида.

Ёр васли

Тонг — саҳар дилбаргинам ноз уйқудан тургаймикин,
Субҳидам саболари ёрим сочин ўргаймикин?

Йўлида зор кўзларим, мен — ишқида девонаман,
Мен — ғариб ошиғини тушларида кўргаймикин?

Кун ботар, тонглар отар ул қоракўз, қайрилма қош,
Ёлбориб шаббодага, менинг ҳолим сўргаймикин?

Бўйнига маржон қилиб осгум фалак юлдузларин,
Бир умр ул ёнма-ён давру даврон сургаймикин?

Қалдирғоч қанотига нома битдим меҳрим қўшиб,
Соғинчим дунё эрур, ёрдан хабар бергаймикин?

Васлига интиқ бўлиб, Нарзий битар шеърү ғазал,
Бул шарафни ул эгам менга раво кўргаймикин?

Дўстга

Дўст киму дўстлик надир, қон нима, қондош надир,
Жон нима, жондош надир, мағзини чақмоқ керак.

Кўнгил бу — кўзгу демак, борлиғинг акс этгуси,
Меҳр деган калит ила дил қулфини очмоқ керак.

Дўст тутиш осон деманг, бошдин ўтгандан сўранг,
Етмаса қадрига кас, ундан фақат кечмоқ керак.

Дўст агар содиқ қолиб, бўлса сенга елкадош,
Гулу нурни бошидан нур каби сочмоқ керак.

Дўст танлашда, эй Нарзий, бошқаларга бўл ўрнак,
Қучоғингни кенг ёзиб, оламни қучмоқ керак.

Тўртликлар

Сахийлик, аслида, эзгуликка дўст,
Саховатпешалар — покдомон зотдир.
Кўрсанг бахилликни йўлларини тўс,
Учин инсонларга бегона, ётдир.

* * *

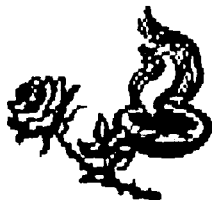
Кўксинг тоғдай ўсар — бўлса эътибор,
Кўнглинг боғдай яшнар — бўлса эътибор.
Кўп нарса керакмас инсон зотига,
Дарё бўлиб тошар — бўлса эътибор.

* * *

Улуғ неъмат — Хурриятнинг қадрига етиб,
Кел, босайлик бағримизга бир-биримизни.
Истиклолнинг китобини юракдан битиб,
Тарих қилиб қолдирайлик ўз умримизни.

* * *

Кўнгиллардан бошланар Ватан,
Севиб, қучиб, яйрагил, кулгил.
Бағишласа ўзни жону тан
Ватан бўлиб қолади кўнгил.

МАШРАБ ВА СЎФИ ОЛЛОҲЁР

Бири оби чашми ҳиммати етти дарёни қуритган қаландарваш бўлиб, девона ҳалқумини тиғи анбарга тутиб, бу йўлда сийнаи-поки забехуллоҳга сиғмаган Машраб, бири муҳаббат аҳлининг жўени бўлган риёзат хокига ҳар кеча бош урган ёмондин қоч деб, ёмондин оҳ урган Сўфи Оллоҳёр. Улар бир даврда яшаган тасаввуф тариқатига мустаҳкам эътиқод боғлаган сиймолар бўлган.

Атоқли шоир Ғафур Фулом XX асрнинг 60 йиллари Самарқандга келганида Обираҳмат бўйидаги бир суҳбатда Самарқанд олимларига қарата шундай деган эди: “Сўфи Оллоҳёр бобомиз ҳақида бир нарса ёзиб кўринглар... У зўр бўлмаса Машраб Сўфи Оллоҳёрни уч марта излаб, унинг ёнига келармиди?”

Дарвоқе, Машраб Сўфи Оллоҳёр билан икки марта Каттакўрғонда, учинчи марта Қабодиёнда учрашади.

Биринчи бор Машраб Бухородан қайтиб келаётганда, йўлда бир деҳқоннинг уйида кўноқ бўлганлиги тўғрисидаги хабар Сўфи Оллоҳёрга етиб келади. Сўфи Оллоҳёр ихлос билан Машраб йўлига пешвоз чиқиб, уни кутиб олади.

Шу ўринда, Машрабнинг бир гал Самарқандда бўлганлиги ҳақидаги ривоятни эслаш ҳам ўринлидир. Маълумки, Самарқандда Сафо Хожа қаландархонаси ва яна иккита “Мулло Қаландар”, “Эски Қаландар” номли маҳаллалар мавжуд бўлган. Машраб Сафо Хожа ҳузурига келганида у ҳаж зиёратидан қайтган ва у истиқомат қилаётган манзилда така (дарвишлар турадиган жой) қурилаётган пайт эди. Сафо Хожа билан Машраб мачит қурилишида бирга ишлашган. Сафо Хожа ғишт терган, Машраб эса ғишт ва лой узатиб турган. Машрабнинг шўхлиги тутиб, ғишт деса лой, лой деса ғишт узата берган. Шунда Сафо Хожа уни бир кичик дарахтга боғлаб қўйган экан. Машраб эса дарахтга суяниб уни эгилтирган, шу-шу дарахт эгилган ҳолда ўсган, ҳозир уни “Шифо дарахти” деб аташади. Дарахт одамларга шифо бахш этади. Шу дарахт тагидан ўтиб беморлар ўзларига шифо, бепарзандлар фарзанд тилайдилар. Машраб Каттакўрғонга учинчи марта келганида Сўфи Оллоҳёр Қабодиёнда эди. Бу хусусда Машраб ғазалларининг бирида шундай сатрларни ўқиймиз:

*Топмасак Сўфи узин Каттакўрғона юриб,
Хўш, Оллоҳёр деб азми Ҳисор истар кунгил.*

Сўфи Оллоҳёр умрининг сўнгги ўн йили Вахшиворда ўтган ва у ҳозирги Олтинсой туманида вафот этган.

Машрабнинг Сўфи Оллоҳёр билан 1710 йилларда Қабодиёнда учрашганлиги ҳақида Исҳоқ Богистоний ўзининг “Тазкирай қаландарон” китобида шундай маълумот беради: “Вақтики, Шоҳ Машраб бирла ҳамкорликда Қабодиёнга дохил ўлдик. Қабодиён қадимдан қадамжо ўлмиш. Биллоҳ, шунда мавлоно Носир Хисрав таваллуд топмишлар.

Шоҳ ва яна етти қаландар ва фақир Қабодиённинг такяхонасига қўндик. Шоҳ Машрабнинг Қабодиёнга дохил ўлмишлари оз фурсатда эл орасинда машҳур бўлмиш. Андек фурсатдин сўнг маълум бўлдики, Эшони Сўфи Оллоҳёр ҳам мунда эканлар, орадан бир мuddат ўтиб эрдик, Эшони Сўфининг муридларидан икки нафари келиб шоҳга қуллуқ адосидин сўнг дедиларки: “Ё шоҳ Қаландар, пиримиз Эшони Сўфи сиз азизни ўз кулбаларига чорлайдилар...” Салом — алиқ адосидин сўнг Сўфи Оллоҳёр Шоҳ Машрабга юзланиб демишларки: “Ё Машраби девона, шоирлик шухратингиз оламни тутибдир. Сизни бирла мулоқот орзусида эрдим, эрса Тангри таоло бу орзумни етказди. Хуш келибсиз, сафо келибсиз!” Андин сўнг Шоҳ Машраб ва Эшони Сўфи ораларинда ажиб суҳбат бўлиб ўтмиш. Гап орасинда Шоҳ Машраб дедиларки: “Ё Сўфим, Сиз бутун умрингиз мобайни-

да пулсиротга хушомад қилмишсиз. Хузурий дегани эса дўзахга хушомат этмиш. Дўзах азобларидин авом халқ руҳини ларзага солмишсизлар. Ё, Сўфим, инсоф бирла тафаккур қилинса, дўзах ва пулсирот шу ёруғ дунёнинг ўзида мавжуд эмасми? Фарзанди одам умрининг ибтидосини то интиҳосига қадар босиб ўтмиш йўлининг ўзи — қил устида турмоқлик: гардун ва золимла анинг бошига ёғдирмиш азобу укубатлар, сонсиз фалокатлар, дўзах азобидан камми? Ё Сўфим, оёқларингиз остига бир назар ташланг, пулсирот ва дўзах анда мавжуддир”.

Эшони Сўфи ва аҳли уламо Шоҳ Машраб жавобларидин тағйир тортиб, истиффор келтурмишлар. Эшони Сўфи Шоҳ Машрабга юзланиб дедиларки: “Ё Машраби мажзуб, гуноҳга ботманг. Оллоҳ таоло биҳишт ва дўзахни солиҳ ва кофир бандалари учун яратмиш. Гофил бандаларни бу ҳақиқатдан огоҳ қилмоқ сиз ва биз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир”. Анда Шоҳ Машраб дедиларки: “Ё Сўфим, агар ҳақиқат қилинғуси бўлса, дўзах аро барча гуноҳкорлар ўлуб тошуб, анда оёқ босарга жой қолмас, азоб малоикалари эрса, ўз юмушларининг уҳдасидан чиқолмағайлар. Биҳишт эрса бўш қолур. Келинг, то танада жон мавжуд эркан, шу ёруғ дунё ташвишлари борасинда жисмижў қилмоғимиз маъқулроқдир...”

Эшон мажлис адосинда дедиларки: “Ё Машраби мажзуб, такяхонада истиқомат эрмишсиз. Анда халойиқ авомдир. Дилинги озор топғусидир. Фақир кулбаси ихтиёрингизда, муридлари эрса хизматингизда бўлғай”.

Шоҳ Машраб Эшон Сўфи жавобларинда дедиларки: “Ё Сўфим, илтифотингизга арзимасмен. Такяхона мен учун боёнлар қасридин орғуғдир. Анда жоним роҳатда, физку фужурдин холи бўлғай...”. Шу тариқа Қабодиёнда бир ойдин ортиқроқ муддат истиқомат қилинди, авоми аннос Шоҳ Машрабга бағоят иззату эҳтиром кўрсатмиш”.

Сўфи Оллоҳёр ва Машраб Нақшбандия тариқатининг улуғ тарғиботчилари бўлишган. Сўфи Оллоҳёр Оллоҳ ва унинг дўзахи ва жаннатига ҳам эътиқоди кучли, у бу дунёда гуноҳга ботган кишилар муқаррар равишда дўзахда ёнадилар ва Оллоҳнинг раҳматидан бенасиб қоладилар, деб фикрлайди. Шунинг учун мусулмон бандалари исломий саводхон бўлсин, деган ниятда шариятни тарғиб этади. Машраб эса, шариятдан ўтиб, тариқат йўлида ўз асарлари билан хизмат қилади. Умумбашарий ғояларни олға суради, инсонни шарафлайди. Уни қалбан покланишга ундайди. У тариқатга интилади. Сўфи Оллоҳёр Нақшбанднинг машхур ибораси “Дил ба ёру даст бакор” ҳикматига амал қилади:

*Эй хуш, ул умреки ўтса бир неча шайдо билан,
Танлари халқ ичра бўлса диллари Оллоҳ билан.
Токай, Оллоҳёр истарсан бу тириклик лаззатин,
Қоч ўшал тандинки фикри бўлмаса Тонгло билан.*

Инсоннинг қалбида қачонки ишқ бўлсагина, у Оллоҳни танийди. Сўфи Оллоҳёр бунни қуйидаги сатрлар маъносиди беради:

*Кел, эй толиб, кўзинг ибрат била оч,
Муҳаббатсиз кишидин қуш бўлиб қоч.
Муҳаббат аҳлининг жўёни бўлғил,
Ониким, учради қурбони бўлғил.*

Шоирнинг қайд этишича, барча дилларнинг калити — муҳаббат, токи, инсоннинг Оллоҳга муҳаббати бор экан, у барча дилларга йўл топа олади. Қайсики инсоннинг Ҳаққа муҳаббати бор экан, демак, унинг қалбида эътиқод мавжуд.

Дарҳақиқат, бу иккала дарди пок қалб орзу қиладиган дард, бу ишқ поклик рамзи. Тасаввуф эса, дил поклиги ва руҳ поклигини ўргатадиган таълимотдир. Хулоса шуки, Машраб ва Сўфи Оллоҳёрнинг бой фалсафий — ахлоқий мероси, уларнинг панд-насиҳат тарзидаги қарашлари бугунги кунда ҳам юксак тарбиявий аҳамиятга эга маънавий бойликдир.

Иноятулла Сувонқулов,
филология фанлари доктори, профессор

Наïма
Абдурахмонова

* * *

Танидим, кафтимга кўнган захотинг:
Сен — ўша шодликсан, сен — ўша кулги.
Сен — кўнгил кўксига унган умидим,
Сен — кўнгил тубига кулаган қайғу.

Сен — ўша соғинчсан, мастона кўзли,
Оққушлар ҳақида айтилган эртак.
Сен — масъум дардларнинг мангу қўшиғи —
Осмоннинг кўксига сиғмаган юрак.

Сен — ўша, кўзларга ин курган ёғду,
Бахт тўла манзилга учаётган қуш.
Кўнглимда яралган бокира туйғу,
Кўҳна эртагини кучаётган туш.

Сен — менинг жимгина сурад хаёлим,
Изҳори дилида сокин ошиқсан.
Йиғидан қизарган кўзлари оппоқ,
Сен — менинг ўзимга ўхшаган ишқсан.

* * *

Кулаб тушди елкамга осмон,
Чўкиб кетди қуёш кўзимга.
Ой энгашиб, лабимдан ўпиб,
Юзларин босади юзимга.

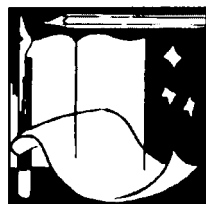
Билмам, қайга кетар соғинчим,
Туннинг ойдин йўллари аро?
Оймомога узатар қўлин
Дил ўзига бергандек оро.

Очилмай тур меҳрнинг гули,
Эрта уриб кетади довул.
Сенга меҳрим беролмам, нетай,
Кўзларимга кўнгил қоровул.

Осилиб япроқнинг этакларига
Мендан ўқсиб йиғлабди кўнгил.
Дил мени йўлатмас этакларига,
Мен шунчалар ёмонманми, гул?!.

Паркент

БАХТ ТҮЛА МАНЗИЛГА
УЧАЁТГАН ҚУШ

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ: ИЛДИЗЛАР, БЕЛГИЛАР, БОСҚИЧЛАР

Мустақиллик муносабати билан миллий тафаккурда юз берган янгиланишлар адабиёт тарихини қайта идрок этиш ва уни ижтимоий онг ҳамда адабиётшунослик илмининг бугунги даражасига мувофиқ баҳолашни тақозо этади. Адабиёт ва давр муносабатини аниқлаш, бир даврдаги миллий адабиётнинг бошқасидан фарқини тўғри тайин этиш ҳамisha ҳам мушкул илмий масала бўлган. Чунки давр — замон деб аталмиш бир ўлчамли абадий ҳодисанинг ўткинчи бир бўлаги, адабиёт эса уч ўлчамли ўткинчи тушунча бўлмиш даврга хос белгиларнинг одамда намоён бўладиган омонат жиҳатларини абадиятга муҳрлашга уринадиган санъат туридир. Шу боис, ҳамisha ҳам адабиётни муайян даврларга ажратиш, уларни номлаш, адабиёт тараққиётидаги босқичларни тайин этиш осонлик билан бўлмайди. Чунки, адабий даврларнинг белгиларида ҳамisha айирмадан кўра ўхшашлик жиҳатлари кўп бўлади. Шу маънода, янги ўзбек адабиётининг илдизи, асосий белгилари ва тараққиёт босқичларини аниқлаш ҳамда бу атаманинг қўлланиш чегарасини тайин этиш илмий тафаккуримиз учун жуда муҳимдир.

"Янги ўзбек адабиёти" атамаси бизда баъзан "XX аср адабиёти" истилоҳининг синоними, баъзида "жадид адабиёти" атамасининг муқобили тарзида қўлланилади. Ҳолбуки, ушбу атама миллат адабий тафаккуридаги тамомила ўзига хос хусусиятларга эга бўлган янги даврни ифода этиб, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, бугунги кунларимизгача бўлган замоний ораликда яратилган миллий адабиёт намуналарини англатади.

XIX асрнинг олтинчи йилларидан эътиборан, ўзбек адабиётида асрлар мобайнида амал қилиб келинган эстетик анъаналар ўзгара бошлади. Бадий ижод Аллоҳ билан сирлашиш, руҳият нозикликларини акс эттириш, комил инсон сифатларини улуглаш, маъшуканинг азобларидан эзгиришдангина иборат бўлолмаслиги англаб етилди. Шу вақтгача ижодкорнинг Аллоҳ билан мулоқоти маҳсули бўлган бадий адабиётнинг халқ турмушига юз буриши унинг табиатида бир қатор жиддий сифат ўзгаришлари юз беришини тақозо этарди. Маълумки, мумтоз адабиётда соф маиший мавзулар, тирикчилик муаммолари деярли қаламга олинмасди. Ҳаётнинг ташвишларига муҳаббат мавзусининг бирор қирраси муносабати билан баъзан йўл-йўлакайгина ёндашиб ўтиларди, холос. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, адабиёт тирикчилик юмушларига аралашиб, ижтимоий-сиёсий таъсир кўрсатиш воситасига ҳам айлана бошлагач, ўзбек адабиётида ҳам публицистик руҳ пайдо бўлди. Мавзу қўламининг кенгайиши асар қаҳрамонларини ўзгартирди. Эндиликда ердаги оддий одамлар ҳам бадий тасвирга олина бошлади. Қаҳрамонларнинг ўзгариши натижасида бадий адабиётга ўзга руҳ, бўлакча муаммо, бошқа ҳаёт йўсини кириб келди. Бу эса, ўз навбатида, бадий тил ва ифода йўсинида ҳам туб ўзгаришлар бўлишини талаб этди. Мана шу белгилар янги даврнинг янги адабиёти юзага келганлигини кўрсатарди.

Ўзбек халқи тарихининг бу бўлаги ижтимоий йўналишига кўра, миллий уйғониш даврининг иккинчи босқичи эди. Бу жараён фақат бадий адабиёт билан чекланиб қолмаган, балки биринчи навбатда, ижтимоий онгда рўй берган ҳодиса эди. Бу ҳақда "Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти" дарслигида: "Миллий уйғониш биргина адабиёт доирасида қолгани йўқ, ижтимоий турмушнинг барча қатламларини қамраб олди", деб ёзилади. Миллатнинг комил фарзандлари умуммиллий миқёсда уйғониш кераклигини англаб етгандилар.

Агар ўзбек мумтоз адабиёти хосларнинг кўнглини уйғотишни мўлжал қилган бўлса, янги ўзбек адабиёти омманинг фикрини уйғотишни мақсадга айлангирди. Фикрни уйғотишнинг бирдан-бир йўли эса, маърифат тарқатиш эди. Янги ўзбек адабиёти яралишиданок, бугун оммани маърифатли қилишга йўналтирилди. Атрофга назар солиш, дунё билан бўйлашиш, ўз ҳаётини ўзгаларники билан солиштириш орқали миллат аҳли тафаккурини ўзгартириш, уни қоқоқлик уйқусидан уйғотиш бу адабиётнинг мақсади эди. Шунга кўра, янги ўзбек адабиёти бошданок маърифатчилик адабиёти сифатида пайдо

бўлди. Бу адабиёт миллатда юртчилик сезимлари уйғониб, ўзлигини англашга кучли эҳтиёж сезилганда дунёга келди. Зотан, маърифат фикрни уйғотиш омилидир.

Алоҳида эстетик ҳодиса сифатида XIX асрнинг олтинчи йилларида шаклланиб, бутунга қадар давом этаётган янги ўзбек адабиёти ҳозиргача ўз тараққиётининг а) маърифатчилик адабиёти; б) жадид адабиёти; в) шўро даври адабиёти; г) мустақиллик даври адабиёти сингари bosқичларни bosиб ўтди. Бу bosқичларнинг ҳар бирида янги ўзбек адабиёти ўзига хос сифат ва хусусиятларга эга бўлганки, қуйида шу ҳақда фикр юрита-миз.

ЎЗБЕК МАЪРИФАТЧИЛИК АДАБИЁТИ

Туркистон халқларининг турмуш тарзи, тирикчилик тартиботлари, сиёсий йўсинлари ўзгариши уларнинг тафаккури, ҳиссиётлари, эътиқодларига ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Янги давр кишиларидаги янгича таъб натижаси ўлароқ пайдо бўлган бадий адабиёт одамлар турмушини яхшилаш ишига қўшилиши кераклигини англади. Ижодкор шахс ўзининг нафақат Яратган ва кўнгли олдида, балки жамият ва миллат олдида ҳам бурчли эканини туйди. Шунинг учун ҳам бадий адабиёт кўнгли навозишларини акс эттиришдан дунёнинг ишларини тартибга солиш ва одамнинг турмушини фаровон қилиш йўлларини тасвирлашга ўтди. Халқнинг ўйчил фарзандлари мавжуд аҳволнинг ёмонлигини айтиш, ундан қутулишга чорлаш билан кифояланмай, халос бўлиш йўлини ҳам излай бошлади-лар. Туркистонлик ойдинлар тараққиётга эришишнинг йўли миллат тафаккурини раф-латдан уйғотиш, халқ онгини оқартириш, оммага маърифат тарқатиб, уни ўзини англари даражага кўтариш деб билдилар.

Айни шу ўринда, мумтоз адабиётимиздаги машҳур мутафаккирлар билан маърифатчи адибларнинг фарқи яққол кўзга ташланади. Ўтмиш мутафаккирлари ҳам маърифат бериш ҳақида жуда кўп қайгурганлар. "Қутадғу билиг"дан тортиб, Оғаҳийгача бўлган деярли барча ижодкорларнинг асарларида маърифатли шахс, кўнгли маърифати ҳақида тасвирлар бор. Аммо мумтоз адабиётнинг намоёндалари асосий эътиборни алоҳида шахслар, ҳукмдорлар маърифатига қаратар эдилар. Маърифатчи адиблар эса, айнан омма-ни, халқни маърифатли қилишни ўйладилар.

Айримларда ўзбек маърифатчилиги Россия Туркистонни bosиб олганидан кейин рус илми ва техникаси таъсиринга пайдо бўлди, деган тасаввур бор. Халқимиз тарихини син-чиклаб ўрганиш бу даъвонинг тўғри эмаслигини кўрсатади. Чунки уч хонлиқнинг зул-матта бурканган ҳаёти, объектив равишда, кўзи очик, фикри равшан кишиларни бу қоронғи турмушдан қутулиб чиқиш ҳақида ўйлашга мажбур этарди. Қўқон хонлигида яшаган Ҳакимхон турани ана шу тоифадаги кишиларнинг энг биринчиси деб айтиш мум-кин. У XIX асрнинг 30-йилларидаёқ ўлкани бошқариш йўсинларини ислоҳ этиш, аҳолини саводли қилиш, фан ютуқларини одамлар турмушига сингдириш ғояларини илгари сур-ган. Айни шу фикрлари боис, Мадалихоннинг таъкибига учраган.

Энг муҳими, бундай фикрлар фақат ғоя даражасида қолиб кетмай, маълум амалий ҳаракатлар билан мустақамланган ҳам эди. Яъни, айрим маърифатли кишилар ўзлари мактаблар ташкил этиб, уларда ўқитишнинг илгор усулларини қўлай бошлаган, бу мак-табларга аҳолининг қуйи қатламларини жалб этишга уринаётган эдилар. Маърифатчилик қарашини ва ҳаракатини юзага келтирувчилар, унинг энг биринчи ҳамда астойдил тараф-дорлари, илгор фикрли шоиру ёзувчилар бўлиши, улар ўз ўй-фикрларини бадий шак-лда ифода этишлари табиий эди. Шундай қилиб, маърифатчилик адабиёти бизнинг ўлка-мизга кимлардир туфайли қаердандир келиб қолмаган, балки ўзгариб бораётган ижти-мой-сиёсий шароит сабабли шу ернинг ўзида пайдо бўлган эди.

Тақдир ўзгача эврилиб, Россия Туркистонни bosиб олмаганда ҳам миллий уйғониш даври юзага келарди ва унинг биринчи bosқичи, айнан маърифатчилик бўлиши муқар-рар эди. Чунки, миллий уйғониш тушунчаси миллатнинг сиёсий фаоллигини эмас, би-ринчи навбатда, фикрий фаоллигини, ақлнинг ҳаракатга ташналигини англайди. Шунинг учун ҳам "миллий уйғониш" атамасини, албатта, озодлик кураши билан ёнма-ён кўриш-га, биргаликда тасаввур этишга уринмаслик керак. Уйғониш ҳаммиса ҳам инқилобларни, тузумнинг янгиланишини тақозо этавермайди. Туркий халқлар тарихидаги миллий уйғо-нишлар, Европа уйғониши ҳодисаларида ҳам сиёсий фаоллик эмас, балки айнан ақлнинг бўғовдан халос этилиши, фикрнинг эркин парвози кўзда тутилган. Сиёсий кўтарилиш ва инқилоблар муайян халқ тафаккури уйғонишининг оқибатларидир. Бу ҳақда "Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти" дарслигида ҳақли равишда: "Уйғониш" (ренессанс) ту-шунчаси қадим антик адабиётта нисбатан олинган бўлиб, ўрта асрлардаги илм-фан жон-ланишини назарда тутайди. Унинг доираси турли мамлакатда турлича, IX асрдан XV асрга-ча бўлган даврни қамраб олади. "Миллий уйғониш" да эса, миллатнинг ўзлигини англаши асос қилиб олинади. Биз "Миллий уйғониш" даври адабиёти деганда, XIX асрнинг иккин-чи ярми XX аср бошлари адабиётини кўзда тутамиз", дейилган. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти синчиклаб ўрганилса, унинг маърифатчилик ва жадидчилик bosқичлари-ни bosиб ўтганлигини кузатиш мумкин.

Ўзбек адабиётида маърифатчилик йўналиши дастлаб Комил ва Дониш ижодида бўй кўрсатган бўлса, кейинчалик Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар, Дилшод Барно, Ан-

бар отин сингари адиблар ижодида алоҳида ғоявий-эстетик йўналиш тусини олди. Шу йўсинда нафис сўз халқ турмушига хизмат қилдирилди. Мумтоз адабиётимиз учун бадиий сўзнинг эстетик жилваси, яъни, адабиётнинг ўзи мақсад эди. Янги ўзбек адабиёти эса, халққа маърифат тарқатиш, унинг ҳаётини яхшилаш мақсадига эришишнинг воситасига айлантирилди. Маърифатчилик адабиёти иқтисодий қолоқлик, ижтимоий таназзул, сиёсий бошбошдоқлик, ҳуқуқий тенгсизликдан қутулишнинг бирдан-бир йўли сифатида оммага маърифат тарқатишни кўрди. Агар мумтоз адабиётнинг қаҳрамони комил инсон бўлса, маърифатчилик адабиётининг қаҳрамони маърифатли шахс эди.

Айтиш керакки, гарчи маърифатчилик адабиётининг мақсади, вазифалари, тасвир объекти, мавзулар кўлами, қаҳрамонлари ўзгарган бўлса-да, бадиий тасвир воситалари, ифода йўсинлари, тур ва жанрлари жиҳатидан мумтоз адабиётдан жуда ҳам узоқлашиб кетмади. Маърифатчилик адабиёти янги ўзбек адабиётининг илкинчи босқичи эди. У кўп асрлик миллий анъаналар шаклидаги ўз ички қонуниятлари асосида ривожланиб келган мумтоз адабиёт билан ташқи жаҳоний таъсирларга берилган, тўлиғича ижтимоий йўналиш касб этган жаҳид адабиёти ўртасида эстетик кўприк бўлди. Бу адабиёт миллат руҳиятини, дидини жаҳидчилик ғояларини қабул қилишга тайёрлади.

Ўзбек адабиёти тараққиётининг алоҳида босқичи сифатида маърифатчилик адабиётини мумтоз адабиётдан ажратиб турадиган жиҳидий фарқлар бор. Айтилганидек, мумтоз адабиёт, асосан, алоҳида кишилар, хос табақа учун яратилиб, унинг ифода тарзи ҳам шунга мувофиқ эди. У оммага мўлжалланмаган, унга қаратилмаган адабиёт эди. Маърифатчилик адабиёти, аввал бошдан, оммага мўлжалланган бўлиб, унинг ифода йўсинида соддалик, оддий халққа тушунарлик устуворлик қиларди. Маърифатчилик хусусияти миллий адабиётни ифода тарзидан тортиб, мазмун-моҳиятига қадар ўзгартирди. Ўзбек мумтоз адабиётида, асосан, инсондаги юксак маънавий фазилатлар улуғланган бўлса, маърифатчилик адабиётида улуғлаш билан бадиий танқид, ҳажвий кулги ҳам ёнма-ён туради. Шу тариқа, бадиий адабиёт халқ турмушининг деярли барча катта-кичик жабҳаларини қамраб олишга, унга муносабат билдиришга, фикр уйғотишга йўналтирилди. Маърифатчилик адабиёти кенг омманинг қарашларини, халқнинг дардини ифодалаш воситасига айланди. Бу ҳол унинг ижтимоий таъсир қуввати орттиришга, сиёсий-эстетик кўлами кенгайтишига олиб келди.

Маърифатчилик адабиёти, гарчи ўз олдига тузумни ўзгартариш, сиёсий мустақилликка эришиш сингари мақсадларни қўймаган бўлса ҳам, ўзини халқ ҳаёти учун жавобгар деб билади. Комил, Муқимий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар, Анбар отин сингари кўплаб ижодкорларнинг долзарб ижтимоий йўналишдаги кўплаб асарлари шундан далолатдир. Муқимийнинг "Ҳажви Виктор бой", "Танобчилар", Завқийнинг "Ҳажви аҳли раста", "Аҳли дил бўлма...", "Уй пули", "Ажаб эрмас" сингари асарлари, Аваз Ўтарнинг дилларга титроқ солиб, курашга ундайдиган: "Билинг, ушбу замон ғамнокидурман, Куйиб ўртанмиш элнинг хокидурман, Авазким, назм элин чолокидурман, Бошин олмоққа хоннинг покидурман", сингари шеърлари халқ дардининг ифодаси ўлароқ юзага келган эди. Маърифатчи адиблар халқ туйғуларини халққа яқин шаклда ифодалаш йўлини ҳам изладилар. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётдаги серқатлам тасвирлар, нозик қочиримлар билан бирга, маърифатчилик адабиётида халқ сўзлашув тилига яқин тасвир йўсинидан фойдаланишга кўпроқ эътибор қаратилди.

Маърифатчилик адабиётининг асосий белгилари қуйидагилар эди: Биринчидан, маърифатчилар бадиий адабиёт халқ олдига бурчли, унга хизмат қилиши керак деган тўхтамага келдилар. Иккинчидан, ижодкорлар илк марта оддий халқ ҳаётига бадиий адабиётнинг манбаси сифатида қарай бошладилар. Учинчидан, маърифатчилар ўз бадиий асарларига ўзлари яхши биладиган оддий одамларни қаҳрамон қилиб ола бошладилар. Тўртинчидан, тирикчилик ташвишидаги одамларнинг ўй-хаёлларини акс эттириш учун оддинги муболағадор, замзамали тасвир усулидан кўра, халқчил ҳаётий ифода мақбулроқ эканлиги англаб етилди. Бешинчидан, бадиий асарларнинг тили оддинги китобийлик, руҳвор кўтаринчиликдан қутула бориб, жонли сўзлашув тилига бирмунча яқинлашди. Чунки, халқ орасидан чиққан персонажлар ҳаётини уларнинг ўз тилида ифодалаш кера эди.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқадики, Комил, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби бир қатор ижодкорларнинг асарларига мумтоз адабиёт намунаси тарзида эмас, балки миллий уйғонишнинг маҳсули ўлароқ юзага келган янги ўзбек адабиётининг биринчи босқичи бўлмиш маърифатчилик адабиёти намуналари сифатида ёндашиш ҳақиқатга мувофиқдир. Профессор Беғали Қосимовнинг "Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик" монографиясида билдирилган қуйидаги фикр ҳам бизнинг қарашларимизни бир қадар тасдиқлайди: "... янги ўзбек адабиётининг шаклланиши бошида турган Муқимий, Фурқатлар... 30-йилларда жаҳид адабиёти вакиллари сифатида, умуман, тўғри талқин қилинган".

ЎЗБЕК ЖАДИД АДАБИЁТИ

Таъкидлаш керакки, ўз тараққиётининг турли босқичларида янги ўзбек адабиётининг мақсад ва вазифалари, улардан келиб чиққан ҳолда хусусиятлари муайян ўзгаришларга учради. Маълумки, XX асрга келиб, ҳаёт жараёнлари ҳаддан зиёд шиддатли

тус олди. Ижтимоий ҳодисаларнинг алмашилиши суръати солиштириб бўлмайдиган даражада тезлашди. Туркистон халқларининг неча асрлар мобайнида давом этиб келаётган бир маромдаги мудроқ ҳаёти шу аср бошида чинакамига ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Фикрдаги янгилинишлар узлуксизлиги, техника ютуқларининг тўхтовсиз кириб келиши, ахборот алмашилишини тезлашгани халқнинг фикр ва ҳаёт тарзини ўзгартириб юборди.

Айтиш керакки, маърифатчилик билан жаҳидчилик фақат юзага келган вақт нуқтаи назаридангина эмас, балки ўз олдига қўйган мақсадлари жиҳатидан ҳам турли ҳодисалардир. Чунончи, маърифатчилар мавжуд ижтимоий тартиботни янгилашни эмас, балки уни ислоҳ қилишни, халқнинг маърифий савиясини кўтаришни мақсад қилган эдилар. Жаҳидлар учун эса, оммани маърифатли қилиш бош мақсад йўлидаги бир босқич эди, холос. Мақсад эса ватанни обод, миллатни озод, халқ ҳаётини тўкин қилиш ва Туркистоннинг аввалги шухратини тиклашдан иборат эди. Ишни XIX асрнинг 90-йилларидан эътиборан янги усул мактаблари ташкил қилишдан бошлаган жаҳидлар орадан кўп ўтмай, Туркистонда демократик давлат тузишни режалаштирдилар. 1917 йилда Туркистон мухториятининг бунёд этилиши шу режанинг амалга оширилиши йўлидаги жиддий амалий уриниш эди.

XX аср бошига келиб, оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши, халқаро алоқаларнинг такомиллашуви туфайли миллатнинг маърифатли вакилларида ўз халқи ҳаётини дунёдаги мутаррақий халқлар турмуши билан солиштириш имкони пайдо бўлди. Россияда 1905 йилнинг 17 октябрида сўз ва матбуот эркинлиги ҳақида Манифест қабул этилиши ўзбек матбуотининг ривожланишини ҳам бир қадар тезлаштирди. Агар ўттиз беш йил давомида ўлкада ўзбек тилида чиқадиган ёлғиз газета — 1870 йилдан чоп этилаётган "Туркистон вилоятининг газети" бўлса, 1905 йилдан сўнг вақтли матбуот сони анча кўпайди. 1905 — 1917 йиллар орасида ўзбек тилида чиқадиган газеталар йигирма иккитага, журналлар саккизтага эди.

Бу ҳол миллат аҳлининг тафаккур тарзига жиддий таъсир кўрсатди. Кундалик матбуотнинг ўсиши, китобнинг саноат йўли билан чоп этилиши ўзбек адабиётдаги янгиликлар қўламининг кенгайиши ва миллат ижтимоий-эстетик тафаккури ўсишининг кучли омил бўлди.

Жаҳид адабиёти тўлиғича миллатни уйғотишга қаратилган ва аниқ ғоявий йўналишга эга эстетик ҳодиса эди. Бу адабиётнинг қахрамони, асосан, омма орасидан чиққан, унга қайтиб борадиган ва шу боис, халққа таъсир кўрсатиш имконияти катта бўлган оддий кишилар эди. Жаҳид адиблар янги мавзуларни янги образлар орқали янги адабий жанрларда ифодалашга уридилар. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, жаҳидлар ўзларини санъаткордан ҳам кўра, биринчи навбатда, фаол жамоатчи санардилар. Улар фақат қалами билан эмас, балки ижтимоий, сиёсий, маърифий амали билан ҳам миллатни уйғотишга жаҳд қилгандилар. Агар маърифатчилар кўп асрлик миллий адабиётга асосан янги мавзулар олиб кирган бўлса, жаҳидлар ўзбек адабиётига драма, роман, ҳикоя сингари янги жанрларни киритдилар.

Жаҳид адибларининг асарларида инсоний тақдирлар, қисмат фожиалари миллат озодлиги, инсон эрки, Ватан буюклиги муаммолари фонида акс эттирилди. Жаҳид адабиётда тарихий адолат, сиёсий тенглик, шахс ва миллат эрки, халқни рафлатдан уйғотиш сингари ўткир ижтимоий мавзулар тасвирлана бошлади. Жаҳидларнинг Ватан, миллат, озодлик йўлида жон фидо этишга чорлаб битган оловли асарлари, биринчи навбатда, эстетик адолатли шахсларнинг самимий, аммо юксак даражада ижтимоийлашган нидолари эди. Бундай асарларда миллатнинг улкан дарди маърифатли инсоннинг тақдири билан бирга, қандайдир ифода этиларди. Туйғулар самимияти, изтироб қўламининг кенглиги руҳий дардлар теранлигини ошириб, умумнинг ғами алоҳида шахснинг изтироби даражасига кўтарилди. Одатда кўпчиликнинг муаммолари алоҳида шахснинг дардларидан балоқд туради деб ҳисобланади. Ҳолбуки, дард хусусийлашсагина умуминсоний маъно касб этади. Жаҳид адабиётда хусусийлашган ижтимоий дард акс эттира бошланди.

Ўзбек жаҳид адабиётининг ифода тарзи оммага янада яқинлашди. Бадиий асарларда тасвир инжаллиги, ифоданинг янгилигидан кўра, залворли ва кескин фикр айтишга эътибор кучайди. Шеърят арузга хос оҳангдорлик билан бирга бармоққа хос очкиликка эришди. Жаҳидлар кўп асрлик ўзбек шеърятини куйдан даъватга айлантirdилар.

Таъкидлаш керакки, "Янги ўзбек адабиёти" атамаси ва унинг замиридаги маъно, маърифатчилик адабиёти ҳамда унинг жаҳид адабиётига таъсири сингари масалаларга ёндашувда олимлар ўртасида турлича фикрлар ва бир-бирини инкор этувчи қарашлар бор. Бир гуруҳ адабиётшунослар ўзбек маърифатчилик адабиёти кўп асрлик адабиёт тарихида янги бир босқич бўлиб, бадиий сўз омманинг ҳаётини тасвирлаб, уни маърифатли қилиш ва турмушини яхшилашга сафарбар этилгани, халқни рафлатдан уйғотишга қаратилгани, адабиётнинг тхмсоллар тизими, тил қурилиши, ғоявий-тематик йўналиши туздан ўзгаргани сабабли миллий адабиётнинг янги босқичи бўлди ва ўзбек жаҳид адабиётининг юзага келишига бадиий омил эстетик манба бўлиб хизмат қилди деб ҳисоблайдилар. Хусусан, адабиётшунос олим Бегали Қосимовнинг "Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик" монографияси, олимлар гуруҳи томонидан тайёрланган "Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти" дарслиги, ўрта мактабларнинг 11-синфи учун муаллифлар жамоаси тузган "Адабиёт" дарслигида ана шу қарашлар акс этган. Аммо, айрим

олимлар Комил, Муқимий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар сингари маърифатчи ижодкорларнинг жаҳид адабиётига манба бўлиши мумкинлигини "ҳазм қила" олмайдилар.

Жумладан, жаҳид адабиёти ҳақида қатор тадқиқотлар яратган филология фанлари доктори Наим Каримов ўзбек маърифатчилиқ адабиётининг миллий уйғонишга ҳам, ўзбек жаҳидчилигига ҳам алоқаси йўқ деб ҳисоблайди. Олим бу қарашини "Маърифат" газетасининг 2005йил 13 август сонидаги "Жаҳид адабиёти: пайдо бўлиш вақти ва сабаблари" мақоласида шундай ифода этади: "Бутунги кунда айрим қўлланма ва чиқишларда бир тенденция кўзга ташланиб бормоқда. У ҳам бўлса XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган шоирларнинг ҳаммаси (ижодининг ижтимоий йўналиши ва моҳиятидан қатъи назар), хусусан, Муқимий, Завқий, Фурқат ва бошқалар ё миллий уйғониш даври адабиётининг манбалари ёки шу давр адабиётининг илк босқичи сифатида тақдим этилмоқдаки, фикримизча, бунга мутлақо қўшилиб бўлмайди".

Мақола муаллифи ўзбек маърифатчиларининг миллий уйғониш даври ўзбек адабиётига манба ёки унинг илк босқичи бўлмаслиги сабабини тушунтириб бермайди. Ўзининг: "Мутлақо қўшилиб бўлмайди", деган таъкиди асос ўрнини босади деб ҳисоблайди. У Комил, Муқимий, Фурқат сингари ижодкорларнинг маърифатчилик йўналишидаги асарлари саногини берар экан: "... Комил мансуб бўлган маърифатпарварлик адабиёти билан Бехбудийлар бошлаб берган жаҳид адабиёти мутлақо бошқа-бошқа ҳодисалардир. Агар муаллифлар (2004 йилда "Маънавият" нашриётида чоп этилган "Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти" дарслиги муаллифлари кўзда тутилмоқда — Қ. Й.) "илк босқич"дан ўрин олган шоирлар ижодидан шунга ўхшаш мотивларни топиб, жаҳид адабиётининг миллий манбаларини кўрсатиб берганларида ўринли ва амалий жиҳатдан тўғри бўлур эди. Аммо улар бошқа йўлдан бориб, миллий уйғониш даврига зўраб олиб кирилган шоирлар ҳаёти, улар ижодини ўрганиш тарихи, уларнинг мусиқий, таржимонлик ва бошқа фаолиятлари тўғрисида қайнаб-яйраб ёзадилар. Бироқ юзхотирсизлик айтадиган бўлсак, ҳатто Фурқат тўғрисидаги янги факт ва қарашларга бой, катта билимдонлик билан ёзилган мақола ҳам шу туришида жаҳид адабиёти билан боғлана олмайди", деган хулосага келади. Қизиқ, нега "Фурқат тўғрисидаги ... мақола" жаҳид адабиёти билан "боғланиши" керак? Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳозиргача чоп этилган бирор илмий ишда ўзбек маърифатчилиқ ва жаҳид адабиётлари бир хил ҳодиса дейилган эмас. Айни вақтда, юқорида номлари саналган китобларда жаҳид адабиёти тасодифан пайдо бўлиб қолган эстетик ҳодиса бўлмай, ўз заминимизда туғилгани ва маърифатчилик адабиёти унга маълум даражада миллий асос бўлганлиги қайд этилган. Шунингдек, бирорта тадқиқотда: "XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган шоирларнинг ҳаммаси" жаҳид адабиётига мансуб дейилмаган ва бундай дейиш мумкин ҳам эмас. Адабий жараён ғоят мураккаб ҳодиса бўлгани учун ҳам бир даврда яшаб, ижод қилган санъаткорларнинг ҳаммасини истисносиз бирор-бир йўналишга бириктириш мумкин эмас. Жаҳидчилик авж нуқтага кўтарилган паллада ҳам миллий адабиётимизда жаҳид йўналишида ижод қилмаган адиблар бўлгани сингари, маърифатчилик кенг ёйилган даврда ҳам бу оқимдан узоқда турган ёзувчилар бўлганлиги табиийдир. Ҳатто, шўро тузуми ҳам барча ижодкорни бирдай "совет ёзувчиси" қилолмаган.

Бир қатор тадқиқотларда ўзбек жаҳид адабиёти ўзбек маърифатчилик адабиётининг меросхўри ва мантиқий давоми эканлиги қайд этилган. Чунки ўлқанинг уйғона бошлаган аҳолиси руҳини безовта қилишга бел боғлаган жаҳидчилик тасодифан осмондан тушиб қолмаган, албатта. Уни рафлат кучоғида ётган омmani маърифатдан баҳраманд қилиш ниятида қалам тебратган Аҳмад Дониш, Комил, Муқимий, Завқий, Фурқат, Аваз Ўтар каби маърифатчи ижодкорлардан таъсирланмаган, уларнинг асарларида акс эттирилган илгор ғояларни қўллаб-қувватламаган дейиш ҳақиқатдан кўз юмиш бўлади. Тўғри, ўзбек жаҳидларининг шаклланишига Исмоилбек Ғаспирали ва "Таржимон" кучли таъсир кўрсатган. Лекин у Туркистонда жаҳидчилик ҳаракати ва адабиётини юзага келтирган бирдан-бир омил эмас. "Таржимон" газетасининг ўзи ҳам дунё миқёсида кечаётган миллий уйғониш ҳаракатининг оқибати ўлароқ пайдо бўлмаганми? Ўзбек жаҳидлари амал қилган адабий-эстетик асослар фақат ташқаридан келган ва улар ўзларининг катта замондошларидан мутлақо таъсирланмаган дейиш мантиққа мувофиқ эмас.

Профессор Наим Каримов ўша мақоласида жаҳидларнинг ижтимоий ва адабий хизматларини қайд этар экан ёзади: "19 асрнинг иккинчи ярмида Фурқат ва Муқимийлар туфайли шаклланган маърифатпарварлик адабиёти ўз олдига бундай улкан ижтимоий ва адабий-бадий вазифаларни қўймади. Лекин шунга қарамай, янги ўзбек адабиётини маърифатпарварлик адабиёти билан бошлаш тарафдорлари ҳам борки, улар ўз "ғоя"ларини умумтаълим мактабларининг адабиёт дастурларига киритишга улғурдилар. Бизнингча, бу хато йўл". Наим Каримов бу йўлнинг нимаси хато эканини асосламайди, балки айтиб қўя қолишни етарли деб билади. Чиндан ҳам маърифатчи адиблар ўз олдларига жаҳидлар қўйган вазифаларни қўймаганлар ва бундай вазифаларни қўйишлари ҳам мумкин эмасди. Маълумки, ўтмишдаги шахсларнинг хизмати бизнинг таълимимизга хуш келадиган ва бутуннинг манфаатига мос тушадиган ишларни қилгани билан эмас, балки ўз даврига тўғри келадиган юмушларни бажарганлиги билан баҳоланади. Муҳтарам олимнинг эътибори учун шуни айтиш керакки, янги ўзбек адабиётига хос белгилар "умумтаълим мактаблари дастури"да эмас, балки ўрта мактабларнинг 11-синфи учун Наим Каримовнинг ҳаммуаллифлигида 2004 йилда "Ўқитувчи" нашриётида чоп этилган "Адабиёт" дарслиги-

да таснифланган ва унинг тўрт босқичи кўрсатиб берилган эди. Илмда қарашлар, ўзгаришлар бўлиши табиий ҳол. Шу боис, кечагина ўзи ёқлаган фикрдан қайтаётган олим қарашларидаги ўзгаришлар сабабини изоҳлагани маъқул бўларди.

Даврни даврга, босқични босқичга, ижодкорни ижодкорга қарши қўйиш, бирини улуғлаш учун иккинчисини четроқ суришга уриниш иллатидан қутулиш осон кечмайди, шекилли. Даярли барча жаҳидлар дастлаб маърифатчилар сифатида иш бошлашгани, улар ўз умрлари давомида ҳам кўпроқ маърифатчи, ҳатто маорифчи бўлишгани кўпчиликка яхши маълум. Жаҳидларни уларнинг катта замондошлари бўлмиш маърифатчилардан бутунлай айри қўриш ҳақиқатга зиддир. Азбаройи шаклланиб қолган қарашларни ўзгартирмаслик учунгина тарихий ҳақиқатни тан олмаслик, одамларни чалғитади, холос.

Маърифатчилар томонидан бошлаб берилган миллий уйғонишга даъват жаҳидлар томонидан янги шароитда кучайтирилди, унга янги ва кўламдор мазмун бахш этилди. Маърифатчилар туфайли хушёр тортган аҳли миллат олдига жаҳидлар ижтимоий-сиёсий мақсад қўйдилар. Буни улар келажакда авлодлардан ташақкур эшитиш учун эмас, балки шундай ўйлаганликлари учун қилдилар. Худди жаҳидлар сингари маърифатчилар ҳам ҳеч кимдан шону шавкат, олқишу мукофот кутган эмасдилар. Улар тарихий заруриятнинг натижаси ўлароқ майдонга чиқдилар, зиммаларидаги вазифаларини имконлари даражасида бажардилар. Уларнинг миллат ижтимоий ҳаёти ва адабиёти одидаги хизматларини ҳолис эътироф этиш бизнинг бурчимиздир.

Адабий босқич ҳамиша ҳам жамият тарихидаги босқичларга мос келавермаслиги мумкин. Чунки бадиий адабиётнинг тараққиёт йўли ўзига хос бир тарих. Чунончи, шўро давридаги ўзбек адабиётида ҳам синфий-партиявий хусусият бирданига пайдо бўлиб қолмади. 1917 йилги октябр тўнтаришидан кейинги дастлабки даврларда шўролар сўз ва ижод эркинлигини дарҳол тўсиб қўйишнинг урдасидан чиқолмадилар. Коммунистлар етарлича сиёсий ва ташкилий кучга эга бўлмагани, унинг ғояларини қўлайдиган адиблар қатори ҳали шакланмагани учун бадиий адабиётда нисбатан эркинлик бор эди. Бу даврда, гарчи, шўролар тузуми ҳукмрон бўлса-да, яратилган бадиий асарларнинг аксарияти моҳиятан жаҳид адабиётига тегишли эди. Энг истеъдодли ижодкорларнинг кўпчилиги миллат ва Ватан озодлиги учун курашаётган жаҳид ёзувчилари қаторида эди. Шунинг учун ҳам Фитрат, Ҳамза, Қодирий, Чўлпон сингари ижодкорларнинг аксар асарлари яратилган вақтига кўра, шўролар даврига тўғри келса-да, аслида, жаҳид адабиёти намуналаридир. Чунки, улар эътиқоди ҳамда фаолият йўналишига кўра жаҳид бўлган, ҳаётни жаҳидчасига бадиий идрок ва тасвир этадиган одамлар томонидан яратилган битиклар эди. Шунинг учун ҳам архивларда кўпчилик жаҳидларнинг ўз позицияларидан воз кечиб, шўролар томонига ўтганлиги борасида шахсий иқдорлари бўлишига қарамай, уларнинг бу даврда ёзган асарларини ҳам жаҳид адабиёти намуналари сифатида ўрганиш ҳаётий ва бадиий ҳақиқатга мувофиқ келади.

ШҶРО ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Тарихимизда етмиш тўрт йиллик из қолдирган шўро даври унинг манфаатини ифода этадиган адабиётни ҳам юзага келтирди. Кучли даражада мафкуравий-сиёсий сифатга эга бўлган бу адабиёт янги ўзбек адабиёти аталмиш ҳодисанинг бир кўриниши эди. Гарчи, шўро адабиёти моҳиятан битта адабий-эстетик ҳодиса бўлса-да, уни сифат-хусусиятларига кўра, шартли равишда, уч босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич 1917-1930 йилларни ўз ичига олиб, бу даврда ўлжада шўро тузуми эндигина оёққа тураётгани, у ўзининг ғайриинсоний ва ғайриахлоқий моҳиятини ҳали очиқ намоён этолмагани боис, адабий жараён, маълум даражада, табиий ўзанида кечди. Миллий адабиёт ривожининг бу босқичида жаҳид адабиёти етакчилик қилди. Ҳукумат, сиёсий тузум ва ҳукмрон мафкура қанчалар қаршилик қилмасин, миллий адабиётнинг қиёфаси жаҳид қаламкашлари яратган асарлар томонидан белгиланар эди.

Шўро тузуми турли-туман воситалар билан ўлжада ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлагач, унинг бадиий адабиёт борасидаги сиёсати ҳам тамомла ўзгача қиёфага кирди. 30-50 йилларни шўро даври ўзбек адабиётининг иккинчи босқичи дейиш мумкин. Бу даврда адабиёт мафкуранинг бир кўриниши сифатида тўлиғича тузум ва ҳукмрон сиёсат хизматига йўналтирилди. Бадиий ижод синфий курашнинг бир кўриниши тарзида талқин этиладиган бўлди. Тузумга керагидай хизмат қилмаган ижодкорлар жисмонан йўқ қилинди. Лекин асл истеъдоднинг қудрати шундаки, у ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтиб, замон кишиси руҳияти қирраларини жилолантира олади. Шунинг учун ҳам талантли адиблар ёзган битиклари учун ўз жонлари билан товон тўлаганликларига қарамай, шўро даврида ҳам бир қатор бадиияти юксак асарлар пайдо бўлди.

Шўро даври ўзбек адабиётининг учинчи босқичи бизнинг назаримизда, XX асрнинг 60-80 йилларини ўз ичига олади. Сталин вафот этгач, совет кишиларининг бўйнига солинган сиртмоқ бир қадар бўшаши. Бемалолроқ нафас олиш, фикрни эркинроқ билдириш имкони пайдо бўлди. Шўро тузуми ўзини зўрлаб бўлса-да, "инсонийроқ қиёфа" касб этишга уринди. Шунинг учун ҳам бу босқичда ўзбек адабиётида фикр айтиш, айтилаётган фикрни турлича бадиий шаклларда ифодалаш борасида бир мунча эркинликка эга бўлди. Шу боис, бу даврда сиёсатга зид келадиган фикрни ишора билан, рамз

орқали ифодалаш, "Эзоп тили" да ёзиш анча ривожланди. Лекин бадий адабиёт давлат-ники бўлиб, ижод эркинлиги орзулигича қолаверди.

"Тепла"га ёқадиган тарзда ёзишдан зада бўлган адиблар ҳисоботу ишлаб чиқариш йиғилишларининг қофияга солинган қарорларига ўхшаб бораётган бадий сўзга чина-камига жон ато этишга, уни инсон кўнгли манзараларини тасвирлаш сари йўналтиришга интидилар. Шу сабабким, бу даврда ҳам жаҳон адабий хазинасига улۇш бўлиб қўшила-диган бир қатор асарлар яратилди. Шўро даври ўзбек адабиётининг учинчи босқичи охирироғида жасур ва истеъдодли ижодкорлар миллат руҳиятида ўзликни англаш, эга-манлик туйғуларини уйғотиш орқали мустақилликни маънавий жиҳатдан тайёрлади ва истиқлол адабиётининг юзага келишига замин бўлди.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

XX асрнинг 90 йиллари бошидан эътиборан, ўзбек халқи ўз тарихининг тамомила янги босқичига кирди. Ва миллат ҳаётининг эстетик ифодаси ўлароқ, истиқлол адабиёти деб аталмиш бадий ҳодиса юзага келди. Истиқлол даври ўзбек адабиёти кўп асрлик миллий адабиётнинг мантқиқий давоми эди. Бу адабиёт миллий адабиёт тараққиётидаги шунчаки бир босқич бўлмай, қатор белгиларга эга бўлган ўзига хос бадий-эстетик феномендир.

Истиқлол даври ўзбек адабиёти тубдан ўзгарган миллий онгнинг, тамомила янгиланётган эстетик тафаккурнинг маҳсули ўлароқ пайдо бўлди. Миллат аҳли ўз маънавияти тарихида катта воқеа бўлмиш "Қуръони карим" маъноларининг таржимаси билан танишгани туфайли унинг тафаккурида соғломлашиш юз берди. Негаки, бу муқаддас китобнинг маъноларининг ўзбекчалаштирилиши миллатнинг эътиқоди, дунёқараши ва маънавиятида ўзига хос инқилоб ясади. Дунёқараши тозарган миллатнинг адабиёти ҳам янгиланиши табиий эди. Шу боис, ҳукмрон мафкура тазйиқидан қутулган, дунёни ҳар хил англаш, изоҳлаш ҳамда тасвирлаш самараси сифатида миллат ижодий даҳосининг маҳсули бўлиб, истиқлол адабиёти дунёга келди. Бу адабиёт ижтимоий тараққиёт йўсинларини, муайян шахс руҳияти манзараларини синфий кураш ва партиявий ёндашувсиз тасвирлаш мумкинлигининг натижаси ўлароқ пайдо бўлди.

Мустақиллик даври ўзбек адабиёти олам ҳодисалари ва одам руҳияти қирраларига хилма-хил қараш, оламнинг мавжудлик йўсини ва ундаги тартиботларни турлича изоҳлаш имконияти маҳсули бўлган адабиётдир. Бу адабиёт сиёсатта бўйсундирилмагани учун ҳам ижодкорнинг кўнгли ишига айланди. Мустақиллик даврида бадий ижод билан ўзинию Аллоҳни танишга уринган, кўнглини бўшатишга эҳтиёжманд одамлар шуғулланмоқда. Бугунги ўзбек адабиёти ўз кўнглига қарши бормайдиган, унинг ройишларига зуғум ўтказмайдиган кишилар томонидан яратилаётир. Истиқлол даври адабиётида одамга ишчи кучи, ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолчи сифатида синфий-партиявий ёндашиш тамомила барҳам топди.

Миллий адабиёт миллат аҳлининг кўнглини, руҳиятини тасвирлашга эътибор қаратмоқда. Натижада, инсон асосий бадий қадриятга айланди. Мустақиллик даври ўзбек адабиёти чинакамига хилма-хил адабиёт бўлди. Унда синаб кўриш, очилмаган йўллардан юриш, хато қилиш имконияти бор. Бу адабиётга қандай ёзиш кераклиги тўғрисида кўрсатма берилмайди. Бу ҳол бировга ўхшамайдиган, ўзгаларни такрорламайдиган ўзига хос истеъодларнинг юзага келишига имкон яратади. Хилма-хил йўналишдаги асарларнинг вужудга келиши бадий диди ҳар хил бўлган ўқувчиларни пайдо қилади.

Хуллас, янги ўзбек адабиёти миллатнинг тафаккури янгилана бошлаган даврда юзага келган ва муайян тараққиёт босқичларини босиб ўтган ўзига хос бадий-эстетик ҳодисадир. Бу адабиётнинг пайдо бўлиши ва тараққиёт йўлини изоҳлашда халқимиз тарихидаги улкан ижтимоий воқеалардан ташқари, миллат тафаккуридаги ўзгаришлар кардиограммаси ҳам ҳисобга олинса, у ҳақда ҳаққоний тўхтамга келиш мумкин бўлади.

Қозоқбой Йўлдошев,
профессор

Мукаммаллик йўлида

1925 йилда “Ўтган кунлар” романининг биринчи бўлими алоҳида китоб шаклида чоп этилгач, Абдулла Қодирий нашрдан қониқмаган ва илова этилган узрномада: “Имлоси уч-тўртта имлочиларимиз томонидан тузатилиб, ажойиб бир қуроқ ҳолига келди, мусахҳихларимизнинг мусоҳалалари орқасида техника жиҳати кўз кўриб қулоқ эшитмаган бир йўсинда чиқди”, деб ёзган эди. Муаллиф буларнинг сабабини “босилиши чоғида ўзининг ҳозир бўла олмаганлиғи” билан изоҳлаб, иккинчи бўлимнинг “бундай ҳатолардан соф бўла олишига ваъда бера олмаслиғини” афсус билан таъкидлайди. Ёзувчининг узрномасини ўқиганда, табиий савол туғилади, хўш, нега у иккинчи бўлим нашрига ҳам умидсиз қарайди, умуман, биринчи бўлимнинг ушбу нашри муаллифни нимаси билан қониқтирмади?

Аввало, Абдулла Қодирийнинг бу қадар умидсиз бўлишига объектив сабаб мавжудлигини таъкидлаш зарур. “Ўтган кунлар”нинг дастлабки учта нашри (“Инқилоб” журнали, 1925 йил ва 1926 йил нашрлари) араб ёзувида амалга оширилган. Ушбу нашрлар ёзув ислоҳоти амалга ошириладиган пайтга тўғри келиб, ислоҳот араб тили фонетик хусусиятларига мосланган ёзувни ўзбек тили хусусиятларига мослаштириш мақсадини кўзлар эди. Ислоҳот жараёни кечаётган бир пайтда, нашриёт ва босмахона ходимларининг аксарияти ҳали бу ислоҳ моҳиятини, янги имло қоидаларини тўла ўзлаштириб улгурмаганлари табиий, бу эса, давр нашрлари имлосида бусиз ҳам мавжуд бўлган турличаликни янада кучайтирди. Яна бир жиҳати, зиёлиларнинг ёзув ислоҳотига муносабати, уни амалга ошириш ёки оширмаслик, қай тарзда рўёбга чиқариш лозимлиги борасидаги қарашлари ҳам фарқланар эди. Жумладан, 1921 йилда бўлган Тил ва имло қурултойида айрим илғор фикрли тилшунослар араб тилигагина хос бўлган ҳарфларни ўзбек алифбосидан чиқариш ҳақида фикр билдирганлар. Аммо бунга ҳали жамиятнинг барча зиёли қатлами тайёр эмас эди. Шу сабабли ҳам зиёлилар ўртасида фикрий ажралишлар юзага келади. Абдурауф Фитрат ва унга маслакдош олимлар янги имлочилар тоифасига киришса, Ашурали Зоҳирий, Мунаввар қори каби зиёлилар ўрта имлочилар сирасига мансуб эдилар. Шунга қарамай, қурултойда имло хусусида жуда муҳим қарорлар қабул қилинади: алифбога олтига унли қабул қилиш ва ундан фақат араб тилига хос товушларни билдирувчи ҳарфларни чиқариш, ўзбек тилига хос қалинлик ва ингичкаликни эътиборга олиш, ўзлашма сўзларни ўзбек тили қонуниятларига мослаштириш ҳақидаги қарорлар шулар жумласидандир. “Ўтган кунлар”нинг илк нашрларида мазкур жараён ўзининг тўла аксини топган.

“Инқилоб” журнали саҳифаларини кузатар эканмиз, романининг бобларига ном қўйилмасдан, фақатгина рақамлаб кетилганини кўрамиз. Худди шу ҳолат 1925 йил нашрининг дастлабки етти бобида ҳам кўзга ташланади. 7 бобдан бошлаб эса, боблар рақамланиши билан бирга, номланиб ҳам кетилади. Бобларнинг номланиши 1926 ҳамда 1933 йил нашрларидан деярли фарқ қилмайдигандек. Бироқ, 1925 йил нашрида “Икки ёқда” деб номланган 9 боб 1926 йил нашрида “Қаршилаш”, “Қутилмаган иш” номли 11 боб “Қутилмаган бахт”, “Нажот истаб” номли 14 боб “Нажот истаб Тошкентга” тарзида ўзгартирилган. Ўзгаришлар табиғатига эътибор берилса, улар бобларнинг мазмун-моҳияти ва муаллиф ниятига мос тушганини сезиб олиш қийин эмас. Яъни, бу ўзгаришлар бадий жиҳатдан муваффақиятли саналади. Дейлик, Отабек Ҳасаналининг совчилигидан бехабар, шунга кўра, “Икки ёқда”га нисбатан (бу ном уста Алимнинг совчисини қутаётган пайтдаги ҳолатига кўпроқ мос) “Қаршилаш” деб номлангани маъқулроқ. Ёки Кумуш учун куёвнинг Отабек бўлиб чиқиши “Қутилмаган бахт” бўлгани ҳолат ва ҳақиқатга мосроқ экани ҳам, шубҳасиз. Шунга биноан, бу ўзгаришлар асло нашриёт ходимлари томонидан эмас, балки адибнинг ўзи томонидан киритилгани ҳақиқатга яқинроқ. Бундан кўринадики, Абдулла Қодирий романи “Инқилоб” журналида эълон қилинганидан сўнг, унга танқидий назар билан қарай бошлаган ҳамда маълум ўзгаришлар киритишни маъқул кўрган.

Романининг “Инқилоб” журналидаги нашри билан, китоб бўлиб чиқиши орасида беш йиллик масофа бор — бу вақт мобайнида адибнинг маҳорати ўсгани,

шубҳасиз. Муҳими, энди ёзувчи ўз асаридан тамом узилган, энди унга четдан назар солишга, демак, ундаги “удур-будурларни” кўриш ва бартараф этишга ҳар жиҳатдан тайёр эди. Бироқ, адабнинг бунга ҳали қўли етмаган, узрномада “босилиши чоғида ҳозир бўлолмагани” дан ўкинган Абдулла Қодирий бу пайтда Москвада — Олий адабиёт курсида таҳсил олаётган эди. Яъни, асар китоб ҳолида босилиши олдидан Абдулла Қодирий уни қайта назардан ўтказиш имконига эга бўлмаган — “беш йиллаб босила олмай” нашриётда ётган қўлёзма, ниҳоят, 1925 йилда дунё юзини кўрган. Бироқ, унга энди ўзга нуқтадан — беш йиллик ҳаётий ва ижодий тажриба юксаклигидан қараган муаллиф қониқмаган. Бундай дейишимизга асос шуки, биринчидан, “Инқилоб” журналидаги нашр билан 1925 йилда чоп этилган биринчи китоб (биринчи бўлим) матнлари, жузъий фарқларни ҳисобга олмасак, бир-бирига асосан мос келади; иккинчидан, 1926 йил нашрида муаллиф матнга жиддий таҳрирлар киритган. Бунга амин бўлиш учун ҳар икки нашрдаги “Хон қизига лойиқ йигит” бобини қиёслаб кўриш kifоя.

Бобнинг 1925 йил нашридаги илк жумласини ўқиймиз: “Отабек, мундаги икки ёт кишини танимағанидан бир-икки қайталаб кўз остидан ўтқузар экан Зиё шоҳичи танитиб деди...” 1926 йил нашрида жумла қўйидагича таҳрир қилинган: “Отабек ўзи билан кўришган мундаги иккита ёт кишини танимағанидан бир-икки қайта уларни кўз остидан кечирди. Буни пайқаган Зиё шоҳичи уларни Отабекка танитди...” Аввало, таҳрир қилинган жумла эпик ҳикоялашга мослиги, ҳолатни тасвирда жонлантириши жиҳатидан ютуқли. Иккинчи жиҳати, гарчи таҳрирда битта ўрнига иккита жумла ҳосил бўлса-да, улар мазмунан битта бутунликка бириқади: биринчи жумла Отабекнинг ҳолатини ўқувчи тасавурида жонлантирса, иккинчиси шу ҳолатни Зиё шоҳичи нигоҳи орқали ҳам кўриш имконини беради. Яъни, Зиё шоҳичининг сезгирлигини (“буни пайқаган”) таъкидлаш орқали Отабекнинг айни чоғдаги ҳолати ёрқин кўрсатилади. Яна, “бир икки қайталаб кўз остидан ўтказмоқ” да, агар Зиё шоҳичининг сезгирлигига урғу берилмагани назарда тутилса, биров ошкоралик борки, бу нарса Отабекдек андишали йигитга хос эмас, “бир икки қайта уларни кўз остидан кечирди” да эса, агар Зиё шоҳичининг сезгирлигига урғу берилгани эътиборга олинса, биров пардали, сездирмасдан амалга оширилган ҳаракат англашилади.

“Утган кунлар”нинг кўп ўринларида, хусусан, биз таҳлилга олган “Хон қизига лойиқ йигит” бобида объектив тасвир йўсини етакчилик қилади. Бунда ҳикоя қилиш эмас, тасвирлаш (тасвир орқали ҳикоя қилиш) йўлидан борилади. Бу эса, табиий, тасвирда юксак даражадаги аниқликни тақозо қилади, токи ўқувчи тасвирланган ҳаётий ҳолатни тасавурида жонли гавдалантира олсин, қаҳрамонларнинг ҳатти-ҳаракатларию юз-кўз ифодаларини “кўриб”, гап-сўзларини “эшитсин”. Бизнингча, Абдулла Қодирий таҳрирга қўл ураркан, айни шу мақсадларни кўзлаган, ҳар ҳолда, натижа шундай дейишимизга асос беради. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун 1925 йил нашридан каттароқ парчани олайлик-да, унинг қандайдй таҳрир қилинганини кўздан кечирайлик:

— Мани эслай оласизми, <Ота> бек?

Отабек диққат ва илтифот {эътибор} билан қутидорни кузатди-да {иб} жавоб берди:

— Йўқ амак(!)

— Ёшингиз нечага борди? {Неча ёшга бордингиз? }

— 24 {Йигирма тўрт ёшга... }

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди (—) да <деди>:

— Воқеъан сиз мани эслай олмас<га ҳақли>сиз. {! — деди. —} <Чунки> ман Тошкандда қутидорлиқ қилган вақтимда сиз уч-тўрт { беш-олти} ёшлиқ бола эдингиз. {...}

Гўё, ки ман Тошкандда кечагина турган каби {дек ва} кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлган каби{дек}ман. {...} Аммо ҳақиқатда орадан (ўн беш —) йигирма йил <лаб вақт> ўтиб сиз ҳам қатта йигит бўлгансиз, {;} умр отилган ўқ эмиш!..

— Сиз, бизнинг ҳовлида бўлганмисиз?

— Кўб марталаб меҳмон бўлдим. (— деди қутидор. —) Ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаётда эдилар. {}

Бу иккисининг сўзларига қулоқ бериб {солиб четда} ўлтурган Ҳасанали Отабекка деди { ҳам гапга аралашди}:

— Амакингиз <қутидор> бизнинг ҳовлига келиб юратурган вақтларида сиз ёш бола эдингиз (,) бек. {! — деди —} Амакингиз сизни саройларга ҳам олиб тушар эди{лар}.¹

↑

Шартли белгилар <> — туширилган, {} — алмаштирилган, () — қўшилган.

Биринчи жумла асарнинг 1926 йилги нашрида “Мени эслай оласизми, бек?” тарзида ўзгартирилган. Бизнингча, “Отабек” ўрнида бироз расмийроқ “бек” му-рожаат ҳолатга мосроқ — кутидордек серандиша киши, қаршисида йигирма йил-лар илгари ўзи қўлида кўтариб юрган йигит турса ҳам, у билан энди қайта танишаётир, бас, унинг расмийроқ муносабатда бўлиши табиийроқ. Адиб иккин-чи жумладаги “илтифот” сўзини “эътибор”га алмаштирганида ҳам ҳолатга мос-ликни назарда тутди. Ҳолат шундайки, Отабекнинг кутидорга муносабати ўзга-чароқ (бунинг туб сабаби унинг ўзига ва зийрак ўқувчига аён), лекин унинг ўзи буни имкон қадар сездирмасликка уринаётир. Шундай экан, “илтифот” билан қарашлик бу ўринда ҳолатга мос эмас. Бу Отабек учун ўзини “фош этиш” бўлур эди. Феъл шаклидаги ўзгаришга келсак, “кузатди-да” шаклида ҳаракатнинг на-вбатма-навбат (яъни, аввал маълум мuddат кузатиб туриш ва кейин жавоб бе-риш) амалга ошгани англашилса, “кузатиб”да бир пайтдалик маъноси мавжуд. Табиийки, ёши улуғ одамнинг саволига жавоб бермай кутдириб қўйиш суҳбат одобига тўғри келмаганидек, Отабек табиатига ҳам мувофиқ эмас, демак, таҳ-рирнинг сабаби шу билан изоҳланиши мумкин. Кейинги ўзгариш ёш масаласида-ги савол-жавобда кўрилади. Романнинг 1926 йил нашрида кутидорнинг саволи “Неча ёшга бордингиз?” тарзида берилган. Аввалги нашрда Отабекнинг жавоби бироз тўмтоқроқ (балки, кўполроқ) туюлса ҳам, у саволнинг қўйилишига мос эди. Бундан қониқмаган адиб саволни ўзгача тартибда қўяди ва шунга мос жавоб олинади: “Йигирма тўрт ёшга...” Яъни, бу йўсин таҳрир Отабекнинг жавобини силлиқлаш, унинг характер мантиқига мувофиқлигини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Худди шундай ҳол кутидорнинг “эслай олмасга ҳақлисиз” деганини “эслай олмасиз” дея ўзгартирилганида ҳам кузатилади. Зеро, аввалги ҳолида “ҳақлисиз” дейилиши билан кутидор томонидан суҳбатдошига марҳамат қилинаётгандек, ҳақ берилаётгандек, кечириб қўйилаётгандек туюлса, кейинги-сида эслай олмасликнинг табиийлиги таъкидланади — ёши улуғ, кўпни кўрган одам сифатида кутидор ёш суҳбатдошини ҳижолатдан чиқаришга интиланган кўри-лади. Яъни, бу билан адиб кутидор сийратига муҳим бир чизги тортишга эришади. Бундан ташқари, кутидорнинг гапида йиллар ҳам таҳрир қилинган: “уч-тўрт ёшлиқ” ўрнига “беш-олти ёшлиқ”, “йигирма йиллаб вақт” ўрнига “ўн беш-йи-гирма йил” тарзида ўзгартириш киритилган. Бу билан адиб қаҳрамон нутқининг мантиқан тўғри ва ишонарли бўлишига эришади — вақтнинг тахминий доирага олингани ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмайди. Гапдаги “каби” кўмакчи сўзининг “дек” қўшимчасига алмаштирилгани эса, қаҳрамон нутқини китобийлик қусури-дан фориғ этади, уни жонли сўзлашувга мувофиқ этади. Шуниси диққатга мо-лики, ёзувчи таҳрирда майда тафсилотларни ҳам назардан қочирмасликка инти-лади. Масалан, Ҳасанали ҳақидаги гапда “қулоқ бериб” ўрнига “қулоқ солиб четда ўлтурган”, “Ҳасанали Отабекка деди” ўрнига “Ҳасанали ҳам гапга аралаш-ди” тарзида ўзгартириш бўлгани суҳбат жараёнининг ҳаёт ҳақиқатига мос тасвир-ланишини таъминлаган. Негаки, ўқувчи аввалги бобда Ҳасаналининг “қул” эка-нини билиб олган, бас, Фарғонанинг катта бойлари даврасида унинг тенг олдунки аъзо бўлиб ўтиришига ишоналмайди. Киритилган ўзгариш шу ҳолнинг ҳужини олади, Ҳасаналининг даврадаги ўрнини таъкидлаб ўтади. Келтирилган парчага диққат қилинса, унинг, айтилганлардан ташқари, тиниш белгиларининг ишла-тилиши, матннинг техник шакллантирилиши (масалан: муаллиф ва қаҳрамон нутқи) жиҳатларидан ҳам сезиларли таҳрирга учраганини яққол кўриш мумкин.

Юқорида Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар”ни таҳрир қиларкан, унга беш йиллик тажриба юксаклигидан, муҳими, четдан қараганини бежиз таъкидлама-дик. Ҳа, илгари — Кумушнинг ўлимига қуйиб йиғлаган пайтлари — адиб чин маънода асар ичида яшаган, орадан маълум вақт ўтгачгина унга четдан қарамоқда. Асарнинг ичида яшамоқ ва унга четдан қарай олмоқни бириштирган нигоҳ — том маънодаги профессионал нигоҳ. Бу нигоҳ эгаси асарнинг маълум эпизодида яшагани ҳолда, ўша эпизодни бутун ичида кўришга қобил бўлади. Абдулла Қоди-рий амалга оширган айрим таҳрирлар кўздан кечирилса, бунга яна бир карра амин бўлиш мумкин.

Маълумки, Абдулла Қодирий романда “сир тутиш” усулидан фойдаланган — бошдаёқ Отабекнинг ошиқлиги айтилса-да, унинг кимга ошиқлиги ошкор қилин-майди. Албатта, бу усул ўқувчи муҳими ошириши, уни фаол ва синчков ўқишга ундаши жиҳатидан жуда муҳим. Романнинг 1925 йилги нашрида, таҳлил-га олинган бобнинг бошларида: “На учундир, Отабек билан кутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учрашмакда эдилар”, деган жумла борки, ундаги “на учун-дир” ўша “сир”га очик ишорадек бўлиб қолади. Бу эса, табиий, қўлланган усул-

нинг бадий-эстетик қимматини туширади. Зеро, мазкур усул қўлланганида ўқувчи гоҳ “сир”нинг тагига етгандай, гоҳ уни еча олмагандай тасаввурда бўлиб туриши муҳим. Шуни назарда тутган ҳолда, бутун талабидан келиб чиқиб, адиб 1926 йилги нашрида жумлани: “Таништиришдан сўнг, Отабек билан қутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошладилар”, тарзида таҳрир қилади. Таҳрир қилинган жумлада ҳеч бир ишора йўқ, муаллиф мавжуд фактни (“кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошла”ганини) қайд этиш билан кифояланади. Шу ҳисобга қўлланган усулнинг эстетик қиммати сақлаб қолинади. Зеро, ўқувчи фактни мушоҳада этаркан, энди буни бир томони қутидорнинг Отабек билан суҳбатга мойиллиги сабабли деб билади. Яна “сир”нинг тагига етган-етмаган ҳолича қолади.

Шунга ўхшаш жиҳатга сал кейинроқ ҳам дуч келамиз. Отабек суҳбатдошларига Азизбек билан отаси муносабатини англатиш учун “шу яқин оралардагина бўлиб ўтган иш”ни ҳикоя қилиб беради-да, ўз сўзини: “Мана кўрдингизми, отамнинг мушовирлик қадрини”, деган хитоб билан яқунлайди. Асарнинг 1926 йилги нашрида бу хитоб: “Мана кўрдингизми, отамнинг қадр қийматини”, тарзида таҳрир қилинган. Нега? Негаки, Абдулла Қодирий инсонпарвар санъаткор эди. Ўз замонида уни ўйлатган, тинчлик бермай қийнаган муаммолардан бири — шахс эрки, кадр-қиммати масаласи эди. Шу боис ҳам инсонпарвар санъаткор сифатида Абдулла Қодирий эрк масаласини анчайин кенгроқ, кўламлироқ қўйди. Ўз даврида урф бўлган миллат эрки масаласини адиб ҳар вақт шахс эрки масаласи билан боғлаб талқин қилди. Юқоридагича таҳрир ҳам бутун талаби — муаллифнинг ғоявий нияти, асарнинг концептуал бутунлиги билан боғлиқдир. Зеро, таҳрир натижасида, маъно урғуси ҳукмдор қаршисида, амалдор қадр-қиммати масаласидан, умуман, инсон қадр-қиммати масаласига кўчирилди, асар тўқимасидан қизил ип бўлиб ўтган ғоявий лейтмотив яна бир карра таъкидланди.

Бошқа бир таҳрир концептуал бутунлик билан бирга, характер бутунлигини таъминлашга хизмат қилади. Отабек Шамай хотиротини сўзлаб бергач, “ўриснинг идора усули” билан Туркистон идора усулини қиёсларкан: “Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кета берганида, кофир қўлига маҳкум бўлувимизни ўйлаб (худо у кунни кўрсатмасун) бутун авқотимни қайғи билан ўтқузмоққа мажбур бўлдим”, дея эътироф этади. Асарнинг 1926 йил нашрида бу жумла қисқартирилиб: “Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кета берса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди”, тарзида берилади. Албатта, бугунги кунда бу қисқартиришни сиёсий сабаб билан изоҳлаш, адиб шунга мажбур бўлган, дейиш осонроқ кечади. Иккинчи томони, бу эҳтимолни мутлақо инкор қилиш фикридан ҳам йироқмиз. Бироқ, шунда ҳам, бизнингча, қисқартириш том маънодаги бадиият нуқтаи назаридан амалга оширилган. Ҳар тугул, таҳрирнинг бадий самараси шундай ўйлашимизга асос беради. Гап шундаки, биринчидан, бу гап Отабек бунгача айтган гаплар руҳига тўла мувофиқ эмас. Зеро, Отабек руслардаги идора усули ҳақида ҳавас билан гапириб, улардан ўрнак олиш, ўз элини улар қаторида кўриш орзусини қиларкан, мабодо кўнгил тубида бўлганида ҳам, ҳеч йўқ бунгача айтганларининг someъларга таъсирини йўқотмаслик учун бу гапни айтмаслиги жоиз. Иккинчидан, гапдаги ошкор публицистик руҳ, хусусан, қавс ичида берилган “худо у кунни кўрсатмасун” хитоби унинг Отабекка эмас, кўпроқ роман устида ишлаётган адибга тегишли эканлигини англатиб туради. Учинчидан, худди шу фикр кейинроқ Юсуфбек ҳожи тилидан ҳам айтилади. Лекин айтишда ҳам айтиш бор. Ёзувчи бу гапни айтишга Юсуфбек ҳожини обдон тайёрлаб боради, шундайки, ўқувчи Юсуфбек ҳожи айна шу гапларни айтмаслиги мумкин эмаслигига ишонади, ҳожининг буни айтишга маънавий ҳаққи борлигини ҳис этади. Мабодо таҳрир қилинмай, бу фикрлар Отабек тилидан декларатив баён этилган бўйича қолганида, Юсуфбек ҳожи нутқининг таъсир кучига путур етган бўлур эди. Демак, санъаткор нигоҳи билан қараган Абдулла Қодирий айна шу нарсани чуқур ҳис қилган учун ҳам жумлани қисқартирган.

Абдулла Қодирий романнинг 1925 йилги нашрида таҳрир қилган қатор ўринлар кузатилса, уларнинг услубий равонликка эришиш, ортиқча такрорлар, кераксиз тафсилотлар ва гализликларни бартараф этиш мақсадида амалга ошганини кўриш мумкин. Бу эса, асарнинг 1925 йилги нашри “Инқилоб” журнаliga асосан мос келиши эсга олинса, ўтган йиллар мобайнида адибнинг қалами қайралгани, маҳорати юксалганини яққол намойиш этади. Матнда бу хилдаги таҳрирларнинг ғоят кўплигини қайд этган ҳолда, биз айрим парчаларни қиёслаш билан кифояланамиз.

Асарнинг 1925 йилги нашрида Отабекнинг зиёфат чоғидаги ҳолатини тасвирловчи мана бундай жумла бор: “Зиё шоҳичи билан ўгли Раҳматнинг сония сайин

меҳмонларни дастурхондаги варақи сомсаларга, анор ва нокларга қистоклари бошқаларнинг иштихонларини очмоққа сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар этмас, ул қандайдир бир хаёл ичида ўлтурмакда эди”. Бадий мулоқот нуқтаи назаридан қаралса, адибнинг мақсади Отабекнинг зиёфатда ҳам-суҳбатларидан ажралиброқ, “хилват дар анжуман” қабилида ўтирганини кўрса-тиш ва шу орқали унинг руҳиятида кечаётган қандайдир ҳолатга ишора қилиши-дир. Яъни, ёзувчи ўқувчининг қизиқишини кучайтириш, унинг хаёлида илгарироқ пайдо қилинган “Нега?”га яна бир урғу беришга ҳаракат қилади. Жумлада бу мақсадларга эришиш учун зарур бўлмаган тафсилотлар мавжудлигини, нутқнинг ҳар вақт «тежаш» (экономия принципи)га интилишини эътиборга олсак, муаллиф жумлани қуйидагича таҳрир қилгани асосли кўринади: «Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштихоларини очишқа сабаб бўлса ҳам аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар қилмас, хаёлланиб ўлтурар эди”. Эътибор қилинса, таҳрирда бошқа ўзгаришлар ҳам киритилгани, улар жумланинг услубий равон, мазмуний жиҳатдан аниқ бўлишига хизмат қилгани кўринади. Жумладан, мезбоннинг “сония сайин” дастурхонга қисташи иштаҳани очиш ўрнига бўғиши мумкинки, унинг “ҳар замон” деб ўзгартирилгани мақсадга мувофиқ. Ёки “ул қандайдир бир хаёл ичида ўлтурмакда эди”, дейилганда яна мақсадга очик ишора (“қандайдир”) бор, боз устига, Отабек ўзининг ҳолатини имкон қадар сездирмаслик пайида, шунинг учун “хаёлланиб ўлтурар эди”, дейилгани маъқул. Зеро, биринчи ҳолда хаёлга кўпроқ берилиб кетганлик маъноси мавжудки, бу қаҳрамон ҳолатини аниқ тасвирлашга монелик қилади.

Яхши маълумки, диалогларнинг жонли ва тўлақонли бўлиши замонавий на-срда бадийликни таъминловчи муҳим омиллардандир. “Ўтган кунлар”нинг аввалги нашрлари кузатилса, уларда диалогларни беришда ўтган аср бошларида яратилган насрий асарларга хос жиҳатларни кўриш мумкин. Жумладан, кўпинча диалогларни шакллантиришда драматик асарларга хос унсурлардан (ремаркалар, нутқ эгаси номи алоҳида сатрга чиқариш ва бошқалар) фойдаланилгани кузатилади. Ҳолбуки, насрда диалог имкониятлари жуда кенг, у драмадаги каби ор-тиқча тафсилотларга, шарҳларга мухтож эмас — диалогни англаш контексти бениҳоя кенг. Албатта, ўтган йиллар давомида кўп ўқиб — ўрганган адиб буни жуда яхши билган, шундай экан, диалогларни аввалги ҳолича қолдириши мум-кин эмас эди. Мисол тариқасида аввалги нашрда келтирилган қуйидаги диалогга назар ташлайлик:

— Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимми?

— Ҳали ҳам ҳокимимиз ўша Азизбекдир.

Бу ўрунда сўзга Хомид аралашди:

— Сотқи бек кетсун, Азиз бачча денг.

Яқингинада Мусулмончўлоқнинг базми Азиз бачча билан қизар эди! — деди-да...

Кейинги нашрда ушбу диалог қуйидагича таҳрир қилинган:

— Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимдир?

— Шундоғ.

— Сотқи бек кетсун, Азиз бачча денг! — деди Хомид ва Акрам ҳожига қараб қулди. — Яқингинада Мусулмончўлоқнинг базми шу Азиз бачча билан қизир эди! — деди...

Аввало, бу ўрунда репликаларнинг жонли, берилаётган савол ва жавоблар-нинг мантиқли бўлишига эътибор қаратилган. Жумладан, Акрам ҳожи саволни билмаганини билиб олиш мақсадида бераётгани йўқ, унинг учун бу суҳбатни бошқа мавзуга буриш воситаси, холос. Шу сабабли ҳам саволга “ҳокимми?” шак-лидан кўра “ҳокимдир?” шакли кўпроқ мос келади. Негаки, саволнинг бу тарз қўйилишида ички тасдиқ маъноси ҳам бор. Иккинчидан, диалогда “тежаш” прин-ципи, айниқса, изчил қўлланиши эътиборга олинса, Отабекнинг: “Ҳали ҳам ҳокимимиз ўша Азизбекдир” тарзида муфассал жавоб бериши ҳам нотабиий кўри-нади. Учинчидан, “бу ўрунда сўзга Хомид аралашди” тарзидаги муаллиф шарҳи диалогнинг жонли чиқишига, суҳбат динамикасига путур етказмоқда. Чунки, Хомиднинг луқмаси Акрам ҳожига қаратилган экан, унинг Отабекка гал бериб-бермай айтилгани равшан. Шуларга кўра, кейинги нашрдаги таҳрирлар диалогни суҳбат жараёнига мос шакллантирилишини таъмин этган, дея оламиз.

Диалогнинг қай тарзда қурилгани шаклга таалуқли масала бўлса-да, у маз-мунни ифода этишда, хусусан, суҳбат руҳини, суҳбатдошлар руҳий ҳолатини ифодалашда муҳим аҳамиятга моликдир. Шуни чуқур ҳис этган ҳолда, Абдулла

Қодирий романнинг 1925 йилги нашрида диалогларнинг деярли барчасига муайян ўзгаришлар киритган.

Диалоглардаги таҳрирларни учта гуруҳга ажратиш мумкин. Уларнинг биринчиси давр ёзуви билан боғлиқдир. Гап шундаки, 20-йилларда ҳали диалогларни беришнинг умумий ва қатъий қоидалари ишлаб чиқилмаган, ўзбек тилидаги нашрларда бу масалада ҳам турличалик кузатилади эди. Масалан, асарнинг 1925 йилги нашрида Отабекнинг луқмаси қуйидагича берилган:

“— Ота қадрдонлари билан танишдиришингиз учун раҳмат амак деди, ва қутидор билан Акрам ҳожига тавозуланиб, отам сизнинг каби яқин дўстларига ғойибона салом айтишни менга амонат топширган эдилар!”

Кўриб турганимиздек, қахрамон ва муаллиф нутқларининг бир-биридан ажратилмагани, тиниш белгиларининг маълум тартибда ишлатилмагани диалогни жонлиқдан маҳрум этади — замонавий насрга хос “саҳнавийлик” сифатига путур етказди. Кейинги нашрда ушбу реплика қуйидагича таҳрир қилинган:

“— Ота қадрдонлари билан таништирганингиз учун раҳмат, амак! — деди ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуланди. — Отам сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга амонат топширган эдилар!”

Албатта, таҳрир давомида услубий ғализликлар силлиқланиб, ортиқчаликлар бартараф этилган. Лекин диалог шаклининг тартибга солингани муҳимлиги жиҳатидан булардан асло кам эмас. Чунки кейинги шакл суҳбатни жараён сифатида қабул қилиш, ўқувчига бу жараённи “кўриш” ва “эшитиш” имконини беради.

Иккинчи хил таҳрирлар муаллиф гапининг ўрнини ўзгартириш, йўқ ўринларга киритиш каби амалларни ўз ичига олади. Масалан, Акрам ҳожи билан Отабек диалоги:

“— Отангиз Азизбекнинг мушовири экан, на учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайди?”

Отабек енгилча илжайдида жавоб бера бошлади:

— Кечирингиз, амак. Сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ англаганга ўхшадингиз”. Романнинг 1926 йилги нашрида келтирилган диалогда таҳрирнинг ҳар икки кўриниши амалга оширилган:

“— Отангиз Азизбекнинг мушовири экан — деди Акрам ҳожи, — нима учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайди?”

— Кечирингиз, амак — деб Отабек кулимсиради. — Сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ англаганга ўхшадингиз”.

Биринчи жумлага муаллиф изоҳининг киритилгани гап эгасини танитишгагина хизмат қилибгина қолмасдан, у муҳим нуқтадаги паузани ҳам таъкидлайди. Яъни, бу гапнинг оҳангини ёзувда ифодалашга хизмат қилувчи қўшимча восита бўлиб, ўқувчига ўша оҳангни “эшитиш”ни осонлаштиради. Эътибор қилинса, иккала вариантдаги қахрамонлар руҳий ҳолати, юз-кўз ифодалари, хусусан, Отабекнинг гап оҳанги бир-биридан жиддий фарқланади. Зеро, Акрам ҳожининг гапидан сўнг: “Отабек енгилча илжайдида жавоб бера бошлади”, дейилишидан, Отабек суҳбатдоши устидан кулаётгандек, уни менсимагандек бўлиб кўринади. Аслида, ёзувчи бундай демоқчи эмас, шунинг учун кейинги вариантда ўз шарҳини таҳрир қилиб қахрамон гапи орасига жойлайди: “Кечирингиз, амак — деб Отабек кулимсиради. — Сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ англаганга ўхшадингиз”. Кўрамизки, кейинги вариантда ҳам Отабек Акрам ҳожининг фикрини инкор қилади, бироқ буни одоб, андиша доирасидан заррача чекинмаган ҳолда амалга оширади. Энди унинг кулимсираши ҳам гўё узрхоҳликнинг давоми, шуни таъкидловчи воситага айланди.

“Хон қизига лойиқ йигит” бобининг 1926 ва 1933 йилларда чиққан нашрларидаги матнларида ҳам маълум фарқлар мавжуд. Айтиш керакки, бу фарқларнинг аксарияти, бизнингча, янги ёзув табиати билан боғлиқ бўлиб, кўпроқ сўз ва сўз шакллариининг ёзилиши, тиниш белгиларининг қўлланишида кузатилади. Шу билан бирга, 1933 йил нашрида жумладаги айрим сўзлар тушириб қолдирилган ёки бошқасига алмаштирилган ўринлар ҳам учрайди ва, албатта, бу хил тавофутлар юзага келиш сабаблари жиҳатидан фарқланади.

Асарнинг 1933 йилги нашрида сўз тушириб қолдирилган ўринлар кузатилса, уларнинг кўпроқ техник ҳодиса эканлиги, яъни, бунинг босмаҳона айби билан юз бергани кўринади. Масалан, 1926 йил нашрида қутидор “қора қош, қора кўз, <кўркем юз,> яхшигина кийинган” дея таърифланса, кейинги нашрда “кўркем юз” сифати тушириб қолдирилган. Ҳолбуки, уни тушириб қолдиришга ҳеч бир зарурат йўқ, яъни, бу мақсадли таҳрир натижаси эмас. Тўғри, бу ўринда сўзнинг тушириб қолдирилиши жумланинг услубий қурилишига зиён етказгани йўқ. Би-

роқ қахрамон қиёфаси унга муаллиф муносабатини ифодалаш ва ўқувчида шунга мос сирани шакллантириш воситаси экани эътиборга олинса, муайян чизгининг йўққа чиқарилиши зарарга ишлагани аён бўлади. Бундан фарқли равишда: “Қутидор тагин <нимадир> айтмоқчи бўлганди” жумласида “нимадир”, “бир-икки қайта <уларни> кўз остидан кечирди” жумласида “уларни” сўзларининг тушириб қолдирилгани жумла қурилишида гализликларни юзага келтирган. Модомики, кўриб ўтилган ўзгаришлар озми-кўпми зиён келтирар экан, уларнинг муаллиф томонидан киритилиши мумкин эмас, булар “мусаҳҳиҳларнинг мусоҳалалари орқасида” юзага келгандир.

Юқоридагилардан фарқ қилароқ, жумладаги сўзнинг бошқа сўз билан алмаштирилиши ёки жумлага янги сўз киритилиши билан боғлиқ тавофутлар мақсадли таҳрир натижасидир. Масалан, эл-юрт қайғусини чеккан Отабек нажотни гаразгўйларни “иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши (оқил) ва холис одамларни ўтқизиш” да кўради. Чамаси, орадан йиллар ўтгач, адиб юрт равнақи учун иш бошида турганлар “яхши ва холис” бўлишининг ўзи камлик қилишини ҳис қилган-да, жумлага “оқил” сифатини ҳам киритган. Шунга ўхшаш, асарнинг 1926 йилги нашрида мажлис аҳли “бекнинг оғзига анқайишиб қолган” ини “Дарҳақиқат, ўз аро битмас низоларнинг асли маншаини ул яхши англаб таҳлил қилар ва дуруст қиймат берар эди”, дея изоҳлаган эди. Табиийки, ўтган йиллар давомида адибнинг қарашларида, шунингдек, унинг Отабек айтган гапларга муносабатида ҳам маълум ўзгаришлар юз берган. Шундан бўлса эҳтимол, асарнинг 1933 йилги нашрида адиб жумлани: “Дарҳақиқат, ўз аро битмас низоларнинг асли маншаини у бир қадар англаб таҳлил қилар ва замониға кўра дуруст қиймат берар эди”, тарзида таҳрир қилади.

Романнинг 1933 йилги нашрида яна бир сўз ўзгариши борки, унга бирмунча кенгроқ тўхталиш жоиз. Мажлис аҳли Отабекни мақтаркан, Хомиднинг ғайирлиги тутади:

— Балки бегингизнинг тамалари хон қизададир! — деди истихзо билан Ҳомид. — Бунақа йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умур бўйи азоб ичида ўтказадирлар!..

Сабабига тушуниш қийин бўлган бу истихзога қарши Ҳасанали сукут қилолмади”, — ва, маълумки, бошлаб жавобини берди. Асарнинг 1933 йилги нашрида кейинги жумладаги “истихзога қарши” ўрнига “аччиққа қарши” деб берилган. Сиртдан қараганда, бу ўзгариш фақат такрордан қочиш учундек кўриниши мумкин. Бироқ, бизнингча, сўзнинг ўзгариши Ҳасаналининг руҳий ҳолатига муайян аниқлик киритади. Абдулла Қодирий Ҳомиднинг гапларини гўё Ҳасанали бўлиб “эшитиб кўрди” ва барчага оддий истихзо бўлиб туюлган гаплар замирида фарзандидек кўргани Отабекка нисбатан ғайирлик, душманликни сездди. Айни шунинг учун ҳам у “сукут қилолмади” — сукут қилолмас эди.

Юқоридаги кузагишларимиз, гарчи улар асосан бир боб доирасида олиб берилган бўлса-да, “Ўтган кунлар” романининг матнини сайқаллаш борасидаги иш анча узоқ давом этганини кўрсатади. Абдулла Қодирий нашрдан-нашрга матни бадиий жиҳатдан мукаммаллаштириб, унга муайян ўзгартишлар киритиб борган. Жумладан, романнинг 1933 йилги нашри олдидан ҳам ёзувчи матни бир сидра кўздан кечирган, унга зарур таҳрирлар киритган. Агар шуни эътиборга олинса, асос матн сифатида ҳозиргидек унинг 1926 йилги нашрини эмас, балки адиб ҳаётлигида амалга оширилган нашрларнинг сўнггиси — 1933 йилги нашрини қабул қилиш, бизнингча, тўғрироқ бўлади. Боз устига, романнинг 1926 йилги нашри билан 1933 йилги нашри қиёсланса, кейингиси асосан бадиий — эстетик нуқтаи назардан таҳрир этилганига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Дилмурод Куронов,
филология фанлари доктори
Хуршида Полвонова,
аспирант

Гавҳари ноёб...

(Жадид адабиёти намуналари мисолида)

Мукаммал жамият барпо этиш масаласи, комил инсон тарбияси, бу борада идеалликка эришиш йўли ижтимоий фанларнинг, жумладан, адабиётнинг доимий мавзуларидан биридир.

Маълумки, идеал — мукаммалликнинг мумтоз кўриниши. Бадиий асарларда ифода этилган хоҳ муайян инсон тасвири, хоҳ жамият қурилиши бўлсин у идеаллик нури билан янада жозибалидир. Бунда сўз санъати, айниқса, шеърининг ажралмас қисми ҳисобланган лафзий ва маънавий санъатларнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Адабиёт қачонки, инсон руҳиятини акс эттирсагина, соф бадиият касб этади. Чинакам бадиий асарда шакл ва мазмун, гоё ва ифода мутаносиб бўлади. Адабиёт лугавий маъносига кўра, адаб, тарбия мазмунини ифодалар экан, демак, унинг маҳсули ҳисобланган бадиий асарлар инсон кўнглига завқ бериш билан бир қаторда, инсоннинг маънавий тарбиясига ҳам таъсир кўрсатмоғи лозим.

Мумтоз адабиётда ғазал, рубоийлар фақатгина ишқий мавзуларда эмас, балки ижтимоий мавзуларда ҳам яратилган. Муҳаббат мавзусида ёзилган ғазалларда тасвирланган ёр, маҳбуба образлари энг етук эстетик идеал намуналарини ташкил этади. Даврлар инсон дунёқарашига, шаклланган. Ўзгарган дунёқараш эса, тузум ва тизимларга таъсир кўрсатгани каби, ижтимоий-сиёсий воқеалар оқимидаги янгиланишлар бадиий асарларда ҳам акс этиши, табиий ҳол. XIX аср охири — XX аср бошларидаги адабиёт маърифатчилик бўёғининг қуюқлиги, руҳий кечинмалардан, қалб эврилишларидан кўра, ижтимоий мазмунни кўпроқ ифодаллагани билан ажралиб туради. Лекин, шунга қарамай, узоқ йиллардан буён сақланиб келаётган шеърий санъатлар, фикрни образли ифода этиш анъаналари бутунлай йўқолиб кетмади. Жадид адабиётидан ўрин олган айрим ғазал ва бошқа жанрлардаги ижод намуналарида бу санъатлардан маҳорат билан фойдаланилган ўринлар анчани ташкил этади. Маънавий санъатлар ичида энг кўп мурожаат этиладиганларидан бири ташбеҳдир. Маълумки, ташбеҳ — ўхшатиш санъати. «Ўхшатишдан мақсад эса, тасвир объекти бўлган предмет ёки ҳодисани ёхуд уларнинг бирор хусусиятини ёрқинроқ тасвирлаш ва чуқурроқ очиб беришдир», деб ёзади таниқли адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқов. Жадид адабиётда мактаб, маърифат, илм тушунчалари олий фазилат сифатида қаламга олинган ва кўп шеърлар шу мавзу доирасида ифода топган. Жумладан, Авлонийнинг «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўпламига кирган аксарият шеърлари мазкур фикримизни исботлайди. Шу борада унинг «Илм» шеърига назар солайлик:

*Илм бир гавҳари ноёб, йўқ ўлмас, битмас,
Илм бир нури зиёдурки, жилоси кетмас.
Илм бир нури илоҳий — кишини хор этмас,
Илм бир қувват эрур — миллатини маҳв этмас.*

Шоир илмни дунёдаги энг қимматбаҳо нарсаларга қиёслайди. Оддийгина ўхшатиш билан кўнгли тўлмай, мисрани давом эттириб, ўз фикрларини

«ўлмас», «битмас» жумлалари мисолида таъкидлайди. Бу ерда илм — мушаббаҳ, яъни, ўхшатиш нарса, гавҳар — мушаббаҳунбиҳ — ўхшатилаётган нарса, и — изофаси шеърда адоти ташбеҳ вазифасида келган. Шоир, аслида, фикрини гавҳардек ноёб тарзда ифодалаши лозим бўлган, лекин, уни матн талаби билан «гавҳар и» ноёб шаклида қўллаган. Матнда ноёб жумласи важҳи ташбеҳ, яъни, ўхшатиш сабабидир. Гавҳар — қимматбаҳо, чиройли тош. У камёб бўлгани учун ҳам қадрли, ноёб, негаки, у узоқ қидиришлар эвазига эришиладиган унсур. Илм ҳам излаб топилиши лозим бўлганлиги боис, гавҳарга қиёсланган. Мисрадан-мисрага шоир мушаббаҳни янада чўнгроқ нарсаларга қиёслайди. Дастлаб, муайян киши ҳаётида илминг тутган ўрни қаламга олинса, кейинги байтларга келиб, у миллат қуввати деб таърифланади. Анвойи гуллардан ял-ял яшнаган бўстон, аввало, тинчлик, фароғат, гўзаллик, маънавий бутунлик белгисидир. Авлоний «Мақтаб» шеърда мактабни чаманга, лозазорга ўхшатади. Мумтоз шеърятда ёрнинг лаби кавсар чашмасига, қадди-қомати сарвга қиёсланган. Авлонийда эса, айнан, мактаб ушбу таърифлар доирасида акс этган. Шоирнинг яна бир шеъри «Маориф надур?» деб номланиб, у қуйидаги мисралар билан бошланади:

*Маориф офтоби партави нури ҳақиқатдур,
Маориф жилвагарким, ҳосилоти файзу раҳматдур.*

Хуру филмонлар макони — беҳиштга ўхшатиш билан шоир маорифни идеалликнинг юксак намунаси сифатида тараннум этади.

«Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»да шоир эстетик идеалини ифодаловчи тушунчалар мумтоз адабиётда тасвирланган илҳомий гўзалликдан анча йироқ. Лекин, шунга қарамай, ўз даври ижтимоий ҳаёти, адабиёт талабидан келиб чиқиб ёзилган, муҳими, мукамал турмуш тасаввурини берувчи ижтимоий идеаллар ўзига хослиги билан аҳамиятлидир.

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида анъанавий ғазалчиликда қўлланган образлардан ҳам фойдаланилганини кўриш мумкин. Шоир Камийнинг кўпгина ғазаллари ана шундай хусусиятга эга. Унинг: «Ғамзаи чашминг, ажаб, жаллод эрур», матлаъли ғазалида қуйидаги ташбеҳни учратамиз:

*Қоматингни бандаси, эй сарвиноз,
Бир санувбар, йўқки, юз шамшод эрур.*

Бу ерда сарвиноз, яъни, ифодаланаётган гўзал кизнинг қомати сановбар дарахтига ўхшатиляпти. Шунчалар сарвқоматлигидан унга бир сановбар эмас, юз шамшод банда, асир. Байтда ружуъ санъати ҳам қўлланган. У гўзал ошиқ ҳолига шу қадар бепарвоки, кўнгли мисли пўлатдек метин:

*Раҳм қилмасан меним ҳолим кўриб,
Билмадим, кўнглинг магар фўлод эрур?*

Ўзига хос бетакрор ўхшатиш. Бу «Меҳри қаттиқ, меҳри тансиқ ёр», дея кўп қўлланиладиган ўхшатишлардан тамомила оригиналлиги билан кўнглига яқин. Камийнинг яна бир ғазалида:

*Эй дилбари олижаноб, рўйинг эрур чун офтоб,
Ойна ҳуснунга қараб, хижлатдин ўлди мисли об,*

мисраларида шоир маҳбубасининг жамолини офтобга ўхшатиб, ташбеҳ; хуснини кўргач, ойнанинг сув каби эриб оққанини баён этиб, муболаға санъатини қўллаган.

Ташбеҳ санъати Сўфизода ғазалларида ҳам анчагина ифода этилган. Масалан, шоир «Упай» радифли ғазалида:

*Кел, яқин ороми жон, рухсори олингдан ўнай,
Гул юзинг устига қўнган эрка холингдан ўнай.*

Ёки:

*Тишларинг дурдонаси янглиғ такаллум чоғида,
Ҳар замон лаъли лабинг маржон мисолидан ўнай,*

сингари мисраларда гўзалнинг юзини гулга, дабларини лаълга ўхшатиб, салафлар анъанасини давом эттиради. Шоир «Йўқ» радифли ғазалида жисмоний баркамол, гўзал қизни таърифу тавсифлайди, Сўфизада бунда ўзига хос йўлдан боради. Яъни, малаксиймони ташқи камолотига эмас, ақлу фаросатига асосий эътиборни қаратади. Тўғри, шоир мақтаган қиз ҳақиқатдан ҳам етуқ, лекин:

*Хоним, суюкли сочинг вор, на суд шонаси йўқ,
Очиб десам, сўзими маърифат нишонаси йўқ.*

Бунда шоирнинг талаби ижтимоийлашган. Ижодкор наздида гўзалликнинг биринчи талаби маърифатдан иборат.

*Ҳилола менгзар у қошларки, сенда вор анжоқ,
Зийёси миллат учун партави махонаси йўқ.*

Ҳазал шу тартибда давом этади. «Сайёд кўзлар», «қирмизи яноқлар», «баёз аллар (оппоқ қўллар)», «инжа-инжа бармоқлар» мактаб касби ила камол топмас экан, у сохта гўзаллик мутлақо қадрсиздир. Хуллас:

*Жаҳон жамиласи ўлсун адиба ўлмасса,
Демак, ўлур у қизнинг зийнати замонаси йўқ.*

Агар дунё гўзали бўлса-да, одобли, тарбияли, илмли бўлмас экан, у қиз замонавий эмас, яъни, замонага муносиб эмас. Сўфизоданинг эстетик идеалида қаҳрамон, аввало, ана шундай фазилатлар касб этмоғи лозим эди. Хулоса шуки, ижтимоий-эстетик идеал жаҳид адабиёти намуналаридан поэтик масалаларининг бир йўналиши сифатида намоён бўлган.

**Адиба Давлатова,
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий
университети аспиранти**

ЗАФАР ВА МАҒЛУБИЯТ

(Мунаққид Сотти Ҳусайн ижодига чизги)

XX асрнинг 20-30йиллар адабиёти ва театр танқидчилиги тарихида ўз даврининг фарзанди сифатида ном қолдирганлардан бири Сотти Ҳусайндир.

Сотти Ҳусайн (1906-1942) Қўқон шаҳрининг Маллахон номли маҳалласида майда тижоратчи — баққол Ҳусайн Нуриддинов оиласида дунёга келади. Беш ёшга тўлганида онаси вафот этади. Угай она қўлида тарбияланади. Олти ёшга етганида эса, маҳалла мулласининг қўлига савод чиқаришга топширилади. Бу ҳолатни маъқул кўришмаган яқин қариндошлари уни усули жаҳид мактабига жойлаштирадilar. 1915-1917 йилларда машҳур домля — Абдуваҳҳоб Ибодий мактабида тарбияланади. “1918 йилдан эътиборан шўро ҳукуматининг интернатида ўқий бошлайди”. Бу интернатда ҳам миллий руҳдаги муаллимлар кўпчиликни ташкил қилар, хусусан, турк муаллими А. Хулусий, шунингдек, Шокир Сулаймон, Наим Саид каби таниқли шоир ва адиблар дарс беришарди. Интернатни тугатгач, маълумотини ошириш учун Қўқондаги “Маориф уйи” (институт)га ҳужжат топшириб, 1922-1923 йилларда А. Субҳий, А. Раҳматзода, М. Муҳамедов каби таниқли педагог ва журналистлардан таълим олади. Шу кезларда Ҳамза Ҳакимзода билан танишади, унинг институт ҳаваскорлар театр тўғарагида саҳналаштирилган асарларида рол ўйнаб, ўзи ҳам театр санъатига қизиқиб қолади. Ёш Сотти Ҳусайннинг (таржимаи ҳолида ёзишига қараганда) “Дуохон”, “Омилиқ балоси” каби кичик саҳна асарлари мактаб ва шаҳар клуби саҳналарида кўйилган, ҳатто, ўзи “театр тўғараги ташкил қилиб, Фарғона бўйлаб сафар” уюштиради. 1923 йилда комсомол ходими сифатида обрў қозонган қариндоши Самиф Қосимов ёрдамида Тошкентга келиб, САКУга ҳужжат топширади. “Мен университетда ўзим учун мутлақо янги фикрларни эшитдим, — деб ёзади у таржимаи ҳолида, — ўқитувчиларим дунёқараши билан ҳеч бир умумийлиги бўлмаган кўмунизм ғоялари билан танишдим. Бу мени дин ва миллатчилик тўғрисида жиддий ўйлаб кўришга мажбур этди... 1923 йил ёз фаслида Конибодом туманида амалий кўмсўмўл ишини олиб бордим. Иккинчи курсдан бошлаб ижтимоий фанларни жиддий ўрганишга киришдим ва университетда катта жамоатчилик ишини олиб бордим. 1924 йил ёзида Ленинградга бориб “Красний выборжец” заводига ишлаб чиқариш амалиётини ўтадим. Ишчилар ҳаёти билан танишдим. Тошкентга онгимда интернационализм ғояларини мустаҳкамловчи, ўқиш ва ишларимда катта ишонч ва истиқболга умидни белгилловчи таассуротлар билан қайтдим.”

1925-1926 йилларда Тошкент эски шаҳар комсомол ва фирқа ташкилотида айрим топшириқларни бажарувчи ходим, маърузачи ва ташвиқотчи сифатида фаол иш олиб бориш билан бирга, университетда ҳам ўқиш ва жамоат ишларида қизгин иштирок этади. Ёшлар ташкилотида ташкилий бўлим мудир, қотиб сифатида фаолият олиб борар экан, фирқага номзодликка қабул қилинади. Уқишни тугатгач, аспирантурага киради, эски шаҳар фирқа ташкилотида ва университетда жамоатчилик ишларини олиб боришда давом этади. 1926 йилдан эътиборан матбуотда мақолалар билан қатнашади. Университетнинг илмий-ижтимоий йиғинларида турли мавзуларда маърузалар қилиб, жумҳурият раҳбари Акмал Икромовнинг назарига тушади. 1927 йилда Ўзбекистон КП(б) МК йўлланмаси билан “Ёш ленинчи” газетасига масъул муҳаррир этиб тайинланади. Аммо рус тилини яхши билмагани тўғрисида аспирантурани ташлашга мажбур бўлади. Ёшлар газетаси унинг учун ҳаёт ва маҳорат мактабини ўтади. У таржимаи ҳолида шундай деб ёзади: “Мен бу ишда фақатгина журналист сифатида эмас, балки адабиётчи сифатида ўсдим, улғайдим. Чунки, малакам устида асосли ва қаттиқ ишлашимга, ўзимга йўл очишимга тўғри келди. Республика матбуотининг тажрибали ходимларининг

қўллаб қувватлашини сезмадим. Улар бизга ёрдам бериш ўрнига, ҳар томонлама ҳалақит беришарди.

Мен бадиий адабиёт соҳасида миллатчиликнинг ўринлашишига қарши кураш мобайнида адабиётнинг табиатини билиш масаласида тўла саводсиз эканлигимни англаб етдим. Рус тилидаги адабиётга оид асарларни луғат ёрдамида машаққат билан ўргандим.

Менинг ташаббусим билан Тошкентда, “Ёш ленинчи” газетаси қошида ёш пролетар ёзувчилари тўгараги ташкил этилди... Тўгаракни ташкил этиш масаласини аввал Икромов билан келишиб олдим, у менга тўгаракни “Қизил қалам” ёзувчилар уюшмасининг филиали бўлсин, тўгарак фақат ёшларни эмас, балки эски ёзувчиларни уюштирсин, деб тавсия берди”.

Сотти Хусайн 1927 йилда Москвада ўтган РАПП съездида Тошкент ёзувчилар уюшмаси вакили сифатида қатнашади. Узининг кейинги адабий-танқидий фаолиятида мазкур ташкилот қарорларидан келиб чиққан ҳолда иш олиб боради ва Москвада ўқишни битириб, Ўзбекистонга юборилиш олдиан ВКП(б) МКга ёзган “Таржимаи ҳол”ида рисоалари, мақолалари, танқидий чиқишларида йўл қўйган камчиликларни ўша қарордан келиб чиққан ҳолда англаб етгани ва тузатиб борганини айтади. Бу шарҳнинг чуқур сиёсий сабаблари бор эди. Чунки у газетادا масъул лавозимда хизмат қилиш билан бирга, бир неча жойларда ишлаб, пул топишга бел боғлайди. Айрим дасисалар билан шуғулланади. Бу эса, унга умид боғлаган ташкилотга маъқул келмайди. Оқибатда, “Қизил Ўзбекистон” газетасида (1928 йил, октябр) Комил Алиевнинг у ҳақда ёзилган фелъетони босилади. 1928 йил ноябр ойида фелъетон Марказқўмда кенг муҳокама қилинади. Ўзбекистон КП(б) назорат қўмиссияси бўлими томонидан тафтиш ўтказилиб, 1928 йил 17 ноябр қарори билан оқланади, фелъетонда қўйилган “20 га яқин айб” бекор қилинади. Фақат “пул масаласида совуққонликка йўл қўйгани учун танбеҳ” олади. Қизиғи шундаки, у 1929 йилда ўзи танқид қилинган “Қизил Ўзбекистон» газетасига ишга юборилади. М. Ҳасан, Қ. Сорокин, К. Алиев билан икки ой мобайнида бирга, “Партия бўлими” мудир лавозимида ишлайди.

Шўро ҳукуматида садоқатли хизматчилар сув ва ҳаводек зарур эди. Шу боис, ёш кадрни қайта тарбиялаш учун Марказқўм 1929 йил июндан фирқанинг учинчи котиби Усмон Юсуповга ёрдамчи этиб тайинлайди. Бироқ, Фарғонада никоҳ тўйини тантанавор ўтказганлиги учун фирқа танбеҳини олади. Марказқўм унинг

ишини кўриб чиқишни Д. Манжара бошлиқ Учликка топширади. Учлик унга ҳайфсан эълон қилади. Тўй можаролари босилиш арафасида, “Қизил Ўзбекистон” (1930 йил 15 октябр) газетасида Қосим Бобоевнинг “Ниқобланган шоирлар” мақоласида Миртемирнинг “Шўълалар қўйнида” китобига ёзган сўзбоши учун танқид қилинади. (С.Хусайннинг ўз сўзига қараганда унинг жавоб мақоласини газета босмаган.) Бу мақола юқори ташкилотда муҳокама қилиниб, унга танбеҳ берилди. Аммо у комиссия қарорига рози бўлмагани учун Средабзюрога мурожаат қилади. Средабзюронинг келиштирувчи қарорига рози бўлмаган ёш функционер фаолияти Ўзбекистон КП(б) МКда муҳокама қилинади. Шу боис, уни фирқа жиддийроқ синовдан ўтказиш учун 1930 йилда Фарғонага, “Бешариқ қулоқлар иши” ҳамда Ўзбекистон МК котиби Зеленскийнинг топшириғи билан “Қосимовчилар жараёни”га жалб этилади. У судда жамоатчи қораловчи сифатида қатнашади. Жараённинг сиёсий моҳиятига етмаган, фирқа топшириғини бажарувчи киши си-

киши сифатида “Миллий иттиҳод” ташкилоти фаолияти, унга шоир Чўлпоннинг муносабатини аниқлаш масалалари билан шуғулланади. Гумондор ва гувоҳларга тагдор саволлар беради. Аммо унинг “Қосимовчилар жараёни” ҳақидаги мақоласи матбуотда босилмайди. Шунга қарамай, Сотти Ҳусайн фирқанинг ҳақиқий хўжайинлари кадрлар масаласида олиб бораётган найранглари ни илғамайди. Сажиясидаги сиёсий соддалик уни адашишларга олиб келади.

Бўлиб ўтган воқеалардан қатъи назар, фирқа уни Маориф кўмиссарлиги қошидаги Санъат бош бошқармасига ишга тайинлайди. Аммо у бу лавозимни рад қилади. Марказқўмга ўз ишини қайта кўриб чиқиш учун ариза беради. Бироқ, фирқа унинг қилган хатоларини авф этиш маъносидан Тожикистон Ҳарбий округи кўмондони ихтиёрига жўнатади. У 1930 йилда Душанбе шаҳрига бориб, Иброҳимбек тўдасини тугатишда Қизил кўшин Сиёсий бўлимнинг ходими сифатида иш бошлайди.

Тарғиботчи ана шу воқеалардан сўнггина аспирантурадаги ўқишини давом эттиради. Лекин, орадан кўп ўтмай (1930 йил август) Тожикистондан қайтгач, Средабюрода бўлиб, малака ошириш учун Москвага жўнатилади. У Москвага бориб ВКП(б) МКда (1930 йил сентябр) Ўзбекистон фирқа Марказий Кўмитасининг қарорини қайта кўриб чиқиб, бекор қилишни сўраб Марказқўм ходими Е. Ярославский билан учрашади. У Сотти Ҳусайнни Ўзбекистондан чақиртириб олиб, ўзининг шу ерда нашр этилувчи “За коммунистической просвещения” газетасига оммавий бўлим миллий секторининг мудирини сифатида ишга олади. Газета 1931 йил ноябрда ВКП(б)нинг мактаб ҳақидаги кўрсатмаси қандай бажарилаётганини текшириш учун уни Ўрта Осиёга юборади. У Ўзбекистон ва Тожикистонда бўлади. Марғилонда ўтган ўқитувчилар конференциясида қатнашиб, мактаб аҳволи, уни яхшилаш ҳақида фикр билдиради. Аммо унинг чиқиши маҳаллий раҳбарлар томонидан салбий баҳоланади.

Тожикистонда юрган пайтида маҳаллий фирқа раҳбарларининг таклифи билан Маориф кўмиссарлигининг Санъат бошқармасида ишлайди. Бироқ, тожик қишлоқ аҳлининг ҳаётини чуқурроқ ўрганиш учун Шаҳринав туманига ишга жўнатилади. Бу ерда “Пахтакор” газетасини ташкил қилади. 1932 йил июн-октябр ойларида таътилга чиқиб, ўз ишларини суриштириш учун Москвага боради. ВКП(б) да унинг ҳар иккала иши ҳам тўхтатилади ва у Тожикистонга қайтади. 1933 йил апрел-июл ойларида “Қизил Тожикистон” газетасида фирқа бўлимнинг мудирини вазифасида ишлайди. Миллатчиликка қарши қатор мақолалар эълон қилади. Тожикистон Марказқўмининг қарори билан ишдан олинади. Шундан кейин у Тошкентга келиб, Средабзоро буйруғи билан “Правда Востока” газетасида маданият бўлими мудирининг ўринбосари вазифасида ишлайди. Уша йил декабр ойида Средабзоро йўлланмаси билан Москвага бориб, “Рабфак”да ўқийди. 1934 йил январ ойида Москва “Янги тиллар институти”га кириб июн ойигача рус тили ва аниқ фанлар бўйича сабоқ олади. Уша йилнинг сентябрида кечки Адабиёт институтига қабул қилинади.

1935 йилда ўтган Ўзбекистон ёзувчилар съездида унинг адабий-танқидий фаолияти, “Кўрмана” тўплами атрофидаги можаролар давоми сифатида қаттиқ танқидга учрайди. Оқибатда “Совет адабиёти” журнаliga кечирим сўраш маъносидан мақола ёзади. Маънавий-сиёсий бухронга учраган ёш йигитни республика НКВДси ходимларидан бири хузурига чақириб, республика фирқа раҳбарларидан бири — Усмон Юсупов ҳақида маълумот бериб туриш масаласида ўз манфаатига ишлатмоқчи бўлади. Бироқ у бу ишни “ўзи учун кўзёш тўкиш билан тугатишини билиб” қабул қилмайди. Адабий фаолият ва ҳаёт-мамонт масаласи қил учидан турган бир пайтда, яна фирқа котиби ёрдамга келади. 1936 йил сентябрда Акмал Икромов ёрдамида “Қизил профессура институтини”га жойлашади ва у ерда 1938 йилгача тахсил олади. Унинг зиммасига махсус вазифалар юклатилиб, Тошкентга юборилади. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси ташкилий кўмитаси бошлиғи ўринбосари, 1939 йилда Ўзбекистон фан кўмитаси Тил ва адабиёт институтининг директори, Алишер Навоий юбилейини ўтказиш кўмиссияси раисининг ўринбосари, 1940 йилда Марказқўм ташвиқот ва тарғибот бўлими мудирининг ўринбосари, қамоққа олиниш арафасида Санъатшунослик институтида илмий ходим лавозимларида ишлайди.

Узининг дастлабки ижтимоий фаолиятини янги тузум мафқурасини тарғибот қилиш ва кейин, яъни, дипломли мутахассис бўлгандан сўнг ҳам ўзини миллатчиликка қарши кураш намоёндаларидан бири сифатида кўрсатган кишининг 1941 йил 1 ноябрда ишлаб турган жойидан қамоққа олиниши, у лавозимдан пасайтирилганда кўпчиликни қанчалик ҳайратга солган бўлса, ундан ҳам қаттиқроқ даҳшатга солди.

Хўш, у қандай гуноҳ қилди? Шўро ҳукуматига қарши ташвиқот қилдими, йўқ! Москвадаги раҳбарлар шаънига тош отдими, йўқ, албатта! Унда гап нимада?!

Гап шундаки, у Москвадан қайтгач, зиммасига олган топшириқни онгли равишда бажармади, Лубянка хўжайинларига ўз халқи вакиллари ҳақида тўхмат ва бўҳтондан иборат нарсаларни ёзиб, “воқеанавислик” қилишни ўзига эл кўрмади. У фирқа раҳбарлари, хусусан, жумҳурият ҳукумат раҳбарлари ва таниқли кишилар устига ёғдирилаётган охири “вой” билан тугайдиган сафсаталарга шерик бўлгиси келмади. Бунга виждони йўл қўймади. Ежов, кейин Берия топширигига кўра жумҳурият зиёлилари, раҳбарлари орасидан аксилшўрочиларни, миллатчиларни топиб, жазолаш вазифасини олган НКВДнинг бошлиқлари қийнайвергач, Москвага очиқ хат ёзишга мажбур бўлди:

“ВКП(б) МК

Ўрт. Ежовга ва ўрт. Сталинга

1929 йилдан ВКП(б) аъзоси ва

Ўз ССР оргқўмита раиси ўринбосари

Сотти Ҳусайновдан

Мен 11. У111. да Сизга авиапочта орқали Ўзб. ССР НКВДси ходимлари ахлоқи ҳақида хат юборган эдим. Мен бу хат билан Сизнинг эътиборингизни қуйидагиларга жалб этмоқчиман:

Шу йил, 11 август куни мен НКВД бўлим бошлиғи Илья Петрович Лиситсиннинг уйига Усмон Юсупов ҳақида, тахминан Сизга ёзган мазмундаги, у сўраган маълумотни олиб келдим. Ўрт. Лиситсинга бу ёқмади ва шундай деди: “Мен сиздан бошқача, анча кучли маълумот кутган эдим. Ахир Юсуповда ҳеч қандай курашнинг ўзи бўлмаган. Унинг ўзи активда ва У11 съездда ҳеч қачон Икромовга қарши курашмаганини баён қилди. Сиз Икромов, Хўжаевларнинг бир ташкилотда бўлганлари ҳақидаги кўрсатмаларини биласиз, шунингдек улар ўзаро келиша олмаганлари ҳақида гап-сўзлар бўлган эди. Мен сизни огоҳлантириб қўяй, кейин ўзингизга ёмон бўлади. Сиз яширяпсиз, ҳаммасини гапирмаяпсиз ва ҳоказо”.

Қисқа қилиб айтганда, у Юсупов, Йўлдошев, Икромов билан бир одам, ҳатто бир ташкилотдан эканликларини ёзиб беришимни хоҳларди. Бу менинг нафратимни кўзгади. Мен буни кескин рад этдим. Мен, Юсуповнинг кўпгина камчилик-у, нуқсонларини биламан ва шуни ҳам биламанки, у кейинги йилларда деярлик курашни тўхтатиб қўйди, умуман Икромов билан ёмон курашди. Аммо мен унинг талайгина фазилатларини ҳам биламан ва шу ҳақда гапирдим ва ёзяман. Ана шундан кейингина Лиситсин гапириши оҳангини пасайтирди ва Юсупов ҳақида янада бақувватроқ ёзишни таклиф этди. Шундай қилиб, мени гапда қўлга тушириш истагида бир нарса тўғрисида бир неча марта ёзишга мажбур этмоқдалар ва сўнгра ўзларининг Усмон Юсупов ҳақидаги сохта хулосаларини зўрлаб тасдиқлатмоқчи бўляптилар. Менга, ҳозирча, Юсупов билан гаплашмоқни ман қилишди. Мен Юсупов тўғрисида Лиситсин таклиф этган тарзда ёзиб берганимдан кейингина Юсуповга усталик билан ёндошиб, ундан ҳамма нарсани ипидан игнасиғача билиб олишим керак эмиш. У Москвага борганда нима дегани, унга нима дейилгани, унинг Яковлевга муносабати ва ундан ҳоказоларни билиш. Менда улар — Апресян ва унинг Юсупов ҳақида тайёр бир тушунча — хулосаси бор-у, аммо аниқ далилларга эга эмаслар, шу сабабли мен уларни қутқаришимни ишташмоқда, деган таассурот қолди.

Мен нима қилишни билмай қолдим.

Сизга мурожаат этишга аҳд қилдим.

12.8.38 й. Ҳусайнов”

Мазкур хатнинг бир нусхаси Тошкентга келади. Сабаби, Тошкентда яккаҳокимлик қилаётган А. Кобуловнинг акаси Б. Кобулов эса собиқ иттифоқ НКВДсининг кўмиссари Л. Бериянинг мафиясидан эди. Сотти Ҳусайн, Сулаймон Азимов ва бошқаларнинг тергов ишини тафтиш қилган НКВД ходимларининг сўзларига қараганда, бу ташкилотда қариндош-уруғчилик ва ошна-оғайнигарчилик авж олган. Шу боис, айрим жиноятлар бемалол амалга оширилиб, ноҳақликлар ёпилиб кетган. Чунки, адолат қилувчининг ўзи йўқ эди. Сотти Ҳусайн ва Сулаймон Азимовнинг ишини бирин-кетин текширишга келганлар — Л. Шварцман, Илюшин — Эндельман ҳам жинояткорона амалга оширилган “Жинойи иш”ни енгилелли текширган, ҳатто Сотти Ҳусайн ва Юнус Латифни ўлимга маҳкум этишни лозим топишган. Вақти келиб иш жиддий текширилганда тафтишчилар бунинг сабабини ака-укалар ўртасидаги муносабатдан излашни рўқач қилишган, гарчи, ишда жиноятни тасдиқловчи биронта ҳужжат бўлмаса-да. Буни Б. Кобуловнинг ўз укаси А. Кобуловга ёзган хатидаги қуйидаги жумлалар ҳам тасдиқлайди: “... Таким образом, из имеющих в распоряжении следствия материалов вытекает, что

Азимов, Кари-Ниязов, Юлдашев и Хусаинов никаких практических шагов к организации вражеской работы не предпринимали.

... Квалификация группировки националистов Азимова, Хусаинова и др. как повстанческой организации с руководящим центром, при наличии материалов, которыми Вы располагаете, не вполне объективна, а учитывая наличие неточностей и противоречий в показаниях арестованных возникает ряд вопросов, которые требуют тщательной проверки через агентуры и следствие”.

Ишда Б. Кобулов айтган камчиликлар якқол кўрсатиб берилган ва укаси ўз гуруҳи билан бошлаган иш куруқ тухматдан иборат бўлса-да, бунга ҳеч ким қарши чиқа олмаган.

Тергов ва тафтиш материалларини кўздан кечирав эканмиз, жумҳуриятнинг У. Юсупов, М. Йўлдошев, Т. Қори-Ниезий, В. Зоҳидов каби таниқли раҳбар ва мутахассислари тўғрисида бўхтон материал бермагани учун икки қаламкашнинг ноҳақ отилгани ва яна етти кишининг узоқ муддатларга меҳнат тузатиш лагерларига жўнатилганига гувоҳ бўламиз.

“Шахса сифиниш” деб ном олган, аслида, мудҳиш тузум оқибатлари ўз раҳнамолари томонидан 1956 йилдан бошлаб олиб борилган жиддий ва изчил текширишлар Сотти Хусайн, Сулаймон Азимов ва бошқалар жинойи иши юзасидан ўтказилган тафтишлар, омон қолган бўлса-да ҳамон сургунда “яшаш”га мажбур бўлган кишиларни қайта тергов қилиш — Бериянинг югурдаклари бўлган аввалига Н. Саджа ва А. Кобулов бошчилигидаги Ўзбекистон НКВД ходимлари 1937-1950 йилларда олиб борган, тарихда мисли кўрилмаган бебошлик, аниқроқ қилиб айтсак, жиноятлар ўзбек халқи ва унинг зиёлиларига қилинган тухматлар, бошига ёдирилган ажал уруғлари манзараси қафтдек равшан кўринади. Ўз даврига, халқига хизмат қилаётган мутахассислар ўйинчоққа отиб ташлангани ва тақдири синдирилганига гувоҳ бўламиз. Аммо бу даврда қотилларнинг хизматига камарбаста бўлганлар ҳам йўқ эмас эди. Фикримизга далил сифатида ўша даврдаги ёзувчилар уюшмасининг аъзоси бўлганларнинг фикрларини келтирамиз. Жумладан, Республика Олий совети депутати Насрулло Охундийнинг “Ариза”сидан: “Сотти Хусаиновни Ўзбекистон НКВД ташкилоти томонидан фош қилиниб, қамоққа олиниши муносабати билан қуйидагиларни маълум қилишни ўз бурчим деб биламан:

1. Хусаинов қамоққа олинишидан бир оз олдин мен матбуотга “Сотти Хусаиновнинг адабий “фаолияти” ҳақида” деган мақола тайёрлаган эдим. Ушбу мақола аниқ ҳужжатли далиллар асосида ёзилган бўлиб, Сотти Хусаиновнинг сиёсий иккиюзламачилиги, адабиётга аксилшўро ва миллатчилик ғояларини олиб кирганини фош этади. Ушбу мақола мазмуни Хусаиновнинг тергов ишида маълум маънода қўл келишини назарда тутиб, мен мақоламни “Ариза” шаклида тақдим этишни мақсадга мувофиқ топдим

Бундан ташқари мени чақириб, ёзувчи сифатида С. Хусаинов билан бўлган мулоқот чоғида кузатилган айрим далиллар бўйича эшитишингизни сўрайман, чунки улар мен фактларга дуч келган пайтимдагига нисбатан Хусаиновнинг фош этилиши муносабати билан ўзгача маъно касб этади. Балки бу фактларнинг тергов учун аҳамияти бордир.” Шундан сўнг Насрулло Охундий Ўзбекистон ёзувчиларининг биринчи съезида (1934 йил 7-11 март) Раҳмат Мажидий ўз нутқида Сотти Хусайннинг “Совет адабиёти” (2) журналида босилган “Таҳририятга хат”ини танқид қилган жойини келтиради. Машилкада ёзилган тўрт қоғоз ҳажмидаги бу “Ариза” Сотти Хусайннинг фаолиятидаги ижобий томонларни ҳам тупроққа қоради. Адабиётшунос Олим Шарафутдиновни ҳам калтаклайди ва қуйидагича хулосалайди: “Миллатчиликка қарши курашишга ваъда бергани ва “Тавба” қилганига қарамай Шарафутдинов Хусаинов билан бирга сўнгги кунларгача иккиюзламачилик қилиб келдилар ва адабиётга антимарксистик ғояларни олиб кирдилар, улар ўз ишларида миллатчилик ғояларини яширишга уринмоқдалар.

Бунга у икки “курашчи”нинг “Совет адабиёти”да миллатчиликка қарши ёзган мақолалари ва китоблари мисол бўла олади”.

Изоҳ: “Агар лозим топилса, ТАППнинг маҳсулоти “Кўрмана” китобини ба-тафсил шарҳлаб бераман. Н. О.”

Хусайн Шамс: (27. XI. 41.) “Субҳий афанди пантуркчи эди, миллатчилик ишини олиб борар, Кўқон шаҳар жамоатчилигининг эътиборини ўз мактабига тортиш учун айрим ўқувчиларини, жумладан, Сотти Хусаиновнинг ҳам обрўсини оширарди. Субҳий афандининг ўқувчилари орасида Хусаинов унинг раҳбарлиги остида пиеса ёзиб, ажралиб турарди. Пиесанинг номини ҳозир эслай олмайман, аммо сюжети ислом байроғи остида бирлашишга чақирар эди. Мен ҳаваскорлар тўғрагида, пиесада Халифа ролини ўйнашга таклиф этилганман... Шаҳар маорифи бўлими алаоқибат Субҳийни ишдан четлаштирди. Унинг сеvimли

шоғирдлари агар Субҳий ишдан четлаштирилса, ўқишни ташлаймиз деб шаҳар Маориф бўлимига ариза беришган. Аризани ёзиш ва тайёрлашда Сотти Ҳусайнов иштирок этган.”

Умаржон Исмоилов: (22.12.41.) “Ҳусайнов дастлаб 1927-28 йилларда ёзувчилар орасида буржуа-миллатчилик кайфиятидаги ёшлар группасининг раҳбари сифатида кўринди... Матбуот саҳифаларида буржуа ёзувчиларини оммалаштирди.

Азимов ва Ҳусайнов фирқа ва шўро ташкилотларида асосий лавозимларни босиб олиб, софдил ва талантли ёзувчиларни адабий муҳитдан сиқиб чиқариш мақсадида атайлаб ижодий қийинчиликлар туғдирдилар”.

Зиннат Фатхуллин: (29.12.41.) “Сотти Ҳусайнов ўзбек жамоатчилиги орасида миллатчи, дасисачи, гуруҳчи, ёзувчи номига эга бўлса-да, ҳеч қачон биронта жиддий ва фойдали нарса ёзмаган киши сифатида машҳур... Ҳусайнов ниҳоятда нозик ниқобланиб ва иккиюзламачилик билан Чўлпон ва Абдулла Қодирий каби аксилинқилобий ёзувчиларни ҳар тарафлама оммалаштирди...”

Ана шундай “хोलисона” хизматлар туфайли Сотти Ҳусайн салкам бир йил азоблангач, 1942 йил 12 августда отишга ҳукм этилди. Аммо у сўнгги нафасигача кўйилган барча айбларни рад этди ва: “Мен шўролар ҳукуматида душман бўлган эмасман”, деб оламдан қўз юмди...

Сотти Ҳусайннинг зафарли одими унинг ёшгина бўла туриб, фирқанинг ёшлар газетаси “Еш ленинчи”га маъсул муҳаррирлик қилиши ва, айниқса, Абдулла Қодирийнинг “Утган кунлар” романига вульгар социологизм нуқтаи назаридан ёзилган ҳажман каттагина очеркни эълон қилишдан ва шундан сўнг академик драма театрининг қатор спектаклларида, хусусан, Чўлпоннинг оригинал ва таржима асарлари асосидаги спектакллarga ижобий тусдаги тақризлар эълон қилишдан бошланди. Асосан, хусусий мутоала ва театр амалиётчилари билан мулоқотлар туфайли адабий маълумот олган Сотти Ҳусайн махсус билимга эга эмаслиги учун адабий ва театр танқидчилигида тўғри йўналиш ола олмади. Унинг 1929-1937 йилларда эълон қилинган тақризларида ихтисосий кузатувлар ўрнини тор ижтимоий, фирқа талаблари кўпроқ эгаллади. Фақат Москвада кечки Адабиёт ва “Қизил профессура институт”ларида таҳсил олгандан сўнггина адабий танқиднинг моҳиятини тушуниб етди. Аммо у кутмаганда замон, адабиёт ва санъат ҳақида объектив фикр юритиш учун фурсатни бой берганди. Адабий жараёндаги сиёсий ўйинлар калтаги ўзининг бошида сингани учун янгича ёндошувни амалга оширишдан чўчирди. Бироқ унинг саводсиз муҳолифлари у бир вақтлар Чўлпон ва Абдулла Қодирий ижоди ҳақидаги танқидий чиқишларини “тарди акс” тарзида, яъни, танқид орқали мақташ, оммалаштириш деб баҳолашди. Бу хулоса оддий қаламкашлар ва ўқувчилар онгида узоқ муддат сақланиб қолди. 20-30 йиллардаги танқидий жараённинг гувоҳи бўлган айрим кишиларнинг фикрича матбуотда босилган танқидий мақола муаллифга сиёсий обрў келтириш билан бирга, танқидга учраган шахсни эл ичида янада оммалаштирган ва китобхонлар “энди бу ёзувчи қамалар экан” деган фикрга келганлар. Сотти Ҳусайн мақолалари ҳам шундай тушунилган. Лекин шуни очиқ айтиш керакки, мунаққиднинг мақолалари мазмуни ва сиёсий йўналишидан қатъи назар ижодий жараён ўз табиатига кўра доимо ривожланишда бўлишини уқтирган.

Сотти Ҳусайн қайси лавозимда ишламасин, атоқли олим, драматург Иzzат Султон таъбири билан айтганда, “ёзувчи бўлиш орзуси” билан яшаган. Узини доимо шу соҳанинг одами деб билади. Успирилик чоғида севиб қолган соҳаси — театрнинг сирларини билишга интилади. Узи атак-чечак тарзида ёзган пиесаларидан қонмай, гувоҳ бўлган воқеаларини саҳна адабиётига кўчирмоқчи бўлади: Бу борада Бешариқ воқеаси асосида “Ғалаба”, Иброҳимбекни кўлга тушириш ҳодисаси замирида “Қизил таёқчилар” пиесаларини ёзади.

“Ғалаба” пиесаси “Лойқалар” номи билан академик театрда кўйилади. Аммо муваффақият қозонмайди. Унинг ўзи бу хусусда “Қизил Ўзбекистон” (1931 йил 24 феврал) газетасида («Лойқалар») мақоласини эълон қилади. Танқидчилар билан баҳсга киришиб, драма устида узоқ муддат ишлаш лозимлигини уқтириб: “Ёзувчи асарни саҳнада кўргач, шубҳасиз, унда янги фикрлар кўплаб вужудга келади, иш даврида асарни бойитиб боради. Буни биз бутун театр, драматургия тарихида, тажрибасида шундай эканини биламиз”, деб ёзади.

Театр, драматургия сиридан яхшироқ хабардор бўлиш учун мумтоз асарларни таржима қилиш устида ўй суради. Кечки Адабиёт институтида ўқийган чоғида Шекспирнинг шоҳ асарини таржима қилишга уринади. Шунинг учун Москвада яшайтган Чўлпон хузурига тортинмай кириб боради. Унинг ўзи (1941 йил 5 декабрда ўтган) сўроқда шундай дейди: “Мен кечки Адабиёт институтида ўқиш пайтида “Гамлет”ни ўзбекчага “кўтариш” устида иш бошладим. Шу муносабат билан бир неча бор Чўлпон хузурида бўлдим. У ўша вақтда Масковда яшар эди. Мен у

билан айрим қадимий (архаик) сўзларни таржима қилиш хусусида маслаҳатлашдим.

Чўлпон учрашув пайтида мумтоз адабиётни ўқиш зарур эканини уқтирар, эски ўзбек шеърини намуналаридан ўқиб берарди. Чўлпон биз — ўзбеклар орасида адабиётни теран тушунадиган одамлар йўқлигидан шикоят қилиб, мен танлаган адабиётчилик касбини маъқуллаган эди.

Кунларнинг бирида Чўлпон мени “Кеча” рўманидан айрим парчаларни эшитишга чақирди. Чўлпон ўз дала ҳовлисида рўманининг биринчи ва иккинчи бобини ўқиб берди, уларда табиат жуда гўзал тасвирланган эди. Аммо асарнинг асосий сюжет йўналишини илғай олмадим. Чўлпон рўманининг қолган қисмини бошқа пайт ўқиб беришга ваъда берди ва “Кеча” рўманининг фақат биринчи қисмини акс эттиради, иккинчи қисми “Кундуз” деб аталади, деди.

Чўлпон ўзини яна тарихий мавзуда асар ёзишда айбламасликлари учун ўз рўманини шундай қисмларга бўлишга мажбур эканини таъкидлади. Шу билан бирга Чўлпон, “агар, рўманга тақриз ёзиш нияти бўлса, рўманининг иккинчи қисми ёзилишини эсда тутиш”ни илтимос қилди. Мен унга объектив бўлишга ваъда бердим.”

Сотти Ҳусайннинг сўзларига қараганда, Чўлпон билан суҳбат пайтида сўз, асар, маъно, талқин, танқид ҳақида яхшигина фикр алмашган кўринади. Аммо “Қизил профессура”нинг жамиятни, инсонларни оқ-қорага ажратиш тарбиясини олган киши ҳар нафасда хавотирни ҳис этган. Шу боис, адабиётнинг асосий омилларидан чекиниши табиий ҳол эди. Ана шунинг учун у терговда ўзини танқидга учраган ва жазоланган рус адабиётчилари Переверзев ва Воронскийлар таъсирига тушганини тахмин қилади.

30 йиллар матбуотида “переверзевчилик”ни қаттиқ қоралаш авж олади. Аммо адабиёт ва санъат масалаларига синфий нуқтаи назардан ёндашиш пардаси остиде адабиёт ва санъатга вольгар социологизм нуқтаи назаридан баҳо бериш кучайиб кетади. Оманинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий савияси эътибордан соқит қилинади. Сотти Ҳусайн бу жараёнга 20 йилларнинг охири ва 30 йилларда фаол аралашади. Фақат театр соҳасида 1928-1930 йилларда бир тўплам ва талайгина мақолалар эълон қилади. У ўз мақолаларида саҳна асарларининг ижобий томонларини кўришга интилади. Аммо фирқа нуқтаи назарини тўла тўқис билан еқола қила олмади. Москвада ўқиш чоғида эса маҳаллий матбуотда деярли кўринмайди. Москвадан дунёқарашида бир оз ўзгариш билан, шахди жуда пасайган ҳолда қайтади. Адабий ва театр жараёнига деярли аралашмайди, асосан, Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва ижодини тўплам ва ўрганиш билан шуғулланади ва 1940 йилда Ҳамзанинг икки жилдлик “Танланган асарлар”ига кириш сўзи ёзиш билан екланади. Москвага боргунча “Адабий танқидда партия чизигини маҳкам ўтказув учун”, “Пролетариат ҳам адабиёт” (тўплам), “Ўзбек адабиётининг ҳозирги масалалари” каби жиддий чиқишлари билан шўро ва фирқанинг ашаддий тарафдори бўлган мунаққиднинг чекинишига нима сабаб бўлди, экан? Эҳтимол, унинг “адабиёт ижодчиларга маъмурий кўманда тусида буйруқ бериш...” нотўғри деган сўзлари кимгадир маъқул келмагандир. Эҳтимол, орадан йиллар ўтиб, уни амал шоҳсупасига кўтарган Акмал Икромовнинг юрагидан мардонавор отилиб чиққан сўзлар таъсир қилгандир. “Бир куни, — дейди Сотти Ҳусайн, — 1930 йил охири ёки 1931 йилнинг бошларида Икромов мени Назаров орқали ўз хизмат кабинетига чақиртирди. Узоқ давом этган суҳбат чоғида Икромов Чўлпон ва Абдулла Қодирийнинг ажойиб истеъдоди ҳақида гапирди. У: “Сен ўз мақолаларингда бу ёзувчиларнинг ижобий фазилатларини кўрмаяпсан, уларнинг асарларини қадрига етмаяпсан”, деди. Мен унинг бир қатор далилларига рози бўлдим. У суҳбат охирида алоҳида хурмат билан ўз уйига бирга тушлик қилишга таклиф этди... Икромовнинг уйда ёлғиз биз икковимиз эдик. Тушлик қилиб бўлгач, 1У фирқа қарултойи ҳақида гапини тугатгач, у: “Нима учун Боту, Олтой ва бошқалар қамоққа олинди, ҳақиқатни биласанми?” деб сўради. Менинг рад етувчи жавобимни олгач, қизишиб деди: “Йўқ, сен биласан, аммо кўрқиб тўғрисини айтгинг келмаяпти. Уларнинг барчасини ҳақиқат учун, ўз халқига муҳаббати учун, улар ўз халқининг маданиятини тезлик билан ривожлантирмоқчи эканликлари учун, — улар... ўзбекларнинг мустақил давлати тараққитини орзу қилганликлари учун қамашди. Сен бунга ўзинг улар каби қамалганиндан кейин ишонч ҳосил қиласан”. Мен ҳайрон бўлиб сўрадим: “Агар мен ўзимни гуноҳқор деб ҳисобламасам, нега менинг қамалишим керак?” Икромов шундай деди: “Сен ўзингни гуноҳқор ҳисобламаслигинг, ҳалол ишлашинг мумкин, аммо сен соғлом фикрловчи кишисан, ўз халқингни манфаатини ҳис қилувчи эканлигингни ўзи қамалишинг учун кифоя. Мен йигитча, сени болалигингни, ота-онангни, тарбиянгни биламан. Ана шунинг ўзи сени қанча ишлашингдан қатъи назар ишонмаслик учун кифоя. (Сотти Ҳусайн ижтимоий келиб чиқишини яшириб,

ўқиш ва фирқага кирган. Отаси биринчи хотини билан Афғонистон, Арабистон, Ҳиндистонда бўлган. Иккинчи хотинининг отаси Афғонистон подшосининг этикдўзи бўлиб, отаси — Нуриддин қайнотаси Ҳамид Фарангдан ёрдам олиб, Қўқонда дўкон очганига ишора — С. А.)

Меҳмондорчиликдан эсанг у хотиржам гап бошлади... Миллий зиёлилар давлатнинг ишончига сазовор эмасликлари, шу боис, ўз халқларининг манфаатига хизмат қила олмаётганликлари ҳақида гапирди:

... Мен халқимизнинг туғма талантлари Чўлпон, Қодирий ва бошқа ўзбек зиёлилари қамалмасликлари учун ҳамма ишни қиялпман. Лекин бу вақт-соати етгунча давом этиши мумкин... токи, мен раҳбар бўлиб ишончда эканман...”

Биринчи котибнинг юрагидан отилиб чиққан бу самимий сўзлар Сотти Ҳусайнни қаттиқ таажжуб ва изтиробга солгани аниқ. Шу билан бирга ҳукмрон фирқа 1929 йилда эълон қилган “Фирқанинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида Иттифоқ кўмфирқаси Марказқўмининг қарори”да “танқид ўз ичидан адабий қўмондонликни олиб қўйиши лозим” деган кўрсатмаси унинг ўз позициясини ўзгартиришга, билимини тўлдиришга мажбур қилган кўринадди, гарчи бу қарордан кейин адабиёт, санъат, матбуот соҳасида ишловчиларни қоралаш кучайиб кетган бўлса-да...

Аммо... Сотти Ҳусайн ҳаммавақт фирқанинг ялонғоч ва директив кўрсатмаларига бўйсунаверган, истеъдодли кишиларни кадрлаган. Фикримиз исботи учун 1942 йил 17 июнда ўтказилган сўроққа эътиборингизни тортамыз.

“Савол: Сиз Музаффар Муҳамедов, Аброр Ҳидоятлов ва Етим Бобожонови танийсизми?”

Жавоб: Менга уларнинг барчаси театринг ходимлари сифатида маълум.

Савол: Текширувда шу нарса аниқландики, буларнинг учови ҳам буржуа миллатчилигида айбланиб, фирқадан ўчирилган эди. Аммо, улар сизнинг аралашувингиз билан фирқага тикланишган. Сиз бу далилларни инкор қиласизми?”

Жавоб: Ҳа, бу шундай...

Савол: Машхур ўзбек миллатчиси Уйғурни (яъни, Маннон Мажидий — С. А.) ишга тиклашни сиз илтимос қилганмидингиз?”

Жавоб: Ҳа, мен илтимос қилганман. Мен ўз камчиликларимни тан оламан, лекин партия ва шўро ҳукуматида душманлигим бўлган эмас”.

Мана, энди, унинг 1939 йилда (ва кейин ҳам) эълон қилинган “Ўзбек совет драматургиямизга умумий бир қараш” мақоласида нима учун асосан Ҳамза ижоди ҳақида фикр юритганини англаймиз. Зеро, у орадан анча вақт ўтгандан сўнг, Москва Усмон Юсуповга қоровул қилиб, сўнг айбсиз айбдор қилгандан кейингина, Акмал Икромовнинг ёниб гапирган сўзлари рост эканини тушуниб етади. 1936-1938 йиллар мобайнида бир-бирига бўҳтон қилиш, тор, қотиб қолган, мафқуранинг сиёсий қўмондонлиги қандай оғир кўргиликларга замин яратганига, миллатнинг асл фарзандлари ҳаёт майдонидан, адабиёт ва санъат саҳнасида зулм билан йўқотиб юборилаётганига Усмон Юсуповга ёрдамчи ва (қамоққа олинган 1941 йил 1 ноябрда) сўнгги манзили — Санъатшунослик институтида оддий илмий ходим бўлиб ишлаётган даврида (айниқса, ўзи билан кадрдон бўлган шахсларнинг тергов жараёнида ёзма бўҳтонларини кўриб) тушунади, жон ҳовучлаб яшаш нечоғлик разил, даҳшпат эканини сезади.

Шуни очик айтиш керакки, Сотти Ҳусайн адабиёт ва театрининг объектив тараққиёт сабабларини англаш учун талайгина мақолалар, асарлар ёзган. Уларда бадиий талаблари ниҳоят оз, аммо, мафқура қўмондонлиги устун. Иззат Султон айтганидек: “Сотти Ҳусайн мақолаларида ва китобларида айтилган фикрлар ва баҳолар ҳаммаси ҳам тўғри бўлаверган эмас. Еш танқидчи жиддий хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйган”. Бироқ, унинг театр ҳақидаги мақолалари 20-30 йиллардаги театр жараёнини, мафқура найрангини, асарлар номларини, айрим санъаткорлар ижодини танқидий ўрганиш ва ёритишда манба вазифасини ўтайди. Ўзбек маданияти, хусусан, театр санъати қандай машаққатли ижодий йўлни босиб ўтганига шоҳидлик беради. Аммо, биз шуни айтмоқчимизки, Сотти Ҳусайн катта орзу билан яшади. Афсуски, қатағон сиёсатига қурилган тузум унинг орзусини барбод қилди, илмий-ижодий режалари амалга ошмай қолди.

Гарчи, Сотти Ҳусайн қатағон домига навқирон 36 ёшида тортилган бўлса-да, аммо унинг ҳаёт йўли, асарлари бор камчиликлари билан адабиёт ва театр санъатининг маълум тарихий жараёнини акс эттиради ва замон маданий ҳаётини ўрганишда ўзига хос манба бўлиб хизмат қилади.

Сирожддин Аҳмад

Пўлат Ҳамдам

АДҲАМ ҲАМДАМ ҲАШТОМАЛАРИ

Адҳам!
Олма бор уйга дард келмайди,
Сен бор жойга ғам келмайди...

Абдулла Қаҳҳор

КУЛГИ ДАРҒАСИ

Адҳам Ҳамдам юртимиз кулги дарғаларидан бири эди. У кишини чуқур ҳурмат билан ҳатто "Фарғона Афандиси" ҳам дейишарди. Ичакузди латифаларидан Фафур Фулом, Шароф Рашидов, Усмон Юсупов, Саид Аҳмадлар мириқшишган. Юсуфжон қизиқ Шакаржонов "Адҳам Ҳамдам борган жойида бизнинг ўрнимизни босаверади", деган экан. Франция ёзувчиси Андрей Вюрмсер, турк ёзувчиси Азиз Несин, рус ёзувчилари Константин Симонов, Сергей Михалков Адҳам Ҳамдам латифаларига юксак баҳо беришган. Константин Симонов Шоҳимардонда бўлганида "Адҳам, сен ҳажвий роман ёзсанг бўларди. Сен бунга алақачон тайёр бўлгансан", деганди. Хорижга бориб келган шоир Азиз Абдураззоқнинг айтишича, Франциядаги "Юманите" газетаси муҳаррирининг ишхонасига кираверишидаги пештоқда "Адҳам Ҳамдам — Шарқнинг бетакрор ҳажвчиси", деган битик бор экан. Ёзувчи Муроджон Мансуров Адҳам Ҳамдам ҳақида "Аллома одам" деган роман ёзган.

Адҳам Ҳамдам наманганлик ижодкорлардан Парда Турсун, Турғун Пўлат, Чустий, Сотим Улуғзода, Ҳусниддин Шариповлар билан яқин алоқада бўлган. Санжар Тилла, Абдулла Мирзаев, Рўзи Раҳмон каби журналистлар билан ҳамкорлик қилган. Эргаш Ёндош, Одилжон Носиров, Ортиқали Номозовларни ижод гулшанига етаклаган. Ҳабиб Саъдуллани сафарларида олиб юрган, унинг лирик шеърларини ниҳоятда қадрлаган. Қуйида Адҳам Ҳамдамнинг турли йилларга дахлдор ҳангомаларидан намуналар ўқийсиз. Адҳам Ҳамдам даврасига марҳамат!

“НАВОИЙГА САЛОМ АЙТ!”

Урушдан олдинги Самарқанд. Буюк Алишер Навоийнинг 500 йиллик тўйига қизғин ҳозирлик кетяпти. Таниқли шоирлар Ҳамид Олимжон, Насрулло Даврон, Ўткир Рашид, Ёлқин — тўй комиссияси етакчилари. Адҳам Ҳамдам эса тўй ҳайъати котиби. Ҳужжат тайёрлаш, маблағ ундириш каби ташкилий ишларни бошқариш котиб зиммасида. Бир куни у обкомнинг ўша даврдаги биринчи котиби Константин Виноградов ҳузурига киради.

— Нима гап? — совуқдина сўрайди котиб.

— Шоир Алишер Навоий юбилеи яқинлашмоқда. Мана бу ҳужжатларга қўл қўйиб берсангиз.

— Что говориш? Навои подождёт, ундан бошқа ишлар ҳам бошдан ошиб ётибди, — дейди у деразага бефарқ қараркан. — Ҳозир шоир-поир билан шуғулланадиган пайт эмас.

Адҳам Ҳамдам иккинчи куни ҳам саркотибдан рад жавобини олади. Ҳар доим кулиб-кулдириб юрган оғайнисининг ғамгин ҳолатини кўрган шоир Ўткир Рашид унинг кўнглини овламоқчи бўлади:

— Адҳамжон, шу битта рус одамига Навоийнинг кимлигини англата олмадингизми? — дейди у. — Гапни бошлаб, қотириб ташлайсиз-ку!

— Эртага қотириб ташлайман!

Эрталаб келса, обкомда тумонат одам. Адҳам Ҳамдам ҳеч кимга эътибор бермасдан, роз юриш қилиб, навбатсиз хосхонага мўралайди.

— А, яна ўша шоир-ку, опять Навои, да? — ўшқиради саркотиб.

— Э, ишлар чаток, дорогой, — жиддий тусда гап бошлайди Адҳам Ҳамдам. — Кеч қолдик. Ҳозир Усмон Юсупов кўнғироқ қиладилар. Балоба қолдик. Вақтида имзолаб бермадингиз.

— Нима, Навоийдан бошқа гап йўқми ҳозирги замонда?

— Ўзингиз биласиз. Менга барибир. Ҳозир Ҳазрат Алишер Навоий Москвадан Тошкентга келибди. Эртага Самарқандда бўларкан.

— Ҳой, шоирча, жиннимисан? Навоий Москвадан келгунча қараб туравердингми? Эртага Самарқандга келса уятдан ўламиз-ку? Обке ҳужжатларни, нечта ўзи? Ҳаммасига қўл қўйиб бераман. Яна нима керак? Шоир, кулоқ сол. Эртага менинг енгил автомашинамни олгинда, Навоийни ўзинг кутиб олиб, менинг ҳузуримга олиб кел. А пока передавай привет!

— Мен кутолмайман, темир йўл вокзалига Усмон Юсуповнинг ўзлари чиқяпти.

— Нима дединг? — дея Виноградов ўрнидан сапчиб туради.

Адҳам Ҳамдам Виноградовни лол қолдирганидан ҳурсанд бўлиб, кутиб турган қаламкаш дўстлари ҳузурига қайтади. Шоирлар қаҳ-қаҳ уриб кулишади.

ҚЎЧҚОР

Адҳам Ҳамдам катта йиғилишда бир қурилиш ташкилоти бошлиғи Кўприкбоев билан ёнма-ён ўтирарди. Бирдан минбардан катта хўжайин Шораҳим Умидбоев уни савалай бошлади:

— Кўприкбоев сира одам бўлмади. Бажарган иши кулчанинг тешигидай. Чорак топшириқлари удаланмаган. Нима билан шуғулланади ўзи бу одам?

Кўприкбоев секин Адҳам ақанинг қулоғига шивирлади:

— Акажон, нима қилай, хўжайин фирт ёлғонни ёғдирыпти. Топшириқлар бажарилмаган кун ўзи йўқ. Аммо ерга ургани-урган.

Адҳам ака секин унинг қулоғига энгашди:

— Қобилжон, уйда қўчқордан борми?

— Иккита зўр думбалик қўчқорим бор.

— Амалдорнинг ҳовли-жойини биласизми?

— Э, ҳозирги замонда билмай бўладими, акажон.

— Энди, укажоним, бир иш қилинг. Эрта тонгдаёқ икки қўчқордан бирини хўжайин ҳовлисига етакланг. Думбасига исми шарифингизни ёзиб, дарвозадан киргизиб юборинг. Ана кўрасиз, натижа қандай бўлади.

... Навбатдаги чорак якунига доир йиғилиш. Катта бошлиқ гапни яна Қобилжон Кўприкбоевдан бошлади.

— Мана, ҳурматли ўртоқлар, ҳалол ва очиқ танқиддан муҳтарам укамиз Қобилжон Кўприкбоев ўзгарди. Тўғри хулоса чиқарди: топшириқларни юз фоиз бажариб, юзи ёруғ бўлди.

— Ё, тавба, Адҳам ака, қаранг, хўжайин мени мақтаяптилар.

— Қобилжон, минбарда хўжайинмас, юмалоқ думбали қўқор гапиряпти,
— деди қувлик билан Адҳам Ҳамдам.

РЕПОРТАЖ

Эллигинчи йилларда айрим раҳбарлар тазйиқи остида таниқли шоир ва журналистлардан Темур Фаттоҳ, Саъми Абдуқаҳҳор, Акмал Пулат Тошкентдан Фарғонага келиб ижод қилишган. Ўшанда Адҳам Ҳамдам вилоят газетасининг муҳаррири бўлган. Ҳамиша топқирлиги билан эътибор қозонган Адҳам ака ўша ижодкорларни таҳририят ишига жалб қилган. "Бу сургун вақтинчалик. Яна пойтахтга қайтиб ишлайсизлар", деб уларга дадда берган. Бир суҳбат чоғида эшик қия очилиб, самарқандлик журналист Пиримқул Юсупов кириб келади.

— Адҳамжон ака, қувилганларни ишга тортаётган экансиз, менга ҳам жой борми? — дея гап бошлайди у. — Самарқандда бирга ўқиб, бирга ишлаганмиз, ҳеч бўлмаса шуни инобатга олинг.

— Ие, сен нега ҳайдалдинг дўстим?

— Э, Адҳам ака, ароқ қурғурнинг касофати-да!

— Бўпти, юр пастки қаватга тушайлик. Бош ҳисобчи темир сандиғида битта "Московское"ни боқиб қўйипти адашмасам. Шунча жойдан омон-эсон етиб келганинг учун ўшани урамиз, сўнгра бир тўхтамга келармиз. Биламан, сен қишлоқ хўжалигига доир мақолаларни қийиб юборасан. Шу бўлимга мудирикерак. Эрта обком тасдиғидан ўтказиб келаман.

Иккинчи куни Адҳам ака Юсуповни обкомга олиб боради. Анча суҳбатдан сўнг, самарқандлик қаламкаш тасдиқдан ўтади. Бир неча кундан сўнг эса обкомдан қўнғироқ бўлади:

— Адҳамжон, Турсун Қамбаровман, — деган майин овоз эшитилади. — Бу, ўтган ҳафтада менинг ҳузуримга олиб келган мухбурингиз шаҳар ўртасидаги ариқда чалқанча тушиб ётибди-ку. Боши айланиб тушиб кетдимикин-а?

Биринчи котиб қўнғироғидан шошиб қолган Адҳам Ҳамдам:

— Турсун Қамбарович, ахир, мухбир қаерда ётсин? Мавзуга яқин бўлиши керак-ку! Мен унга кузги ариқ-зовурлар ҳолатидан репортаж ёзиб келишни буюргандим. Шу соҳани обдон ўрганаётганга ўхшайди, — дейди ҳозиржавоблик билан.

Ҳажвчи ва саркотиб бараварига кулиб юборишади. Ўртада ичкиликни эплай олмай ариққа тушиб кетган мухбир омон қолиб, кўп йиллар ишончни оқлаб ишлайди.

ҚАЕРЛИКСИЗ

Дўрмондаги ижод боғида Адҳам Ҳамдам ёш адиблар билан суҳбатлашиб ўтирган пайтда бирови:

— Адҳам ака, ўзи қаерликсиз? — деб сўраб қолади.

У мийиғида кулиб, бундай жавоб қайтарган:

— Тошкентликман десам ҳам бўлаверади, чунки ўша ерда туғилганман. Самарқандликман, десам ҳам хато эмас, ўша ерда ўқиганман. Наманганликман, дейишга ҳам ҳақим бор. Ўша шаҳардан фронтга кетганман. Андижонлик ҳам дейишади мени, чунки урушдан сўнг ўша вилоят бўйича "Қизил Ўзбекистон" газетасининг мухбири бўлганман. Фарғоналик дейишади. Тўғри, водийда 30 йилдан ошиқроқ муҳаррир, муҳаррир ўринбосари, ёзувчилар саркори бўлиб ишлаганман. Дангалига ўтсак — ўзбекистонликман.

МУНДАРИЖА

ФАЗАЛ СЕҲРИ	
Алишер Навоий. Хилъатин то айламиш.....	2
НАСР	
Иброҳим Фафуров. «Не қул эрмиш бу саодат нусрати бор?» Ҳикоялар ва мансуралар.....	3
Олланазар Абдиев. Субҳидам арафасида. Роман.....	59
Аҳмаджон Мелибоев. Сафед Билол ҳикоялари.....	109
Зулфия Куролбой қизи. «Муҳаббат — ҳижронда». Ҳикоя.....	123
ҚУТЛОВ	
Хуршид Дўстмуҳаммад. Сўз — халоскор.....	14
НАЗМ	
Гулчеҳра Жўраева. Меҳридарё.....	18
Исмоил Махмуд Маргилоний. ...Ишқи ҳақдин руҳда мангу бир Ватан.....	22
Шукур Курбон. «Сонетлар гулчамбари»дан.....	54
Дилором Исмоилова. Райҳонли, ифорли боғ эрур кўнгил.....	57
Фулом Мирзо. Капалак — кипригинг кўксимга кўнса.....	101
Сулаймон Шодиев. ...Завқи дилим айлайин изҳор.....	104
Аюбхон Муҳаммадий. Меҳринг қуёшидан шимиргум тўйиб.....	107
ДРАМА	
Эркин Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир ёхуд жийдалидан чиққан Жўракул.....	25
ГУЛ КЎП, ЧАМАН КЎП	
Шабнамларда покланур ният.....	118
ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН САТРЛАР	
Нормурод Нарзуллаев. Даврон шуқуҳи қалбимизда боқий.....	126
ЗАКОВАТ НУРИ	
Иноятулла Сувонқулов. Машраб ва Сўфи Оллоҳёр.....	129
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Наима Абдурахмонова. Бахт тўла манзилга учаётган қуш.....	131
АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Қозоқбой Йўлдошев. Янги ўзбек адабиёти: илдизлар, белгилар, босқичлар.....	135
Дилмурод Куронов, Хуршида Полвонова. Мукамаллик йўлида.....	142
Адиба Давлатова. Гавҳари ноёб.....	146
ЙИЛЛАР, ҲУЖЖАТЛАР, ТАҚДИРЛАР	
Сирожиiddин Аҳмад. Зафар ва мағлубият.....	149
ГУЛҚАЙЧИ	
Пўлат Ҳамдам. Адҳам Ҳамдам ҳангомалари.....	157

Саҳифаловчи: Манзура Файзиева

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоққача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Обунага монёлик кўрсатилса ёки журнал ўз вақтида етиб бормаса Тошкент — 700000, Амир Темура тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Теришга берилди 20.01.2007 й. Босишга рухсат этилди 2.04.2007 й. Қоғоз бичими 70x108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 17,5. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1200 нусха. Буюртма № 73.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА

«ARNAPRINT» босмаҳонасида чоп этилди.
100182, Тошкент, Х. Бойқаро кўчаси, 41,